

Центр внутрішньополітичних досліджень
Центр економічних і соціальних досліджень
Center for Domestic Policy Studies
Center for Economic and Social Studies

ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Аналітична доповідь
Електронне наукове видання

За повного або часткового відтворення цієї публікації посилання на видання обов'язкове

*О. В. Собкевич, д-р екон. наук (кер. авт. колективу); А. В. Шевченко, канд. екон. наук;
В. М. Русан, канд. екон. наук; Є. В. Бєлашов; Л. А. Жураковська; Я. А. Жаліла, д-р. екон. наук*

За загальною редакцією д-ра екон. наук, заслуженого економіста України Я. А. Жаліла

Пріоритети розвитку реального сектора в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України : аналіт. доп. / [О. В. Собкевич, А. В. Шевченко, В. М. Русан та ін.] ; за загальн. ред. Я. А. Жаліла – Київ : НІСД, 2024. – 104 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.03>

Відповідальна за випуск *Т. В. Джига*
Редактор, коректор *Т. М. Філіпова*

Виготовлювач
Національний інститут стратегічних досліджень,
вул. Пирогова, 7-а, м. Київ, 01030
Тел./факс: (044) 234-50-07; e-mail: info-niss@niss.gov.ua; <http://niss.gov.ua>

Анотація

В аналітичній доповіді визначено пріоритети розвитку реального сектора економіки України в умовах війни та повоєнного відновлення. Проаналізовано тенденції функціонування галузей реального сектора (промисловості, аграрного сектора, транспорту) в умовах повномасштабної війни, зокрема стан та обмеження його розвитку, виклики для реального сектора від руйнування Каховської ГЕС, провідні політики та вжиті заходи щодо адаптації до воєнних реалій. Окреслено вектори та обґрунтовано інструменти довгострокової стійкості промисловості – визначено чинники формування та обриси секторального ландшафту промисловості у повоєнному відновленні, засади розвитку стратегічних галузей для пришвидшення структурних перетворень, перспективи модернізаційних зрушень у промисловості України в процесі євроінтеграції. Окреслено напрями забезпечення стійкості в аграрному секторі, зокрема його інклюзивного розвитку, репозиціонування України у глобальній продовольчій системі, ведення кліматично орієнтованого сільського господарства, розбудови нового українського села. Обґрунтовано пріоритети розвитку морських перевезень та морського транспорту, а також розбудови та диверсифікації наземних транспортних перевезень як чинників зміцнення стійкості транспортного сектора України в умовах війни та повоєнного відновлення.

ВСТУП

З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну реальний сектор економіки зазнає нищівних втрат та руйнувань активів, виробничо-збутових, логістичних ланцюгів, об'єктів інфраструктури, аграрних і земельних ресурсів, людського капіталу. За оцінками експертів проекту KSE Institute «Росія заплатить»¹, станом на початок вересня 2023 р. загальна сума прямих збитків, завданих Україні через війну, сягає 151,2 млрд дол. США; транспорт посідає друге місце за обсягами збитків (після житлових будівель), – їх загальна сума складає 36,6 млрд дол. США. Прямі втрати у промисловості оцінено у 11,4 млрд дол. США, у сфері АПК і земельних ресурсів – 8,7 млрд дол. США. Порівняно з довоєнним періодом реальний сектор відіграє відчутно меншу роль у створенні ВВП країни – у 2022 р. він забезпечив 19,7 % ВВП загалом по економіці (у 2021 р. – 26,6 %)².

У 2023 р. вдалося започаткувати відновлювальний тренд у галузях реального сектора, що стало можливим завдяки попиту на внутрішньому ринку, зокрема на продукцію для потреб ЗСУ та для інфраструктурного відновлення країни, поліпшенню забезпечення електроенергією споживачів, релокації виробництв, лібералізації зовнішньої торгівлі, диверсифікації шляхів експорту українських товарів. Утім, основою розбудови реального сектора досі є його ресурсні та географічні переваги, а не науково-технологічний потенціал. Такий підхід десятиліттями знекровлює національну економіку, посилює її сировинізацію, не створює умов для реалізації потенційних можливостей генерувати значно більші прибутки від глибокого перероблення ресурсів усередині країни, інтегрування технологій та інновацій у переробні виробництва.

Подальше відновлення економічної динаміки в умовах війни потребує подолання існуючих проблем та обмежень, масштабування ефективних стратегій та практик підприємств щодо виходу з кризи та пристосування до нових умов діяльності. Водночас, завданням нової економіки повоєнної України має бути побудова базису реального сектора на сучасних технологічних засадах, здатних забезпечити структурну перебудову економіки з пріоритетним розвитком переробних виробництв, утілити у процеси створення і розподілу продукції і послуг прогресивні рішення європейської політики, на порядку денному якої перебувають такі фактори конкурентоспроможності як енергоефективність, упровадження принципів сталого розвитку і циркулярної економіки, ресурсоефективного та чистого виробництва тощо.

Тому необхідна розробка концептуальних, інструментальних, прикладних компонентів забезпечення стійкого розвитку реального сектора економіки України в умовах війни та повоєнного відновлення з урахуванням наявних викликів та можливостей.

Метою цієї доповіді є обґрунтування засад, визначення пріоритетів і розроблення науково-практичних рекомендацій щодо розбудови і розвитку реального сектора економіки України в умовах війни та повоєнного відновлення для забезпечення його стійкості до викликів і ризиків війни, надійного відновлення економічного зростання.

¹ Загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, сягає \$151,2 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-syagaye-151-2-mlrd-otsinka-stanom-na-1-veresnya-2023-roku/>

² У 2022 р. порівняно з 2021 р. частка сільського господарства скоротилася до 8,2 % з 10,9 %, переробної промисловості – до 7,6 % з 10,3 %, транспорту – до 3,9 % з 5,4 % у ВВП країни (у фактичних цінах).

РОЗДІЛ 1. ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ: ПІДСУМКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

1.1. Стан та обмеження розвитку реального сектора економіки за період повномасштабного вторгнення РФ: проміжні підсумки

Втрати у **промисловості** України внаслідок повномасштабної російської агресії нараховують щонайменше 426 великих і середніх приватних підприємств та держкомпаній, що було пошкоджено або зруйновано. У 2022 р. промислове виробництво скоротилося на 36,7 % (рис. 1.1). Найбільше позначилося на падінні виробництва скорочення промисловості у базових галузях – коксу та продуктів нафтоперероблення, де промислове виробництво за підсумками 2022 р. скоротилося на 66,6 %; неметалевої мінеральної продукції – на 64,8 %; металургії – на 62,4 %, хімічному комплексі – на 61,8 %, В інших галузях також відбулося відчутне скорочення промислової діяльності.

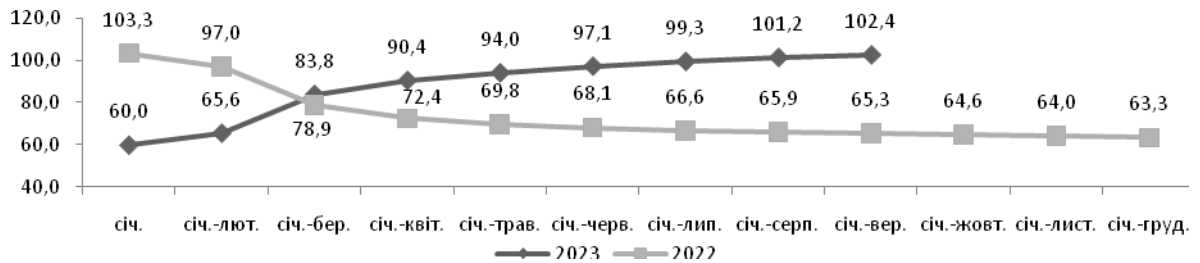

Рис. 1.1. Індекси промислового виробництва в Україні у 2022–2023 рр., відсотків до відповідного періоду попереднього року

Проте, вже з лютого 2023 р., промисловості вдалося дещо адаптуватися до нових важких умов роботи та поліпшити показники діяльності, що сприяло встановленню підвищувального тренду у виробництві – за підсумками 9 міс. 2023 р. промислове виробництво зросло на 2,4 % порівняно з відповідним періодом 2022 р. При цьому у переробній галузі за підсумками 9 міс. зафіксовано зростання на 8,0 %, у добувній – падіння на 3,4 % до відповідного періоду 2022 р. (рис. 1.2).

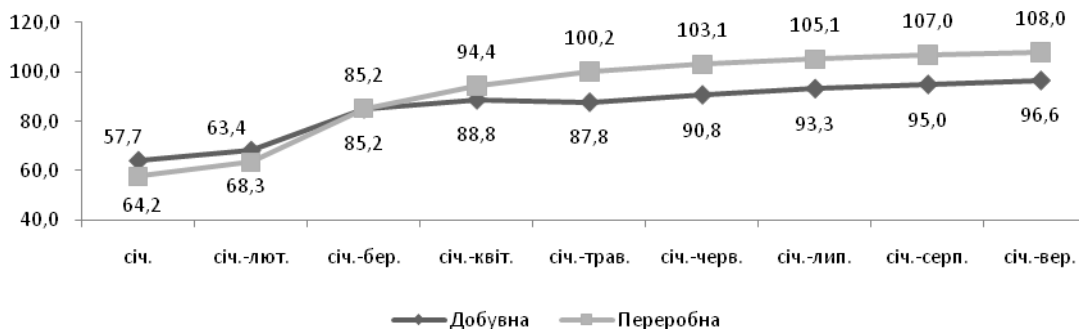

Рис. 1.2. Індекси промислового виробництва у добувній та переробній промисловості у 2023 р., відсотків до відповідного періоду попереднього року

За підсумками 9 міс. 2023 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року у **металургії** падіння склало 3,6 %. Починаючи з березня 2023 р., щомісячні обсяги виробництва основної металургійної продукції перевищували аналогічні показники 2022 р., що значно зменшило рівень спаду в галузі, який, за підсумками 11 міс. 2023 р., у виробництві чавуну склав 11,3 % до відповідного періоду минулого року, сталі – 7,3 %, прокату – 7,2 %³. У світовому рейтингу виробників чавуну Україна за підсумками січня–вересня 2023 р. опустилася на 16 місце порівняно з 10-м у 2021 р., у рейтингу виробників сталі – на 24 місце порівняно з 14-м у 2021 р.⁴

Головним чинником відновлення виробництва у галузі стало зростання внутрішнього попиту. Так, за 11 міс. 2023 р. відбулося збільшення ємності внутрішнього ринку металопродукату відносно січня–вересня 2022 р. на 105,8 % – з 1577,6 тис. т до 3246,6 тис. т. При цьому частка вітчизняної продукції склала 68,4 % (за 11 міс. 2022 р. – 65,1 %)⁵. Зростання внутрішнього попиту на продукцію металургії відбулося завдяки поживленню будівництва та виробництву продукції для фронту. Обсяги будівельних робіт за підсумками 9 міс. 2023 р. зросли на 20,9 %. Понад половину виробленої будівельної продукції (59 %) склали інженерні споруди, що пов'язано з відновленням зруйнованих через бойові дії транспортної інфраструктури, споруд підприємств гірничо-металургійного комплексу (ГМК), добувної промисловості, електроенергетики тощо. Ще 25,5 % у структурі виробленої будівельної продукції склало нежитлове будівництво, а частка житлового – лише 15,5 %. Постійно збільшується попит та розширюється асортимент металургійної продукції для потреб ЗСУ, серед якої пластини для бронезилетів, окопні пічки, броньовані щити, мінні бастіони, бліндажні модулі, а також макети систем озброєння, металеві укриття-сітки для «лову» безпілотників тощо.

Початок роботи у серпні 2023 р. тимчасових маршрутів руху цивільних суден до / з чорноморських морських портів України уможливив поступове відновлення експорту металургійної продукції. У серпні–вересні 2023 р. кількома суднами вдалося експортувати понад 76 тис. т металопродукату та 172 тис. т залізородного концентрату⁶. У жовтні експорт продукції ГМК через порти Великої Одеси орієнтовно становив 507 тис. т залізної руди і 213,5 тис. т металопродукції, у листопаді – 620 тис. т залізної руди і 140 тис. т металопродукції⁷.

У **машинобудуванні** за результатами 9 міс. 2023 р. зростання склало 15,3 % (у 2022 р. – падіння на 43,1 %), що значною мірою спричинене державним (зокрема оборонним) замовленням, збільшенням виробництва транспортних засобів та устаткування для енергетичних потреб. Зокрема, виробництво військового транспорту зросло на 97,3 %, автотранспорту – на 84,0 %, кабельної продукції – на 101,2 %, освітлення – на 47,7 %, електродвигунів, генераторів та трансформаторів – на 19,6 %.

В умовах війни українські машинобудівники налагоджують виробництво спеціальної техніки та розробляють зразки нової. Так, восени 2023 р. Державній службі з надзвичайних ситуацій (ДСНС) передано першу машину українського виробництва для підготовки ґрунту до розмінування. Розроблено роботизований міношукач, створюються нові зразки обладнання для ГМК, налагоджено виробництво українських та локалізовано виробництво

³ Результати діяльності металургійної галузі України за 11 місяців 2023 р. URL: <https://www.ukrmetprom.org/rezultati-diyalnosti-metallurgiynoi-35/>

⁴ Україна у світовому металургійному виробництві за 9 місяців 2023 р. URL: <https://www.ukrmetprom.org/ukraina-u-svitovomu-metallurgiynomu-v-32/>

⁵ Виробництво та споживання металопродукату в Україні за 10 місяців 2023 р. URL: <https://www.ukrmetprom.org/virobnictvo-ta-spozhivannya-metalopro-25/>

⁶ Прорив морської блокади суднами з продукцією українського ГМК – перший крок для відновлення морського експорту всіх українських товарів. URL: <https://metinvest.media/ua/page/proriv-morsko-blokadi-sudnami-z-produkcyu-ukranskogo-gmk--pershiy-krok-dlya-vdnovlennya-morskogo-eksportu-vsh-ukranskikh-tovarv>

⁷ Успіхи роботи морського експортного коридору в листопаді. URL: <https://gmk.center/ua/posts/uspikhy-roboty-morskoho-eksportnoho-korydoru-v-lystopadi/>

турецьких сміттєвозів. Державне замовлення підтримує виробництво автобусів для шкіл та сільгосптехніки для українських аграріїв⁸.

Високі врожаї, стабільний внутрішній попит та дефіцит потужностей для зберігання сільськогосподарської сировини підтримують перероблення у *харчовій галузі*, де зростання за 9 міс. 2023 р. склало 11,6 % (у 2022 р. – падіння на 21,6 %). Найвищими темпами відновлювалося виробництво цукру – на 190,0 %, перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків – на 23,0 %, виробництво олій та жирів – на 17,9 %, напоїв – на 17,5 %, кондвиробів – на 17,4 %.

Вища прибутковість вирощування цукрових буряків порівняно з зерновими та збільшення кількості працюючих цукрових заводів (30 восени 2023 р. порівняно з 23 у 2022 р.) суттєво збільшило виробництво цукру, а введення в дію восени 2023 р. компанією «Кернел» Старокостянтинівського олійно-екстракційного заводу⁹ підтримуватиме високі темпи розвитку олійної галузі. Крім того, у 2023 р. запрацювали нові потужності борошномельної галузі, зокрема на Волині та Львівщині¹⁰, що сприятиме внутрішньому переробленню зернових, експорт яких наразі залишається ускладненим. Приватизація спиртзаводів та поліпшення очікувань бізнесу у зв'язку із законодавчим полегшенням умов діяльності на алкогольному ринку для малих підприємств¹¹ уже дало поштовх відкриттю нових потужностей у виробництві алкогольних напоїв¹².

Починаючи з липня 2023 р. фіксується зростання у *хімічній галузі* – за 9 міс. 2023 р. воно склало 12,2 %. Станом на 01.10.2023 р. кількість недіючих підприємств у галузі скоротилася до 35 %¹³ (у жовтні 2022 р. – 43 %). Про відновлення виробництва у другому кварталі 2023 р. заявили, зокрема, ПАТ «Сумхімпром», ДП «Об'єднана гірничо-хімічна компанія», ПКФ «Велта», ПрАТ «Вінницяпобутхім» тощо. Збільшується виробництво хімічної продукції, необхідної для сільського господарства – у 2023 р. національні виробники вивели на ринок нові гербіциди, біогербіциди, інноваційні добрива та низку іншої продукції. Проте робота значної частки лідерів галузі залишається вкрай ускладненою через низьку якість менеджменту на державних підприємствах, розташування виробничих потужностей у регіонах ведення бойових дій, колишню приналежність російським власникам, що значно стримує відновлення у галузі.

Внутрішній ринок хімічної продукції залишається імпортозалежним – частка імпорту у внутрішньому споживанні у січні–вересні 2023 р. становила 78 %. Зокрема, у сегменті азотних добрив частка імпортової продукції склала за підсумками 9 міс. 2023 р. 40 %, тоді як в останні роки такий показник не перевищував 25-27 %. У сегменті комплексних добрив імпортна частка на ринку склала 95 %.

У внутрішньому споживанні частка імпорту первинних полімерів сягнула 95 %, оскільки єдиний виробник поліетилену та полімеру вінілхлориду (ПВХ) в Україні – ТОВ «Карпатнафтохім» – після передачі його активів АРМА досі не відновив свою роботу. Водночас, зростання імпорту первинних пластмас в Україну засвідчило відновлення українського виробництва пластмасових виробів, яке майже повністю залежить від імпорту сировини. Загалом *виробництво гумових та пластмасових виробів* за підсумками 9 міс. 2023 р. зросло на 11,6 %. Серед іншого, цьому сприяли замовлення будівельників, а також залучення українських виробників до виробництва товарів для фронту. Так, ТОВ «Київгума» з початку війни виготовило 350 тис. аптечок для ЗСУ, які повністю відповідають стандартам

⁸ Матеріали Промислового порталу. URL: <https://uprom.info/category/news/cars/>

⁹ Шевчук А. Проекти до 8 млрд грн : Український бізнес – головний інвестор економіки під час війни. URL: <https://gmk.center.ua/posts/proiekti-do-8-mlrd-grn-ukrainskij-biznes-golovnij-investor-ekonomiki-pid-chas-vijni/>

¹⁰ Матеріали Промислового порталу. URL: <https://uprom.info/category/news/other/eat/>

¹¹ Завдяки ухваленню Закону України від 29.06.2023 р. № 3193-IX «Про внесення змін до ПКУ та деяких законів України щодо спрощення умов виробництва дистилатів суб'єктами малого підприємництва», набрав чинності 23.11.2023 р.

¹² Цьогоріч в Україні запрацює ще 10 крафтових виробників вина. URL:

<https://uprom.info/news/other/eat/czogorich-v-ukrayini-zapraczyuye-shhe-10-kraftovyh-vyrobnikiv-vyna/>

¹³ Тут і далі щодо хімічної галузі – дані ДП «Черкаський НДІТЕХІМ». URL: <http://www.nditekhim.com.ua/>

НАТО, а також постачає низку іншої продукції – оклюзійні пов'язки, бандажі, джгути, повітроводи тощо¹⁴.

Досить активним залишається внутрішнє виробництво на ринку мінеральної сировини (сіль, вапняки, бішофіт тощо) та будівельної продукції, завдяки чому у галузі **виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції** відбулося зростання на 20,8 %. Так, виробництво цементу, вапна та гіпсових сумішей за 11 міс. 2023 р. зросло на 33,1 %, при тому, що виробники цементу працювали лише на 60 % потужності¹⁵.

Після втрати Україною розташованих у Донецькій області ДП «Артемсіль» та ТОВ «Слов'янська сіль» виробництво солі значно скоротилося, про що свідчить, зокрема падіння видобутку корисних копалин групи 08.9 (що включає кам'яну сіль) на 71,3 % за підсумками 9 міс. 2023 р. Знизити дефіцит солі в Україні та стабілізувати ціни на внутрішньому ринку вдалося завдяки імпортомним постачанням з Туреччини, Польщі та Румунії. Проте вже у серпні 2023 р. отримано першу партію кам'яної солі з Терезького родовища на Закарпатті. За даними голови Закарпатської ОДА, підприємство зможе видобувати до 150 тис. т солі та забезпечити державу необхідними обсягами технічної та кухонної солі¹⁶.

Стабільний внутрішній попит та пошкваллення зовнішньоекономічної діяльності зменшили глибину падіння у **фармацевтичній галузі** – з 29,8 % у 2022 р. до 0,3 % за 9 міс. 2023 р. Загальні обсяги аптечного продажу всіх категорій товарів «аптечного кошика» за підсумками I півріччя 2023 р. становили 78,4 млрд грн, збільшившись на 27 % порівняно з аналогічним періодом минулого року. При цьому частка вітчизняних виробників лікарських засобів у натуральному виявленні (кількості упаковок) складала 63,4 %, у грошовому – 37 %¹⁷.

Попри складні умови роботи під час війни українські фармкомпанії продовжують інвестувати у розвиток виробництв. Так, АТ «Фармак» у 2022 р. інвестував у розвиток власних виробничих потужностей у м. Києві та м. Шостці понад 725 млн грн. Загалом, під час війни компанія запустила виробництво 16 нових продуктів. ПрАТ «Фармацевтична компанія «Дарниця» у 2022 р. випустила на ринок 18 нових лікарських засобів¹⁸.

Активізується і зовнішньоекономічна діяльність. Зокрема, АТ «Фармак» у 2022 р. відкрило представництво у В'єтнамі та офіс в ОАЕ, вивела нові ліки на ринок Великої Британії. У 2024 р. компанія планує відкрити новий завод у м. Барселоні¹⁹. ПрАТ «Фармацевтична компанія «Дарниця» у 2023 р. успішно пройшла процедуру визнання українського Сертифіката відповідності вимогам належної виробничої практики (GMP Clearance Procedure) та почала експортувати ліки до Австралії²⁰.

Загалом під час війни український *MedTech* за участі освітніх закладів та стартапів мобілізував зусилля для допомоги фронту та боротьби з наслідками війни. Ініціативами у цьому напрямі стали, зокрема, створення українською компанією Esper Bionics першого у світі хмарного робота-протезу руки на базі ШІ, що навчається з часом, який вже встановлюється українським захисникам та отримав дозвіл на продаж у США²¹; запуск

¹⁴ З початку війни Київгума виготовила 350 тис. аптечок. URL: <https://uprom.info/news/light-industry/z-pochatku-vijny-kyivguma-vygotovyla-350-tysyach-aptechok/>

¹⁵ За 8 місяців виробництво цементу в Україні зросло на 30 %. URL: <https://uprom.info/news/other/buduvannya/za-8-misyacziv-vyrobnytvo-czementu-v-ukrayini-zroslo-na-30/>

¹⁶ Соляна промисловість. URL: <https://blog.youcontrol.market/soliana-promislovist/>

¹⁷ Аптечний продаж за підсумками I півріччя 2023 р. URL: <https://www.apteka.ua/article/671065>

¹⁸ Шевчук А. Проекти до 8 млрд грн: Український бізнес – головний інвестор економіки під час війни. URL: <https://gmk.center.ua/posts/proiekti-do-8-mlrd-grn-ukrayinskij-biznes-golovnij-investor-ekonomiki-pid-chas-vijni/>

¹⁹ Українська компанія «Фармак» виводить нові ліки на ринок Британії. URL:

<https://uprom.info/news/other/meditsina/ukrayinska-kompaniya-farmak-vyvodyt-novi-liky-na-rynok-brytaniyi/>

²⁰ Фармкомпанія «Дарниця» почала експортувати ліки до Австралії. URL: <https://mind.ua/news/20259211-darnicya-pochala-eksportuvati-likiv-do-avstralii/>

²¹ Український протез на машинному навчанні увійшов до найкращих винаходів 2022 року та потрапив на обкладинку Time. URL: <https://uprom.info/news/other/meditsina/ukrayinskyj-protez-na-mashynnomu-navchanni-uvijshov-do-najkrashhyh-vynahodiv-2022-roku-ta-potrapyv-na-obkladynku-time/>

серійного виробництва гідрогелевих пов'язок для військових «Львівською політехнікою»²²; розроблення КПІ ім. І. Сікорського колінного протезу за допомогою 3Д-друку²³ тощо. У жовтні 2022 р. українські (зокрема й медичні) стартапи були вперше представлені на технологічній конференції TechCrunch Disrupt у США²⁴.

У легкій промисловості у січні–вересні 2023 р. відбулося падіння виробництва на 1,6 % (у 2022 р. – падіння на 26 %). У 2023 р. у галузі виникла низка проблем, які суттєво вплинули на її показники. Зокрема, з листопада 2023 р. підприємства галузі залишилися без державних замовлень після завершення строку дії контрактів, що спричинено відсутністю вчасного планування у держзакупівлях. За свідченням профільної асоціації, посилюється тиск на підприємства з боку контролюючих органів, а Держмитслужба продовжує практику завищення контрактної митної вартості сировини, матеріалів та комплектуючих, що імпортуються для виробництва в Україні готової продукції²⁵. До внутрішніх проблем додалися втрати, спричинені масовим відпливом іноземних замовлень, які забезпечували роботу значної частки підприємств галузі й після початку війни скоротилися майже вдвічі²⁶.

Попри високу стійкість та адаптацію значної частки промислових підприємств до складних умов роботи під час війни, промисловість залишається у важкому стані, а позитивна динаміка у 2023 р. значною мірою зумовлена вкрай низькою базою порівняння 2022 р. Відновлення у галузі гальмується як об'єктивними зовнішніми чинниками, пов'язаними з веденням бойових дій, так і цілою низкою внутрішніх проблем та перешкод. *До основних обмежень розвитку у промисловості належать, зокрема, наступні.*

Високі фінансово-економічні ризики, що ускладнює процес відновлення промислових підприємств через брак можливостей фінансування їхньої діяльності ресурсами банківської системи, Державного та місцевих бюджетів, іноземних країн-партнерів та міжнародних організацій, власними коштами. Середньозважена процентна ставка депозитних корпорацій за кредитами у національній валюті у жовтні 2023 р. у переробній промисловості становила 18,7 %, у добувній – 20,8 % (у середньому по економіці – 19,1 %). За січень–червень 2023 р. 27,5 % великих та середніх підприємств промисловості отримали збитки на суму 119 млрд грн, що є найбільшим обсягом збитків серед видів економічної діяльності за цей період і стає на заваді фінансуванню відновлення і розвитку підприємств.

Згортання інвестиційних процесів у промисловості. Відновлення зруйнованої під час бойових дій промислової інфраструктури та здійснення структурної модернізації потребують різкого збільшення обсягів інвестування. Так, за оцінкою Світового банку, потреби України на відновлення складають 411 млрд дол. США. Проте, в умовах бойових дій, що тривають, українська промисловість так само є малопривабливою для приватних інвесторів. У разі збереження високих безпекових ризиків у середньостроковому періоді інвестиційна криза може стати затяжною, тоді як кошти Державного бюджету та міжнародних організацій переважно спрямовуватимуть у оборонні, гуманітарні, інфраструктурні проекти, які є пріоритетними в умовах війни. Недооцінення ролі промисловості у повоєнному відновленні при формуванні інвестиційних проектів та пакетів міжнародної допомоги призводить до суттєвого гальмування економічного відновлення. Так, дані Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) засвідчують, що у

²² «Львівська політехніка» запустила серійне виробництво гідрогелевих пов'язок для військових. URL: <https://uprom.info/news/other/meditsina/lvivska-politehnika-zapustyla-serijne-vyrobnytstvo-gidrogelevyh-povyazok-dlya-vijskovykh>

²³ Студенти КПІ створюють український колінний протез. URL: <https://rubryka.com/2023/06/09/studenty-kyivskoyi-politehniky-stvoryuyut-vitchyznyanyj-kolynnyj-protez-u-chomu-rishennya/>

²⁴ Вперше українська делегація представила павільйон на технологічній конференції TechCrunch Disrupt (США) та представила там 10 вітчизняних стартапів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3598310-ukraina-predstavila-10-startapiv-na-tehnologichnij-konferenciji-techcrunch-disrupt-2022.html>

²⁵ Чергове засідання Правління Асоціації «Укрлепром» відбулося 18 жовтня. URL: <https://ukrlegprom.org/ua/news/chergove-zasidannya-pravlinnya-asocziacziyi-ukrlegprom-vidbulosya-18-zhovtnya/>

²⁶ Чому в голові в українського міністра Ikea, а не Бродівська швейна фабрика? URL: <https://ukrlegprom.org/ua/news/chomu-v-golovi-v-ukrayinskogo-ministra-ikea-a-ne-brodivska-shvejna-fabryka/>

поствоєнних країнах у виробничий сектор спрямовувалося лише 8 % міжнародної допомоги. Мізерна частка донорського фінансування промисловості у проектах повоєнної реконструкції балканських країн (<3 %) спричинила слабкі темпи відновлення, зростання торговельного дефіциту, безробіття та тіньового сектора.

Недостатність промислових потужностей та інфраструктури внутрішнього перероблення сировинної продукції. Основні прибутки у товарному виробництві традиційно забезпечуються сировинним експортом, найбільшу частку якого утворюють продукція сільського господарства, руди та метали. Високі прибутки від сировинного експорту та складні умови ведення бізнесу в Україні не мотивували підприємства до налагодження перероблення сировини всередині країни, зробивши економіку уразливішою до зовнішніх шоків. З початком війни перекриття основних експортних каналів та відповідне зниження обсягів експорту у разі знизило прибутки підприємств та надходження до Державного бюджету. Проте, навіть попри суттєве звуження експортних можливостей, у 2022 р. за межі України вивозилося 65,1 % усіх видобутих металевих руд та близько третини інших корисних копалин, 55,3 % вироблених в Україні напівфабрикатів металургії (готової металургійної продукції – 25,1 %), 74,5 % продукції лісопильного та стругального виробництв.

Нарощування дефіциту кадрів у промисловості. Скорочення пропозиції трудових ресурсів у промисловості відбувається внаслідок масового виїзду громадян України після початку війни за кордон, мобілізації та участі у бойових діях персоналу промислових підприємств. Зростання кадрового голоду засвідчують дані Державної служби зайнятості щодо кількості претендентів на одну вакансію, яка станом на 01.01.2023 р. у добувній промисловості становила 3 особи, у переробній – 6 осіб, а у січні–жовтні 2023 р. – 1 та 0,9 особи відповідно.

Низька ефективність роботи підприємств державної форми власності та переданих в управління АРМА арештованих підприємств. В Україні було зупинено приватизацію великих підприємств після початку пандемії у 2020 р., малих – з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Восени 2022 р. «малу» приватизацію було відновлено, завдяки чому держава отримала близько 2,5 млрд грн., зокрема від продажу елеваторів, спиртзаводів, хлібокомбінатів. Водночас, попри наміри Фонду державного майна України (ФДМУ) розблокувати у 2023 р. «велику» приватизацію та ухвалення Верховною Радою України необхідних для цього нормативно-правових змін, що удосконалюють процедури її проведення²⁷, процес досі не відновлено. Наразі серед об'єктів «великої» приватизації перебувають провідні підприємства хімічної галузі, машинобудування, металургії²⁸, діяльність яких залишається низькоефективною. Низькою також є ефективність роботи арештованих підприємств, переданих в управління Агентству з розшуку та менеджменту активів (АРМА). Так, у 2018–2023 рр. Агентство забезпечило 109 млн грн доходів Держбюджету від менеджменту активів, тоді як держава витратила на утримання АРМА 1,4 млрд грн²⁹. Зокрема, у 2022 р. АРМА передано активи провідного виробника базової хімічної продукції ТОВ «Карпатнафтохім». Два конкурси по відбору управителя для арештованих активів так і не відбулися, робота підприємства залишалася заблокованою понад рік. У грудні 2023 р. Братський районний суд Миколаївської області скасував накладений у 2022 р. арешт.

²⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації діяльності Фонду державного майна України, вдосконалення управління державним майном та підвищення ефективності санкційної політики : Закон України від 30.05.2023 р. № 3137-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3137-20#Text>; Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 432 і № 433 : Постанова КМУ від 18.07.2023 р. № 723. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrainy-vid-10-travnia-2018-r-432-i-433-i180723-723>

²⁸ Про затвердження переліку об'єктів великої приватизації державної власності : Розпорядження КМУ від 16.01.2019 р. № 36-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/36-2019-%D1%80#Text>

²⁹ Як АРМА гальмує шлях України до ЄС. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/11/10/706475/>

Війна вкрай негативно впливає на функціонування **аграрної галузі** України. Найбільших втрат зазнали сільгоспвиробники через знищення та пошкодження сільськогосподарської техніки (понад 4,65 млрд дол. США); втрати від знищення та крадіжки виробленої продукції оцінено у 1,87 млрд дол. США, від зруйнованих потужностей – у 1,33 млрд дол. США³⁰.

Непрямі загальні втрати агросектора України за рік війни Світовий банк оцінює в 31,5 млрд дол. США. Найбільші втрати – близько 46 % від загальної суми – спричинені зниженням внутрішніх цін на експортно орієнтовані товари (пшеницю, ячмінь, кукурудзу та насіння соняшнику). Суттєвими є втрати від зниження виробництва однорічних та багаторічних культур (44 %), скорочення тваринництва та рибальства (6 %), зростання виробничих витрат у сільському господарстві (3 %) ³¹.

За оцінками ФАО (Міжнародна продовольча та сільськогосподарська організація під патронатом ООН, англ. Food and Agriculture Organization, FAO) станом на кінець 2022 р., через війну сільські домогосподарства в Україні зазнали збитків близько 2,25 млрд дол. США. З них близько 1,26 млрд дол. США збитків завдано у галузі рослинництва та 0,98 млрд дол. США – тваринництва. В Україні 25 % сільськогосподарських домогосподарств зупинили або зменшили обсяги виробництва продукції через війну, у прифронтових областях – 38 % ³². 84 % аграрних підприємств, що перебувають у тимчасовій окупації, призупинили свою господарську та виробничу діяльність. Станом на жовтень 2023 р. 38 % агропідприємств не працюють, а 45 % відновили свою діяльність менше, ніж на половину ³³.

Кількість діючих підприємств у галузі сільського, лісового та рибного господарства у 2022 р. зменшилася майже на третину (-31,4 %) з 51,8 тис. до 35,6 тис. Для галузі це найбільше зниження з 2012 р., яке водночас перевищує відповідний показник по економіці в цілому (-29,6 %). Кількість фізичних осіб-підприємців у галузі скоротилася значно менше – на 11,3 %. Кількість підприємств, які займалися рослинництвом – вирощуванням однорічних і дворічних культур – зменшилася з 40,6 тис. до 28,0 тис. (-31,2 %), вирощуванням багаторічних культур – з 1,6 тис. до 1,1 тис. (-31,1 %), тваринництвом – з 3,7 тис. до 2,6 тис. (-28,9 %), змішаним сільським господарством – з 988 до 616 одиниць (-37,7 %), допоміжною діяльністю у сільському господарстві та післяурожайною діяльністю – з 2,3 тис. до 1,5 тис. (-32,8 %). Загалом за 2022 р. кількість середніх підприємств у галузі зменшилася на 19,5 %, великих (понад 250 працівників та річний дохід, еквівалентний 50 млн євро) – на 20,4 %, малих (до 50 працівників та дохід до 10 млн євро) – на 31,8 %, мікропідприємств (до 10 працівників та дохід до 2 млн євро) – на 34,5 % ³⁴.

У важких умовах війни українські аграрії продовжують працювати на забезпечення потреб населення у продуктах харчування.

Збільшується виробництво зернових та зернобобових культур. За даними Мінагрополітики, станом на 15.12.2023 р., аграрії намолотили 78,3 млн т, зокрема зернових

³⁰ Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. Березень 2023 р. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf

³¹ World Bank; Government of Ukraine; European Union ; United Nations. Ukraine – Rapid Damage and Needs Assessment : February 2022–2023 (English). Washington, D. C. World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/P1801740d1177f03c0ab180057556615497>.

³² FAO. 2022. Ukraine : Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine – Findings of a nation-wide rural household survey, December 2022. Rome. URL: <https://doi.org/10.4060/cc3311en>

³³ Комітетські слухання на тему: «Фінансова спроможність аграрних підприємств з окупованих та деокупованих територій, які працюють на підконтрольній Україні території : ключові проблеми». Комітет з питань аграрної та земельної політики. 18 жовтня 2023 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/242580.html

³⁴ За перший рік війни кількість діючих сільськогосподарських підприємств зменшилася майже на третину – Юрій Лупенко. 26 жовтня 2023 р. URL: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/3697-za-pershyu-rik-viyny-kilkist-diyuchykh-silskohospodarskykh-pidpryemstv-zmenshylasya-mayzhe-na-tretynu-yuriy-lupenko.html>

та зернобобових культур намолочено 57,6 млн т, олійних культур – 20,7 млн т, зібрали 11,8 млн т цукрових буряків³⁵.

Хоча загальна площа посівних ярих і озимих зернових у 2023 р. була на 980 тис. га меншою, ніж у 2022 р. і становила 10895 тис. га, погодні умови сприяли майже рекордній урожайності зернових культур (близько 55,0 ц/га), що значно збільшило обсяги врожаю. За оцінками УКАБ (Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу»), у 2023 р. в Україні виробництво зернових культур було на 10 % більше порівняно з 2022 р.³⁶

Зросло й виробництво овочів. У 2023 р. в Україні було посіяно цибулі та моркви на 8,1 % та 6,1 % відповідно більше порівняно з 2022 р. Загальна площа під посадку капусти збільшилась на 1,7 %. Площа посівів столового буряка зросла на 7 %, картоплі – на 2 %³⁷.

Станом на початок листопада 2023 р. українські аграрії зібрали майже 29 млн т овочів, найбільше картоплі – 21,2 млн т, а також 7,1 млн т інших овочів³⁸.

Лідером зі збору овочів, окрім картоплі, у загальному підрахунку є аграрії Дніпропетровщини, котрі зібрали 780 тис. т урожаю. Найбільший урожай помідорів виростили фермери Миколаївщини – 275 тис. т. Найбільше капусти вродило на Львівщині – 234 тис. т, огірків – на Київщині – 72,8 тис. т.

Баштанні культури зібрано на площі 29,8 тис. га із урожаєм 283 тис. т, зокрема кавунів – 214 тис. т, динь – 69 тис. т. Найбільше баштанних культур зібрали також аграрії Дніпропетровщини – 64 тис. т динь та кавунів.

Завдяки гарному врожаю та нарощуванню обсягів виробництва в окремих регіонах ціни на овочі у 2023 р. залишалися нижчими, ніж у 2022 р. Проте багато фермерів, які не мають належних умов для зберігання врожаю, змушені були продавати його за низькими цінами. За підрахунками, для зберігання всього врожаю овочів не вистачає близько 150-170 овочесховищ, хоча у 2023 р. їх збудували близько 15³⁹.

Поступово відновлюється вітчизняна молочна галузь. Виробництво молока на промислових підприємствах за 8 міс. 2023 р. досягло довоєнного рівня та становило 1,88 млн т (1,85 млн т – у 2021 р.), що на 7,6 % більше, ніж за аналогічний період 2022 р. Експорт молочних продуктів за 8 міс. 2023 р. склав 70,2 тис. т, що на 9,7 % більше, ніж за 8 міс. 2022 р. Однак, вартісний показник експорту скоротився на 6,5 % та становив 153,7 млн дол. США. Скорочення експорту спричинене, зокрема, низьким попитом на молочні продукти на світових ринках⁴⁰.

Повномасштабна війна завдала відчутного удару по тваринницькій галузі. Понад 300 тваринницьких ферм пошкоджено або зруйновано. Загинуло близько 7 тис. голів великої рогатої худоби (ВРХ), 3,5 млн птиці⁴¹. Станом на жовтень 2023 р. поголів'я великої рогатої

³⁵ В Україні зібрано 78,3 млн тонн нового врожаю. URL: <https://minagro.gov.ua/news/v-ukrayini-zibrano-783-mln-tonn-novogo-vrozhayu>

³⁶ Сільське господарство в умовах воєнного часу : другий рік боротьби за виживання. URL: https://www.ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/silske_gospodarstvo_v_umovakh_voennogo_chasu_drugiy_rik_borotbi_z_a_vizhivannya

³⁷ Овочі «борщового набору» в Україні : дефіциту не очікується, проте імпорт можливий. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1523-ovochi-borschovogo-naboru-v-ukrayini-defitsitu-ne-ochikuyetsya-prote-import-mojliviy>

³⁸ У цьому році фермери зібрали 29 млн тонн овочів. У лідерах Житомирщина та Дніпропетровщина. URL: <https://minagro.gov.ua/news/u-comu-roci-fermeri-zibrali-29-mln-tonn-ovochiv-u-liderah-zhitomirshchina-ta-dnipropetrovshchina>

³⁹ Українські аграрії не можуть зібрати весь урожай овочів через брак сховищ. URL: <https://agropolit.com/news/27142-ukrayinski-agrariyi-ne-mojut-zibrati-ves-vrojaj-ovochiv-cherez-brak-shovisch-ekspert>

⁴⁰ Україна поступово зменшує імпорт молочних продуктів, нарощуючи власне виробництво. URL: https://www.ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/ukraina_postupo_zmenshue_import_molochnikh_produkativ_naroschuyuc_hi_vlasne_virobnitstvo

⁴¹ Одне з важливих завдань тваринницької галузі – нарощування експорту продукції. URL: <https://minagro.gov.ua/news/odne-z-vazhlih-zavdan-tvarinnickoyi-galuzi-naroshchuvannya-eksportu-produkciyi-taras-visockij>

худоби в усіх категоріях господарств в Україні оцінювалося в 2457,5 тис. голів, що на 8 % менше за показник на аналогічну дату роком раніше, зокрема корів – 1327 тис. голів (-7 %). Зменшення чисельності ВРХ порівняно з минулорічним показником зафіксовано як в сільськогосподарських підприємствах (на 1,2 %, до 929,4 тис. голів), так і в господарствах населення (на 12,8 %, до 1528,1 млн голів)⁴².

Найуразливішими до викликів війни є господарства населення, де кількість тварин зменшується щомісяця. Аграрні підприємства виявилися стійкішими до викликів воєнного часу. Цьому сприяє зокрема й можливість релокації тваринницьких ферм у безпечніші місця, про що свідчить збільшення поголів'я в певних регіонах України. Станом на 1.10.2023 р. порівняно з показником на відповідну дату минулого року приріст поголів'я ВРХ спостерігався на підприємствах Закарпатської (+33,33 %), Харківської (+18,40 %), Тернопільської (+6,73 %), Миколаївської (+3,75 %), Львівської (+2 %) та Київської (+1,05 %) областей.

Водночас, в Україні є всі передумови для ефективного розвитку м'ясної галузі і реалізації її експортного потенціалу. Цьому сприяє відновлення виробництва продукції тваринництва в аграрних підприємствах у 2023 р. – зокрема, очікується збільшення виробництва свинини на 4 % у порівнянні з 2022 р. Нарощуванню експорту м'ясної продукції сприяють збільшення попиту на світових ринках і, водночас, зниження попиту в Україні через виїзд населення за кордон через війну, а також досягнення певних транзитних домовленостей експорту свинини до країн ЄС, який раніше був заборонений. Так, за 9 міс. 2023 р. зростання обсягів експорту м'яса становило понад 10 % порівняно з аналогічним періодом 2022 р., зокрема експорт свинини збільшився майже в 2,5 раза. Згідно з прогнозом на 2024 р., очікується стабілізація обсягів виробництва м'яса птиці та свинини⁴³.

Розв'язана Росією війна суттєво вплинула на погіршення продовольчої безпеки в Україні, яке спричинене, зокрема знищеними логістичними ланцюгами та інфраструктурою, зруйнованими господарствами та виробництвами, зменшенням кількості виробленого продовольства на працюючих підприємствах.

Хоча утруднення економічного доступу було основним фактором, що спричинив продовольчу незахищеність частки населення з лютого 2022 р., інші фактори також вплинули на стан продовольчої безпеки в Україні. Порушення ланцюгів постачання та функціонування ринків по всій країні викликали занепокоєння на початку війни, але відновлення відбулося швидко, частково завдяки урядовим ініціативам, що стимулювали доступність продуктів харчування та функціонування приватного сектора. Наприклад, одразу після повномасштабного вторгнення понад половину домогосподарств повідомили про дефіцит продуктів на місцевих ринках, але така тенденція швидко змінилася на протилежну. Хоча на переважній більшості територій країни ринки відновили роботу, а наявність і фізичний доступ до продуктів харчування не викликають серйозних занепокоєнь, у районах, розташованих поблизу лінії фронту, ситуація може відрізнятись. У районах, де бойові дії постійно впливають на безпеку, інфраструктуру та базові послуги, осередки обмеженої функціональності ринків (зокрема труднощі з доступом до функціонуючих банків і банкоматів) та обмежений доступ до послуг (як-от газо-, водо- та електропостачання) продовжують впливати на повсякденне життя і перешкоджають доступу домогосподарств до ринків і основних послуг, які б дозволили їм купувати і готувати їжу⁴⁴.

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України сформувало нові умови для функціонування аграрного сектора, що потребує вироблення відповідних підходів державної

⁴² Поголів'я ВРХ у вересні 2023 року скоротилося на 8 %. URL: <https://proagro.com.ua/news/ukr/pogolivya-vrh-u-veresni-2023-roku-skorotylosya-na-8.html>

⁴³ Одне з важливих завдань тваринницької галузі – нарощування експорту продукції. URL: <https://minagro.gov.ua/news/odne-z-vazhlyvih-zavdan-tvarinnickoyi-galuzi-naroshchuvannya-eksportu-produkciyi-taras-visockij>

⁴⁴ Організація Об'єднаних Націй, «Оцінка впливу війни на людей», Україна, червень 2023 р. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-ukr-2.pdf>

політики щодо його адаптації до цих умов, забезпечення стійкості діяльності для всіх учасників. *Розглянемо основні виклики та обмеження для аграрного сектора в умовах повномасштабної війни.*

Дефіцит фінансових ресурсів для стабільного ведення господарської діяльності сільськогосподарських виробників, зокрема через брак інвестиційних коштів, а також зростання собівартості виробництва. У 2022 р. 21 % підприємств галузі сільського, лісового та рибного господарств одержали чистий збиток (у 2021 р. – 11 %). Рівень рентабельності всієї діяльності у 2022 р. становив 14,1 % (у 2021 р. – 37,8 %). Відповідно чистий прибуток з 237639,8 млн грн у 2021 р. скоротився до 85901,28 млн грн у 2022 р. А обсяг капітальних інвестицій у сільське, лісове та рибне господарства у 2022 р. становив 51439 млн грн, що на 18511 млн грн або на 26,1 % менше порівняно з 2021 р.

Нестача фінансування та необхідність суттєвої економії спричинили зниження кількості внесених добрив на 50-60 %⁴⁵. Через фінансові труднощі, високу вартість логістики та дорожнечу мінеральних добрив обсяги забезпечення мінеральними добривами під урожай 2023 р., за оцінками фахівців, склали близько 2-2,5 млн т у фізичній вазі (порівняно з 6 млн т під урожай 2021 р.). При цьому обсяг внесення азотних добрив знизився на 60 %, а комплексних добрив, а також тих, що містять фосфор, калій, – орієнтовно на 70-75 %.

За підсумками 2022 р. у порівнянні з 2021 р. собівартість вирощування сільськогосподарських культур зросла на 30-60 % (найбільше – кукурудзи на зерно, ріпаку озимого та пшениці озимої). Збільшення витрат відбулося в основному за рахунок зростання майже вдвічі вартості пального та комплексу захисту рослин. Водночас, відбулося зниження реалізаційних цін. Зокрема, на кінець 2022 р., порівняно з його початком, зниження цін на внутрішньому ринку склало: на пшеницю – з 8100 грн до 5100 грн (37 %), на соняшник – з 18500 грн до 12000 грн (35 %), на кукурудзу – з 7300 грн до 4300 грн (41 %).

Дефіцит трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Внаслідок бойових дій частка працівників сільгоспідприємств та фермерів була вимушена не тільки припинити економічну діяльність в аграрному секторі, а й залишити власні домівки. За даними ФАО, понад 150 000 фермерів / працівників продовольчої системи безпосередньо постраждали від війни та / або були змушені мігрувати. У складному становищі опинилися дрібнотоварні виробники, які займалися вирощуванням сезонної продукції, відігравали важливу роль у забезпеченні зайнятості та доходів сільського населення. Вимушене переміщення населення, призов чоловіків до ЗСУ призводять до нестачі робочої сили та збільшення робочого навантаження на жінок⁴⁶. Перспектива відновлення економічної діяльності на власних землях значної частки дрібних виробників є невизначеною (через забруднення та замінування земель, зруйновану чи знищену техніку та споруди, відсутність фінансової спроможності відновлення господарської діяльності тощо), що може призвести до їх виходу з аграрного бізнесу, або зміни спеціалізації.

Руйнування інфраструктури виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Ворог цілеспрямовано знищує зерносховища, продовольчі склади, логістичну інфраструктуру, а також ускладнює експортні поставки українського збіжжя, що знижує доходи агровиробників, а в умовах труднощів зберігання врожаю через брак електроенергії в осінньо-зимовий період 2022–2023 рр. це призвело до псування агропродукції й навіть втрати її частки. Наразі сумарна ємність

⁴⁵ Рекомендації Комітетських слухань на тему : «Забезпечення функціонування АПК у 2023 році та особливості проведення весняно-польових робіт в умовах воєнного стану». Схвалено рішенням Комітету Верховної Ради України з питань аграрної та земельної політики від 10.04.2023 р. Протокол № 121. URL: <https://komagropolit.rada.gov.ua/documents/sluhannja/74841.html>

⁴⁶ Сутінки агрохолдингів : як війна змінить сільське господарство України. URL: <https://mind.ua/publications/20245288-sutinki-agroholdingiv-yak-vijna-zminit-silске-gospodarstvo-ukrayini>

зруйнованих зерносховищ сягає 8,2 млн т виробленої продукції, а ємність пошкоджених зерносховищ – 3,25 млн т потужностей одночасного зберігання⁴⁷.

Екологічні виклики. Через бойові дії та мінування території у 2022 р. сільгоспвиробники не могли використовувати близько 30 % полів для посіву (що сягало 5 млн га); у 2023 р. 25 % площ є непридатними для використання. Потрапляння у ґрунт шкідливих речовин, металевих токсичних уламків та залишків вибухових речовин, продуктів масштабних розливів пально-мастильних матеріалів та їх згоряння тощо перетворюють землі на непридатні для використання у сільськогосподарських цілях, а вирви, утворені внаслідок падіння великої кількості боєприпасів, повністю знищують родючий ґрунтовий шар на значній площі сільгоспугідь⁴⁸. Суттєвих втрат земельним ресурсам та аграрному сектору завдало й руйнування Каховської ГЕС.

У цілому, аграрний сектор в умовах повномасштабної війни 2023 р. продемонстрував спроможність виробляти сільськогосподарську сировину та постачати продукти харчування на внутрішній та зовнішні ринки. Водночас, виробництво сільськогосподарської продукції відбувалося при значних фінансових втратах через низьку ціну на зернові та олійні культури на внутрішньому ринку, ускладнений експорт, обмежені можливості щодо відновлення матеріально-технічної бази, інфраструктурних об'єктів та повернення до обробітку земель, постраждалих наслідок війни. Катастрофічних наслідків завдало руйнування РФ Каховської ГЕС та пов'язана з цим неможливість проведення сільськогосподарської діяльності на землях, що були підтоплені. Вимушена зміна структури посівних площ сільськогосподарського виробництва в бік нарощування виробництва більш рентабельних олійних культур дозволила частково покрити витрати сільгоспвиробників, а загальне збільшення обсягів виробництва рослинницької продукції відбулося переважно через сприятливі погодні умови. При цьому, більшість галузей тваринництва залишається у кризовому стані (особливо це стосується м'ясо-молочної галузі), передусім, за рахунок зменшення виробництва у господарствах населення.

Транспорт України зазнав значних втрат внаслідок російського вторгнення. Обсяги вантажних перевезень у березні–грудні 2022 р. порівняно із березнем–груднем 2021 р. скоротились більше ніж уполовину (на 56,9 %) або на 305,1 млн т (рис. 1.3). Вантажообіг впав на 50,1 % (124,5 млрд ткм). Протягом березня–червня 2023 р. відбулося зростання обсягів перевезень вантажів – у цьому періоді було перевезено на 24,5 % (20,5 млн т) більше вантажів, ніж у березні–червні 2022 р або на 48,6 % (98,6 млн т) менше порівняно із аналогічним періодом довоєнного 2021 р. Вантажообіг у березні–червні 2023 р. по відношенню до березня–червня 2022 р. зріс на 8,2 % (4,1 млрд ткм). Порівняно із березнем–червнем 2021 р. падіння становить 44,3 % або 42,6 млрд ткм.

⁴⁷ Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. Березень 2023 р. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf

⁴⁸ Відбудова для розвитку : зарубіжний досвід та українські перспективи : міжнародна колективна монографія. Київ, 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>

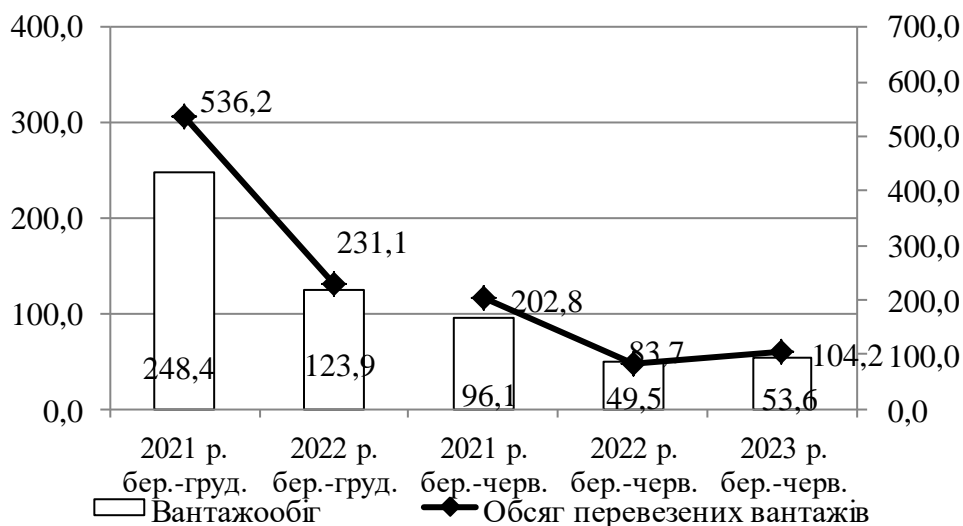

Рис. 1.3. Вантажні перевезення в Україні у 2021–2023 рр.^{49 50 51}
(ліва вісь – вантажообіг, права вісь – обсяги перевезення вантажів),
млрд ткм, млн т

У сфері пасажирських перевезень також відбулося значне скорочення – у березні–грудні 2022 р. кількість перевезених пасажирів впала на 45,7 % або на 1,0 млрд пас. (рис. 1.4). Пасажирообіг у зазначеному періоді скоротився більш ніж удвічі (на 58,4 %) або на 32,1 млрд пас. км. У березні–червні 2023 р. відбулося зростання кількості перевезених пасажирів на 85,7 % (0,3 млрд пас.), відповідно пасажирообіг збільшився на 77,0 % або на 5,5 млрд пас. км. Зростання пояснюється поживавленням економічної активності в Україні та триваючим поверненням тимчасово переміщених осіб. Незважаючи на зазначене зростання, рівень довоєнного 2021 р. все ще не досягнуто – зменшення кількості перевезених пасажирів протягом березня–червня 2023 р. по відношенню до березня–червня 2021 р. становить 22,3 % (0,2 млрд пас.), скорочення пасажирообігу у цьому періоді складає 38,8 % або 8,0 млрд пас. км.

⁴⁹ Інформація Державної служби статистики України «Перевезено вантажів і пасажирів, вантажо- та пасажирообіг». URL: [https://skilky-skilky.info/u-2022-rotsi-perevezennia-vantazhiv-skorotylosia-na-49-a-pasazhyriv-na-](https://skilky-skilky.info/u-2022-rotsi-perevezennia-vantazhiv-skorotylosia-na-49-a-pasazhyriv-na-40/#:~:text=%D0%92%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%BE%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B3%202022%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BD%D1%8E%D1%94%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F%20%D0%B2,%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%8F%D0%BD%D0%BE%20%D0%B7%202021%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC)

⁵⁰ Інформація Державної служби статистики України «Обсяги перевезених вантажів за видами транспорту». URL: <https://skilky-skilky.info/datasets/obsiah-perevezenykh-vantazhiv-za-vydamy-transportu/>

⁵¹ Інформація Державної служби статистики України «Вантажообіг за видами транспорту». URL: <https://data.gov.ua/dataset/01d721e4-78b6-4581-89b2-93f9a411eedd/resource/33c414c0-895c-4a70-b0d3-a6deed4ef7f6>

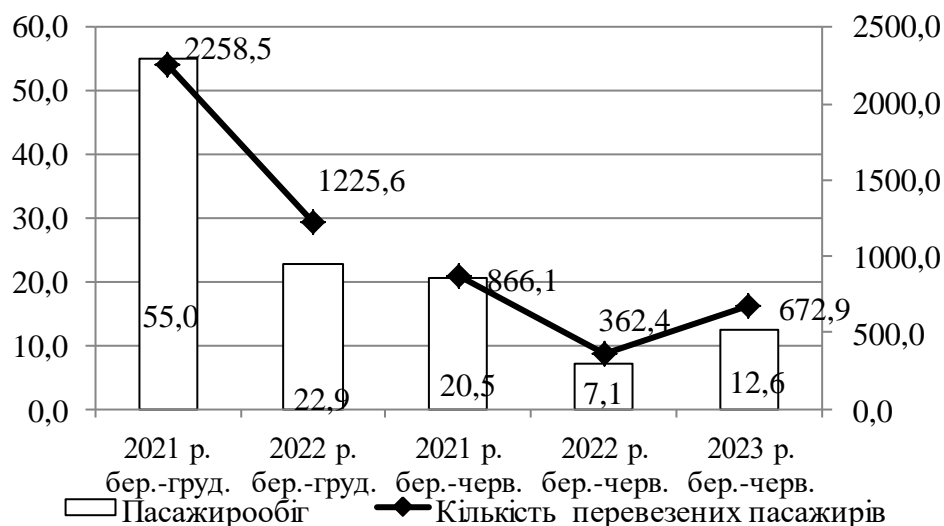

Рис. 1.4. Пасажи́рські перевезення в Україні у 2021–2023 рр.^{52 53}
(ліва вісь – пасажи́рообіг, права вісь – кількість перевезених пасажирів),
млрд пас. км, млн пас.

За даними Інституту Київської школи економіки (KSE Institute), внаслідок війни пошкоджено понад 25 тис. км автомобільних доріг, близько 350 мостів, шляхопроводів, віадуків, а також інфраструктуру 18 цивільних аеропортів та аеродромів⁵⁴.

З 2014 р. ворогом захоплено потужні залізничні вузли у містах Донецьку та Луганську, а також усю залізничну систему Кримського півострову, загальна довжина якої складає 629 км. Із початком повномасштабного вторгнення в окупації опинилася залізниця Приазов'я, зокрема інфраструктура у містах Маріуполі, Мелітополі, Токмаку та Бердянську, а також південно-східної частини Херсонської області.

Агресор тимчасово окупував Маріупольський, Бердянський та Скадовський морські порти, а також порти Кримського півострова у містах Ялті, Євпаторії, Феодосії, Севастополі та Керчі.

З початку агресії РФ повітряний простір України закрито для цивільних користувачів – не працює жоден з 20 аеропортів та 9 аеродромів цивільної авіації, зачинено всі вертодроми, окуповано міжнародні аеропорти «Луганськ», «Маріуполь», «Сімферополь» імені Султана Амет-Хана, знищено міжнародний аеропорт «Донецьк» імені Сергія Прокоф'єва. Аеродроми у містах Херсоні та Дніпрі зазнали значних пошкоджень від російських обстрілів та потребують тривалого часу для відновлення.

Через вторгнення РФ та роль, яку відіграє Білорусь у цій агресії, виведено з експлуатації 44 пункти пропуску та контролю через державний кордон України, зокрема 35 – на кордоні з РФ та 9 – на кордоні з РБ. Транскордонні перевезення вантажів та пасажирів з цими країнами не здійснюються.

Серед основних обмежень, які викликали скорочення вантажних та пасажирських перевезень внаслідок російської агресії протягом 2022–2023 рр., варто виділити загальне погіршення економічної динаміки в Україні, блокування РФ морських портів, зупинення транспортного сполучення з РБ та РФ, захоплення ворогом рухомого складу, окремих ділянок автомобільних доріг, залізничної колії, об'єктів та вузлів транспортної інфраструктури, систематичне нанесення вогневого ураження по них, мінування водних

⁵² Інформація Державної служби статистики України «Кількість перевезених пасажирів за видами транспорту». URL: <https://data.gov.ua/dataset/2b1613b1-8d9f-454e-a632-37138e72aba3/resource/ebb6696d...>

⁵³ Інформація Державної служби статистики України «Пасажи́рообіг за видами транспорту». URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/tr/tr_rik/po_v/arh_po_v_u.htm

⁵⁴ Загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, сягає \$151,2 млрд – оцінка станом на 1 вересня 2023 року. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-syagaye-151-2-mlrd-otsinka-stanom-na-1-veresnya-2023-roku/>

транспортних шляхів, саботаж «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів» та остаточну зупинку перевезень в її рамках через вихід РФ у липні 2023 р. Серед чинників, що не пов'язані з російською інтервенцією, найбільший негативний вплив на вітчизняний транспорт мали закриття внутрішніх ринків сусідніх європейських країн для українського аграрного експорту у 2023 р., блокування пунктів пропуску та контролю через державний кордон перевізниками та фермерами окремих країн, недостатня пропускна здатність прикордонної транспортної інфраструктури в умовах переорієнтації транспортних потоків з морських портів, а також значні витрати часу на оформлення, догляд та контроль вантажів при здійсненні транскордонних перевезень.

Виходячи з наявної динаміки показників діяльності транспорту України у 2023 р., можна зробити наступні висновки:

- незважаючи на зростання обсягів вантажних та пасажирських перевезень, рівень довоєнного 2021 р. усе ще лишається недосяжним, а потенціал транспорту нереалізованим;

- вихід РФ з «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів» мав негативний вплив на обсяги експортних перевезень вантажів у другій половині 2023 р.;

- продовження блокування пунктів пропуску і контролю через державний кордон у 2024 р. може спричинити значне падіння обсягів перевезень автомобільним транспортом, який відіграє значну роль у забезпеченні імпорتنих поставок (у 2022 р. автомобільний транспорт перевіз понад третину всіх імпорتنих вантажів).

Таким чином, після глибокого падіння у 2022 р., у 2023 р. у реальному секторі загалом встановився тренд позитивної динаміки, що стало можливим завдяки попиту на внутрішньому ринку, поліпшенню забезпечення електроенергією споживачів, диверсифікації шляхів експорту української продукції. Проте, для закріплення позитивних змін та налагодження стійкого функціонування сектора в умовах повномасштабної війни, важливе продовження адаптаційних змін, подолання існуючих проблем та обмежень, масштабування ефективних стратегій та практик підприємств щодо подолання кризи, викликані війною, та пристосування до нових умов діяльності.

1.2. Руїнування Каховської ГЕС як новий системний виклик для реального сектора економіки

Унаслідок терористичного акту РФ на Каховській ГЕС реальний сектор економіки зазнав суттєвих втрат. Трагедія руйнівним чином вплинула на аграрний сектор – Міністерство аграрної політики та продовольства України⁵⁵ оцінює масштаб затоплення на Херсонщині орієнтовно у 10 тис. га сільськогосподарських земель на правобережжі, а також у кілька разів більше на лівому березі області, який зараз перебуває під окупацією.

Зокрема, на території Миколаївської та Херсонської областей підтоплено значні площі земель особистих селянських господарств, які використовувалися населенням для вирощування сільськогосподарської продукції, і врожай якої було повністю знищено. За даними структурних підрозділів обласних військових адміністрацій, загалом було підтоплено 1066 га особистих селянських господарств у Херсонській області та 892 сільськогосподарські ділянки в Миколаївській області⁵⁶.

⁵⁵ Знищення росіянами Каховської ГЕС завдало значних збитків сільському господарству України. URL: <https://minagro.gov.ua/news/znishchennya-rosiyanami-kahovskoyi-ges-zavdalo-znachnih-zbitkiv-silskomu-gospodarstvu-ukrayini>

⁵⁶ Уряд виділив додаткові 271 млн грн на компенсації населенню, яке втратило врожай через підлив Каховської ГЕС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-vydilyv-dodatkovy-271-mln-hrn-na-kompensatsii-naselenniu-iake-vtratilo-vrozhai-cherез-pidryv-kakhovskoi-hes>

Крім того, техногенна катастрофа зупинила водопостачання 31 системи зрошення полів Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей. У 2021 р. згадані системи зрошення забезпечували зрошення на 584 тис. га, з яких збирали близько 4 млн т зернових і олійних культур на суму близько 1,5 млрд дол. США.

У 2023 р. на правому березі Дніпра працюють лише 13 зрошувальних систем. Терористичний акт на Каховській ГЕС фактично залишив без джерела води 94 % зрошувальних систем у Херсонській, 74 % – у Запорізькій та 30 % – у Дніпропетровській областях. Знищення Каховської ГЕС може призвести до опустелювання земель. Без Каховського водосховища постраждали не лише аграрії та водокористувачі, а й джерела питного водопостачання населених пунктів.

Негативні наслідки знищення Каховської ГЕС також позначилися і на рибному господарстві. Зафіксовано загибель риби – як молодняка, так і дорослих особин. Загалом утрачено щонайменше 11388,3 т риби. Крім того, повинь знищила 85 рибних господарств, які здійснювали вилов водних біоресурсів і які були розташовані нижче по течії: 49 у Каховському водосховищі і 36 у Дніпровсько-Бузькій гирловій системі. Загальна сума збитків від прямої втрати та від втрати потомства внаслідок погіршення умов існування через скид води з Каховського водосховища складає 9,8 млрд грн⁵⁷.

Негативні наслідки спустошення водних біоресурсів будуть простежуватись протягом кількох років поспіль, навіть при заповненні ложа Каховського водосховища найближчим часом. Адже поновлення кількісного та якісного складу популяцій риб, відновлення донних ценозів кормової бази потребує багато часу.

Згідно з аналітичним дослідженням «Оцінка потреб після катастрофи» (Post Disaster Needs Assessments – PDNA), підготовленого урядом України, зокрема, Міністерством економіки, спільно з Організацією Об'єднаних Націй, з внеском Групи Світового банку та Європейського Союзу, пошкодження у сільськогосподарському секторі оцінюються у 406,6млн дол. США. Порушення зрошення, пов'язане з проривом греблі, призвело до втрат урожаю сільськогосподарських культур на 376,7 млн дол. США⁵⁸. Загалом прорив греблі Каховської ГЕС спричинив затоплення 620 км² суші, постраждало 333 тис. га природоохоронних територій і 11294 га лісових територій, змінилась морфологія річки, спричинивши хімічне забруднення та руйнування середовища існування біоценозів.

Згідно з PDNA, втрати екосистемних послуг оцінюються у понад 6,4 млрд дол. США (58 від усіх збитків) через вплив на природоохоронні території та ліси. Потреби у відновленні довкілля становлять 59,5 млн дол. США, пріоритетними напрямками яких є розмінування, очищення, обстеження та оцінка забруднених територій. Деякі екологічні наслідки є незворотними і можуть чинити каскадний вплив в інших секторах протягом десятиліть.

Найефективнішим способом відновлення земель є **консервація**, тобто виведення земель із господарського використання та насадження на цих територіях багаторічних трав, заліснення або ренатуралізація, тобто поступове повернення до природного стану. Оскільки до війни Україна була у світових лідерах за показником розораності сільськогосподарських угідь (близько 78,2 % сільгоспземель), консервація допоможе знизити цей рівень, а, отже, й підвищить стійкість землі до ерозійних процесів.

Розглянемо напрями, за якими доцільно здійснювати консервацію земель (передусім це стосується розораних земель, на яких вирощувалися зернові та олійні культури).

- *Залуження земель та створення природних пасовищ.* Це дозволить змінити спеціалізацію сільськогосподарського виробництва у напрямі збільшення частки тваринництва та створення в постраждалих регіонах *степового (вигульного) тваринництва.*

⁵⁷ Внаслідок підриву Каховської ГЕС утрачено понад 11 тисяч тонн риби. – Микола Сольський. URL: <https://minagro.gov.ua/news/vnaslidok-pidrivu-kahovskoyi-ges-vtracheno-ponad-11-tisyach-tonn-ribi-mikola-solskij>

⁵⁸ Оцінка потреб після катастрофи (PDNA). Катастрофа на греблі Каховської ГЕС 2023 року, Україна. Жовтень 2023 р. Уряд України, Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/PDNA%20Final%20and%20Cleared%20UKR%20-%2016Oct.pdf>

За таких умов ґрунти залишатимуться незайманими і утворюватиметься замкнутий біологічний кругообіг речовин (у чорнозем повертається все, що з нього забиралося), а потенційна родючість ґрунтів зростатиме. Потенціал для такого розвитку мають скотарство, вівчарство, козівництво, конярство.

- *Вирощування енергетичних культур рослин*: швидкоростучі дерева (плантації різних видів верби і тополі) або інші види рослин чи трави (сорго, цукровий очерет, міскантус, гірчак гострокінцевий та горець сахалінський, мальва пенсильванська, румекс – продуктивний багаторічний міжвидовий гібрид щавлю тяншанського, просо лозове тощо), які можуть використовуватися як паливо. Основною перевагою при цьому є короткий період вирощування – від трьох до восьми років. Для деяких видів трав урожай може збиратися кожні 6-12 місяців.

Важливим є використання **біологічних та хімічних засобів**, спрямованих на очищення засмічених земель. Зокрема, спеціалізовані біологічні препарати на основі вуглеводно-окислювальних бактерій прискорюють розклад продуктів нафтового походження, а хімічні засоби очищають ґрунти від залишків важких металів та інших нетрагічних забруднень.

Доцільною є переорієнтація сільськогосподарського виробництва **на богарне землеробство з вирощуванням посухостійких культур, які не потребують зрошення**, таких як просо та сорго. Водночас, для цього аграріїв потрібно забезпечити всім необхідним посадковим матеріалом, щоб провести роботи з висіву таких культур, адже відповідні ресурси нині у фермерів відсутні.

Довідково. Богарне рільництво, богар (перс. бахар – «весна») – вид рільництва, за якого оброблювані землі («богару») не поливають, а чекають дощів. Якщо дощі не йдуть або йдуть у недостатній кількості, то врожаї будуть у незначній кількості або взагалі відсутніми. Врожайність залежить переважно від кількості та часу випадання опадів, температури повітря та інших умов, тому на богарі вирощують посухостійкі зернові, кормові та багаторічні культури. Посіви живляться також ґрунтовою вологою. Використовують спеціальні агрометіоративні заходи щодо збереження весняної вологи, такі як «паровий метод», створення трас-борозен або контурна оранка.

На рівні дрібнотоварних та селянських господарств доцільно переключитися на створення **тепличних господарств**, а також **буріння свердловин та встановлення насосних станцій** біля Дніпра, що може частково зберегти овочівництво. Водночас, такий напрям не зможе стати пріоритетним, оскільки не забезпечить водою значний масив полів, а його використання має бути індивідуальним, оскільки регіон у цілому має солону воду, що може призвести до засоленості ґрунтів.

Побудова перемички (перекриття) вище за течією відносно Каховської ГЕС – дозволить підняти рівень води у водосховищі на рівень, прийнятний для водозабору існуючими системами та відновити постачання води існуючими меліоративними системами. Укргідроенерго та проектний інститут працюють над проектом зведення перемички (перекриття) Каховського водосховища і будуть готові до початку робіт одразу після деокупації регіону⁵⁹.

Після звільнення місця забору води для Кримського каналу варто збудувати трубопровід та насосні станції для постачання води на Кримський півострів.

Понесені **промисловим сектором** після підриву Каховської ГЕС збитки спричинили відчутний негативний вплив на показники та перспективи виробничої та експортної діяльності промислових підприємств, який виявився одразу після катастрофи, а також матиме більш довгострокові наслідки. Назвемо негативні наслідки для промисловості.

⁵⁹ Оперативна інформація щодо наслідків підриву Каховської ГЕС. 12.06.2023 р. Укргідроенерго. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/operativna-informaciya-schodo-naslidkiv-pidrivu-kakhovskoi-ges

- **Втрати промислової інфраструктури та обладнання внаслідок затоплення**, які, за попередніми підрахунками експертів, сягнули 105 млн дол. США та були четвертими за розмірами після втрат житлового господарства, енергетики та транспортної інфраструктури. Найбільшої безпосередньої шкоди повинь завдала підприємствам Херсону, розташованим у Корабельному районі, де було повідомлено про затоплення 28 промислових об'єктів⁶⁰.

- **Тимчасове зупинення або скорочення виробничої діяльності частки підприємств через недостатність водопостачання для виробничих потреб.** Це, насамперед, стосувалося підприємств гірничо-металургійного комплексу, розташованих у Запорізькій та Дніпропетровській областях, які залежали від водопостачання з Каховського водосховища. Зокрема, через необхідність скорочувати споживання води у червні 2023 р. ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» зупинило виробництво сталі та прокату, внаслідок чого у червні 2023 р. виробництво сталі в Україні порівняно з травнем скоротилося на чверть, прокату – на 16,6 %. Нікопольський завод феросплавів скоротив виробництво феросплавів, рудник «Суха Балка» запровадив графіки споживання води. Не зупинили виробничу діяльність менш залежні від водопостачання гірничодобувні підприємства, а також металургійні підприємства, розташовані вище греблі Запорізької ГЕС та підприємства, що знаходяться на територіях, де нерівномірність рельєфу дна забезпечила достатній рівень води для промислових потреб навіть у умовах знищення греблі Каховської ГЕС.

- **Зменшення виробництва та експорту харчопереробної продукції у майбутньому через нестачу сировини.** Унеможливлення вирощувати сільськогосподарських культур на уражених територіях Півдня України, відсутність води для зрошення значної площі сільськогосподарських угідь призведуть до відчутного скорочення виробництва, а, отже, й перероблення, зернових та овочів, значна частка яких вироблялася саме у південно-східному регіоні. Знижуватимуться також обсяги перероблення рибної продукції через масштабні втрати рибної галузі. Наслідками падіння виробництва можуть стати зростання цін на харчову продукцію на внутрішньому ринку та нарощування її імпорту.

Мінімізації існуючих та потенційних втрат у промисловості сприяло вжиття підприємствами активних заходів, спрямованих на диверсифікацію виробництва та джерел постачання необхідних ресурсів. Так, ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» проклав водогін для потреб міста та власного виробництва, який дозволяє постачати воду з річки Інгулець і наповнювати Південне водосховище на рівні близько 3 тис. кубометрів на годину, що у перспективі сприятиме збільшенню обсягів виробництва основної продукції⁶¹. Компанія «Рудомайн» створила власну технологічну водойму для забезпечення виробничих процесів водою, яка використовується для пилоподавлення⁶². Зменшенню дефіциту сільгоспсировини для перероблення сприятиме регіональна диверсифікація виробництва сільгосппродукції, яка раніше вироблялася на півдні країни. Зокрема, розширюється виробництво овочевих культур підприємствами Одещини, Київщини, Львівщини, Дніпропетровщини, Закарпаття.

Для **транспортної галузі** підриг Каховської ГЕС російськими окупантами фізично унеможливив судноплавство у нижній частці р. Дніпро через зниження рівня води. У результаті цього значно звузилися перспективи використання річкового транспорту в Україні – насамперед щодо здійснення меридіональних перевезень будівельних матеріалів, добрив та сільськогосподарської продукції. Серед прямих наслідків теракту варто виділити затоплення 290 км автомобільних доріг, які в результаті зазнали пошкоджень – загальні

⁶⁰ Підриг Каховської ГЕС завдав Україні щонайменше \$2 млрд прямих збитків – перші обрахунки KSE Institute. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pidriv-kahovskoyi-ges-zavdav-ukrayini-shhonaaymenshe-2-mlrd-ryamih-zbitkiv-pershi-obrahunki-kse-institute/>

⁶¹ «АрселорМіттал Кривий Ріг» проклав водогін для потреб міста та власного виробництва. URL: <https://mind.ua/news/20259957-arselormittal-krivij-rig-proklav-vodogin-dlya-potreb-mista-ta-vlasnogo-virobnictva>

⁶² Ю. Григоренко Як підриг Каховської ГЕС вплинув на ГМК України. URL: <https://gmk.center/ua/posts/iak-pidryv-kahovskoi-hes-vplynuv-na-hmk-ukrainy/>

збитки оцінюються у 311 млн дол. США⁶³. Тривале перебування під водою мостів на затоплених територіях негативно вплинуло на їхній експлуатаційний стан через корозійні процеси, проте обсяги пошкоджень наразі невідомі. Внаслідок підриву дамби затоплено річковий термінал компанії «Нібулон» поблизу с. Козацьке, який є найпотужнішим річковим активом підприємства. Також відбулося просідання насипу під залізничним полотном на ділянці Нікопольбуд – Чортотлик⁶⁴. Загалом, позбавлення вантажовідправників у Херсонській області можливості користуватися річковим транспортом збільшить їхні логістичні витрати утричі через вимушену переорієнтацію на автомобілі, що зменшить прибутковість, ринкову конкурентоспроможність підприємств постраждалого регіону та їх адаптивність до нових викликів.

Загалом, на думку низки вчених, пряме відновлення Каховської ГЕС навряд чи є доцільним, а подолання наслідків підриву залежатиме від обраного варіанту розвитку регіону⁶⁶. Тобто, під час відновлення постраждалої від Каховської трагедії Херсонщини, варто не відтворювати переважно радянське надбання в незмінному вигляді, а будувати якісно нову сучасну інфраструктуру. Йдеться про довготривалу перебудову економіки та екологічної системи великого регіону з усіма відповідними наслідками.

Водночас, Кабінет Міністрів України схвалив Постанову «Про реалізацію експериментального проекту «Будівництво Каховського гідровузла на р. Дніпро. Відбудова після руйнування Каховської ГЕС та забезпечення сталої роботи Дніпровської ГЕС у період відбудови» від 18.07.2023 р. № 730, якою визначено параметри та процедуру реалізації експериментального проекту з початку відбудови Каховської ГЕС. Проект розрахований на 2 роки. Зауважимо, що у Порядку реалізації даної Постанови зазначено, що виконання проекту відбудови Каховського гідровузла на р. Дніпро здійснюватиметься *без проведення оцінки впливу на довкілля*. А це є порушенням міжнародних зобов'язань України, взятих в рамках Енергетичного співтовариства, Організації конвенції та суперечить європейським підходам, зокрема закріпленими в Директиві 2011/92/ЄС, і ставить під загрозу можливість залучення фінансування від міжнародних донорів на будь-яку діяльність щодо відбудови і подальшого розвитку регіону, постраждалого від масштабної екологічної катастрофи.

Зважаючи на це, громадські організації⁶⁷ закликають уряд переглянути своє рішення щодо відбудови Каховської ГЕС і провести всебічний аналіз наслідків та подальших можливостей, а також належні консультації з усіма зацікавленими сторонами. Задля забезпечення подальшого розвитку регіону необхідним є стратегічне та просторове планування включно з проведенням стратегічної екологічної оцінки (СЕО), з пропозиціями щодо альтернативних варіантів, у тому числі із урахуванням принципів сталого розвитку та Європейського зеленого курсу (ЄЗК), що є можливими до реалізації в нинішніх екологічних та соціально-економічних умовах.

⁶³ Підрив Каховської ГЕС завдав Україні щонайменше \$2 млрд прямих збитків – перші обрахунки KSE Institute, URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pidriv-kahovskoyi-ges-zavdav-ukrayini-shhonaaymenshe-2-mlrd-pryamih-zbitkiv-pershi-obrahunki-kse-institute/?fbclid=IwAR37OHT6pmTHzMKK5522GJrGWtXe9_NvoCPGEFNfFAUI3hRPk3nRoFd8Hcg

⁶⁴ Через теракт на Каховській ГЕС затоплено перевантажувальний термінал «Нібулону».

URL: <https://landlord.ua/news/cherez-terakt-na-kakhovskii-hes-zatopleno-perevantazhuvalnyi-terminal-nibulonu/>

⁶⁵ Підрив Каховської ГЕС : біля Нікополя просіла ділянка залізниці, рух поїздів скориговано. URL:

<https://www.epravda.com.ua/news/2023/06/12/701049/>

⁶⁶ Мор риби, поля без поливу. Як Україною крокує агропокаліпсис після підриву Каховської ГЕС. URL: <https://thepage.ua/ua/economy/vtrati-agrosektoru-ukrayini-cherez-pidriv-kahovskoyi-ges>

⁶⁷ Заява ГО щодо схвалення урядом експериментального проекту з відбудови Каховської ГЕС 31 Липня 2023 р. URL: <https://ecoaction.org.ua/shchodo-proiektu-kakhovskoi-hes.html?amp>

1.3. Провідні політики та вжиті заходи для підтримки реального сектора економіки України в умовах повномасштабної війни

Для забезпечення роботи **промисловості** в умовах війни на державному рівні протягом 2022–2023 рр. реалізовано низку заходів, які стосувалися, зокрема, забезпечення релокації виробничих потужностей, підтримки створення і розвитку переробних підприємств, індустріальних парків, реалізації подальших кроків у напрямі євроінтеграції.

Триває релокація виробничих потужностей

Серед релокованих підприємств, які вже відновили свою діяльність на новому місці, підприємства переробної промисловості становлять 30,2 %. Найбільше підприємств релокувалися до таких областей : 24 % – до Львівської; 14,5 % – до Закарпатської; 9,8 % – до Чернівецької; 8,3 % – до Івано-Франківської; 7,3 % – до Хмельницької; 6,3 % – до Тернопільської⁶⁸.

Основні роботи на рівні регіонів ведуться у напрямках створення можливостей для надання відповідних складських, виробничих приміщень для роботи підприємств; налагодження механізму забезпечення житлом та офісними приміщеннями працівників; створення безпечних умов праці.

Лідерство західних областей у налагодженні релокації бізнесу пояснюється безпекою цього регіону, його експортоорієнтованістю (близькістю до західного кордону), зручною логістикою.

До Львівської області станом на 09.07.2023 р. релоковано 230 підприємств, найбільше з них працюють у галузях легкої, харчової промисловості, машинобудування, металообробки. Серед найбільш значущих для економіки регіону – такі підприємства як «Пожмашина» (виробництво пожежної техніки, Чернігівська обл.), «Вертикаль» (приладобудування, Харківська обл.), «UKROP» (патронний завод, Київська обл.), «Вітропарки України» (відновлювальна енергетика, Донецька обл.), «Рубіжанська панчішна мануфактура» (легка промисловість, Луганська обл.), «Matroluxe» (виробництво матраців, м. Дніпро), «Citius S» (виробництво спецтранспорту, Запорізька обл.).

Для сприяння релокації розроблено інструменти фінансової допомоги, підтримки і супроводу релокованого бізнесу – надання безповоротної фінансової допомоги підприємствам, що здійснили переміщення та реєстрацію на території Львівської області, а також ваучерної підтримки бізнесу на маркетингові цілі та сертифікацію продукції⁶⁹.

Довідково. Безповоротна фінансова допомога підприємствам, що релокувались і зареєструвались на Львівщині, становить 100 тис. грн. Також підприємство отримує додаткових 100 тис. грн, якщо створить не менше 20 робочих місць під час воєнного стану на момент подання заявки. Ваучерна підтримка бізнесу передбачає надання підприємцям маркетингових ваучерів та ваучерів на сертифікацію продукції, а також ваучерів на участь у закордонних виставково-ярмаркових заходах. Ваучери на сертифікацію продукції надаються з метою: здійснення сертифікації, що може включати отримання національних сертифікатів та проведення сертифікації в міжнародних організаціях; маркетингові ваучери – для створення / оновлення вебсайтів, їх просування; розроблення бренду продукції, логотипу, дизайну упаковки; поширення продукції в онлайн-магазинах; участь у маркетингових заходах (промоційних кампаніях, ярмарках, бізнес-показах або інших подібних заходах); проведення промоційної та маркетингової кампанії; ваучери на участь у закордонних виставково-ярмаркових заходах – для участі та оренди виставкових площ для представлення товарів і послуг в іноземних виставково-ярмаркових заходах.

⁶⁸ Завдяки урядовій програмі релокації збережено понад 35 тисяч робочих місць URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a54c8281-02fa-4ced-8b14-3a7ca772a826&title=Zavdiaki>

⁶⁹ Програма Підтримки бізнесу у Львівській області на період воєнного стану на 2023 рік. URL: <https://loda.gov.ua/documents/56704>

У 2023 р. відкрито Центр для релокованого бізнесу – тимчасову споруду загальною площею 450 м², яку встановлено у межах реалізації проєкту міжнародної технічної допомоги Програми розвитку ООН «Облаштування центру для релокованих бізнесів у м. Львові».

На *Закарпатті* під час розгляду заявки підприємств на переміщення застосовується підхід, за якого перенесені виробництва не мають шкодити екології області. Перспективним у регіоні вбачається створення екоіндустріальних парків, на базі яких, зокрема, функціонуватимуть релоковані підприємства. Створення таких парків має стати важливим кроком для розвитку економіки регіону, появи нових можливостей залучення закордонних інвестицій для створення потужного бізнес-середовища.

Також на Закарпатті запроваджено пілотний проєкт «Банк землі для будівництва», у рамках якого акумульовано земельні ділянки державної та комунальної форми власності в регіоні, які надалі можуть бути використані для релокації. Джерелами фінансування у межах проєкту є Державний бюджет, донорські / грантові кошти та інвестиції.

Серед виробників, які релокували потужності на Закарпаття, – «Ajax Systems» (виробництво обладнання зв'язку, м. Київ), «ТЕМП-Україна» (переробка вторинної сировини, м. Харків), «Централіс» (виробництво труб, Дніпропетровська обл.), «НВО «Алекс Планта» (виробництво полімерної тари, Харківська обл.), «Укренергопром» (виробництво радіаторів і котлів центрального опалення, м. Київ), «Зібрано» (виробництво енергоефективних будинків, Київська обл.), «RD Furniture» (виробництво меблів, м. Київ), «LEGIO» (виробництво спецодягу, Харківська обл.), «Варіант-М» (металообробка, Харківська обл.).

У *Чернівецькій області* реалізується програма компенсації релокованим підприємствам частки вартості орендної плати за орендовані виробничі приміщення та вартості виробничого обладнання, придбаного на умовах кредитного договору з банками⁷⁰.

Переважно релокували потужності підприємства деревообробної, харчової промисловості, з виробництва пластмасових виробів, електронних та електричних проводів і кабелів, велосипедів: «Славергопром» (виробництво високовольтного енергообладнання, Донецька обл.), «Вертикаль» (приладобудування, Харківська обл.), «Vector» (виробництво фрезерних верстатів, м. Харків), «Велотрейд» (виробництво велосипедів, м. Харків), «The Good Plastic Company» (виробництво пластикових панелей, Київська обл.), «ГРИН ПЛАСТИК» (переробка та утилізація пластикових відходів, виробництво тактичних засобів для розмінування, розроблення піролізних котлів, м. Харків), «Neverdark» (виробництво біокамінів, м. Київ), «Еліксель Ентерпрайз» (виробництво електроустановочної продукції, м. Харків), «SimpleDim» (створення модульних будинків, м. Київ), «ARMOLINE» (виробництво спецодягу, м. Миколаїв).

Між цими областями відбувається конкуренція за залучення релокованих підприємств. Попри те, що релоковані підприємства сплачують податки за місцями їхньої реєстрації, робота над поліпшенням умов для розміщення підприємств з інших територій сприяє працевлаштуванню місцевих мешканців, а також внутрішньо переміщених осіб, налагодженню зв'язків і обміну досвідом із місцевими підприємцями. Крім того, така діяльність є важливою іміджевою складовою частиною державної політики на регіональному рівні – її результатом має стати поліпшення інвестиційного і бізнес-клімату, зміцнення коопераційних зв'язків, створення комфортного середовища для життя і праці мешканців тощо.

У рамках державних програм забезпечується підтримка створення і розвитку переробних підприємств.

Грантова програма для переробних підприємств «Новий рівень» у рамках програми «Робота» надає бізнесу можливість отримати фінансову підтримку для розвитку своїх

⁷⁰ Релоковані на Буковину підприємства можуть отримати компенсацію за оренду приміщень та придбання обладнання: що для цього потрібно. URL: <https://bukoda.gov.ua/news/relokovani-na-bukovynu-pidpriemstva-mozhut-otrymaty-kompensatsiiu-za-orendu-prymishchen-ta-prydbannia-obladnannia-shcho-dlia-tsoho-potribno>

компаній. Основними умовами програми є створення нових робочих місць та співфінансування проєкту. Отримувач гранту має забезпечити створення близько 25 робочих місць, а співфінансування розподіляється за схемою: отримувач повинен внести 50 % власних коштів, а держава надає решту 50 % у вигляді гранту. Для підприємств, що працюють на деокупованих територіях, співфінансування складає 20 % від підприємця та 80 % – від держави. Завдяки грантовій підтримці бізнесу можливо створити до 20 тис. нових робочих місць у переробній та суміжних галузях промисловості⁷¹.

У листопаді 2023 р. процес надання грантів удосконалено – відтепер в якості джерел фінансування програми можна використовувати кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Головним розпорядником цих коштів призначено Державну службу зайнятості. Крім того, у Держбюджеті на 2024 р. передбачено 5 млрд грн на гранти в переробній галузі з усіх джерел, їх зможуть отримати близько 1000 підприємств.

Від старту програми (липень 2022 р.) вже видано понад 400 грантів на 2,2 млрд грн, що дозволило створити понад 8300 нових робочих місць (станом на листопад 2023 р.).

За програмою «Доступні кредити 5-7-9 %» (реалізується з 2020 р.) держава компенсує суб'єктам підприємництва частку кредитного навантаження; кредити можуть видаватися на інвестиційні цілі або на поповнення оборотного капіталу підприємств. У 2022 р. Програму розширено на підприємства, зруйновані під час війни. Підприємці можуть отримати кредит на відновлення виробничих потужностей під 9 % терміном до 5 років на суму до 60 млн грн. Виконання зобов'язань за такими кредитами частково (до 80 %) забезпечено державною гарантією⁷². Нове або оновлене підприємство не може розташовуватися ближче, ніж за 50 км до лінії бойових дій.

З початку 2023 р. станом на листопад банки видали бізнесу 22,4 тис. кредитів на 82 млрд грн, втім, на переробні підприємства припадає 14 % наданих кредитів, кошти отримують переважно сільськогосподарські підприємства (50 %), а також оптової та роздрібної торгівлі (25 %).

Наразі програма доволі слабо стимулює інвестиційну діяльність – на інвестиційні цілі від початку дії Програми станом на листопад 2023 р. виділено 20,1 млрд грн. З огляду на пріоритетність цілей фінансування поточного періоду найбільше підприємці взяли антикризових кредитів – 60 млрд грн, а також кредитів на антивоснні цілі – 54 млрд грн; на поповнення оборотного капіталу – 39 млрд грн; на рефінансування попередньо отриманих кредитів взято 28 млрд грн.

Крім того, дефіцит бюджетних коштів, викликаний умовами воєнного стану, призвів до виникнення боргів у Фонді розвитку підприємництва перед банками за сплату компенсаційної різниці у відсоткових ставках. Відтак тягар погашення повної відсоткової ставки у багатьох випадках ліг на підприємців; низка банків відмовляється працювати за цією програмою.

За програмою «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9 %» (реалізується з 2020 р.) підприємства можуть узяти у лізинг транспортні засоби, сільськогосподарську техніку, техніку для виробництва чи надання послуг, інше обладнання для господарської діяльності, нерухомість за пільговою відсотковою ставкою. З початку дії Програми станом на 1.11.2023 р. сума за укладеними договорами лізингу становила 1,4 млрд грн, з якої на підприємства переробної промисловості припадає всього 5,7 млн грн (на

⁷¹ Уряд збільшив фінансування грантових програм для переробних підприємств. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=4e515dec-d515-493a-8132-4728babd41fe&title=UriadZbilshivFinansuvannia>

⁷² Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28 і від 14 липня 2021 р. № 723 : Постанова КМУ від 14.10.2022 № 1194. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-poriadkiv-za-1194>

сільськогосподарські підприємства – 953,06 млн грн, підприємства транспорту та логістики – 308,95 млн грн)⁷³.

Рішенням для релокованих виробництв, а також створення нових переробних підприємств можуть стати індустріальні парки (ІІІ).

Поштовху у напрямі їхньої підтримки і розвитку надасть створена нормативно-правова база:

- внесення змін до Митного та Податкового Кодексів України^{74, 75}: звільнення від імпортного ПДВ та ввізного мита на обладнання за переліком кодів УКТЗЕД; звільнення від податку на прибуток на 10 років; уповноваження органів місцевого самоврядування надавати пільги за місцевими податками;

- затвердження механізму використання вивільнених від оподаткування коштів для учасників індустріальних парків⁷⁶; вивільнені кошти можна спрямовувати на розвиток діяльності учасника ІІ за такими напрямками: створення чи переоснащення матеріально-технічної бази; збільшення обсягу виробництва; упровадження новітніх технологій;

- визначення механізмів фінансування облаштування ІІ та компенсації відсоткової ставки за кредитами на облаштування або здійснення господарської діяльності в їх межах^{77, 78};

- затвердження Порядку компенсації 100 % витрат ініціаторам створення індустріальних (промислових) парків, керуючим компаніям та учасникам індустріальних парків на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж⁷⁹;

- надання дозволу органам місцевого самоврядування фінансувати проєктування і будівництво інфраструктури ІІ⁸⁰.

Незважаючи на такі преференції, індустріальні парки поки що не працюють належним чином. Реєстр індустріальних парків станом на кінець жовтня 2023 р. нараховує 70 ІІ. У 2022 р. зареєстровано 14 ІІ, протягом 2023 р. – 10. Понад третину від усіх ІІ (24) розташовано в прикордонних з ЄС областях.

⁷³ Інформація про результати державної програми «доступний фінансовий лізинг 5-7-9 %». URL: <https://bdf.gov.ua/informatsiia-pro-rezultaty-derzhavnoi-prohramy-dostupnyu-finansovyy-lizynh-5-7-9/>

⁷⁴ Про внесення зміни до статті 287 Митного кодексу України щодо створення сприятливих умов для діяльності індустріальних парків в Україні: Закон України від 21.06.2022 р. № 2331-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2331-20#Text>

⁷⁵ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо створення сприятливих умов для діяльності індустріальних парків в Україні: Закон України від 21.06.2022 р. № 2330-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2330-20#Text>

⁷⁶ Про затвердження Порядку використання учасником індустріального (промислового) парку вивільнених від оподаткування коштів на розвиток його діяльності в межах індустріального (промислового) парку: Постанова КМУ від 30.09.2022 р. № 1095. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-vykorystannia-uchasnykom-industrialnoho-promyslovoho-s1095-300922>

⁷⁷ Про затвердження Порядку надання повної або часткової компенсації відсоткової ставки за кредитами (позиками) на облаштування та/або здійснення господарської діяльності у межах індустріальних (промислових) парків: Постанова КМУ від 28.10.2022 р. № 1208. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-nadannya-povnoyi-abo-chastkovoyi-kompensaciyi-vidsotkovoyi-stavki-za-kreditami-rozikami-na-oblashtuvannya-taabo-zdijsnennya-i281022-1208>

⁷⁸ Про затвердження Порядку надання коштів на безповоротній основі для облаштування індустріальних (промислових) парків та/або забезпечення будівництва об'єктів суміжної інфраструктури, необхідних для створення та функціонування індустріальних (промислових) парків: Постанова КМУ від 28.10.2022 р. № 1207. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-nadannya-koshtiv-na-bezpovorotnij-osnovi-dlya-oblashtuvannya-industrialnih-promislovih-parkiv-taabo-zabezpechennya-i281022-1207>

⁷⁹ Про затвердження Порядку надання компенсації витрат ініціаторам створення індустріальних (промислових) парків – суб'єктам господарювання, керуючим компаніям та учасникам індустріальних (промислових) парків на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж: Постанова КМУ від 03.01.2023 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2023-%D0%BF#Text>

⁸⁰ Про внесення змін до пункту 19 Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану: Постанова КМУ від 12.09.2023 р. № 972. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/972-2023-%D0%BF#n2>

Втім, на початок 2023 р. необхідна інженерно-транспортна інфраструктура була створена лише у 8 парках (Соломоново, Мироцьке, Вінницький, Вінницький кластер холодильного машинобудування, Ланнівський, Спарроу Парк Львів, Л-Таун, Біла Церква). Всі інші ІІ, особливо на Заході України, мають низьку готовність і перебувають лише на етапах початку робіт зі створення інфраструктури й облаштування території. Господарська діяльність фактично проваджується лише одним учасником в індустріальному парку Вінницький кластер холодильного машинобудування⁸¹.

Розвиток індустріальних парків гальмує, насамперед, висока вартість заходів з їх облаштування та будівництва об'єктів суміжної інфраструктури (автомобільних шляхів, ліній зв'язку, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо). Так, на підключення території ІІ до водо- та електропостачання необхідно в середньому від 10 млн грн до 40 млн грн⁸². Передбаченою компенсацією 100 % витрат на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж ініціатори створення ІІ, керуючі компанії та учасники ІІ у 2023 р. не мали можливості скористатися через відсутність відповідного фінансування у Державному бюджеті.

Для вирішення цього питання у Держбюджеті на 2024 р. передбачено спрямування видатків у розмірі 1 млрд грн на облаштування індустріальних парків. Кошти можуть використати керуючі компанії ІІ згідно з певними лімітами за умов наявності звітності про роботу ІІ, актів виконаних робіт з підведення мереж та облаштування ділянок.

Крім того, керуючим компаніям ІІ необхідно надати доступ до отримання кредитних коштів на створення нових виробництв у рамках наявних державних програм, зокрема, програми «Новий рівень», резидентам ІІ – доступ до дешевого фінансування діяльності у межах програми «Доступні кредити 5-7-9 %». Для резидентів ІІ, котрі інвестують кошти в основний капітал, варто запровадити податкові пільги – такі, зокрема, як: формування спеціальних інвестиційних резервів; уведення інвестиційних надбавок; пільги на реінвестування; інноваційне інвестування.

У створенні сприятливого середовища для розвитку ІІ важливу роль відіграє страхування інвестицій від воєнних ризиків. Зазначене питання вирішується у спосіб задіяння внутрішніх можливостей, зокрема, такого апробованого у світовій практиці інструменту як Експортно-кредитне агентство (ЕКА), який в Україні вже довів свою ефективність у сфері підтримки експортоорієнтованого бізнесу. Законом України від 22.11.2023 р. № 3497 «Про внесення змін до Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності» щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків» передбачено можливість надання ЕКА послуг щодо страхування інвестицій, які здійснюються на території України, в межах статутного капіталу ЕКА. Таке страхування здійснюватиметься винятково за умови спрямування інвестицій на створення об'єктів та інфраструктури, необхідної для розвитку переробної промисловості та експорту товарів (робіт, послуг) українського походження.

Наразі Мінекономіки України за участі Advantage Ukraine ведуть активні переговори з експортно-кредитними агенціями країн-партнерів, акцентуючи на важливості застосування стовідсоткового покриття страхових ризиків. Ведуться також перемовини щодо пілотних проектів страхування воєнних ризиків за участі Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Варіантом вирішення питання страхування воєнних ризиків є також *створення цільового міжнародного трастового фонду*, що дозволить залучити до страхування експортно-кредитні агентства країн G7, багатостороннє агентство з гарантування інвестицій MIGA, американську корпорацію з фінансування міжнародного розвитку DFC.

⁸¹ Індустріальні парки в Україні – 2022 рік. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=47454ed4-b60a-4f37-bb77-b7f3127742f8&title=IndustrialniParkiVUkraini2022-Rik>

⁸² Держава передбачила млрд грн на підтримку індустріальних парків. URL: <https://bug.org.ua/news/novovolynsk/derzhava-peredbachyla-mlrd-grn-na-pidtrymku-industrialnyh-parkiv-chy-dopomozhe-cze-zapustyty-robotu-ip-u-novovolynsku-ta-volodymyri-800281/>

Так, багатостороннє агентство з гарантій інвестицій Групи Світового банку вже почало надавати гарантії для страхування воєнних ризиків в Україні із Трастового фонду підтримки реконструкції та економіки України (SURE). Угоду про збільшення гарантії з 17,1 млн євро до 40,85 млн євро між MIGA і німецьким банківським холдингом ProCredit було підписано у Лондоні під час проведення Конференції з питань відновлення України-2023 (URC-2023).

Завдяки співпраці з міжнародними фінансовими організаціями та національними Експортно-кредитними агентствами країн-партнерів уже є перший досвід страхування інвестицій від воєнних ризиків. У Львові будується індустріальний парк M10 на 140 тис. м², з 6 ділянками для виробничо-складських приміщень та зі створенням понад 3 тис. нових робочих місць. Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій Світового банку MIGA видало поліс компанії, яка спеціалізується на інвестиціях в комерційну нерухомість в Україні, зокрема інвестує у будівництво цього ПП. Компанія отримала гарантії від ризиків війни та громадських заворушень на 10 років на суму до 9,1 млн дол. США, з них 4 млн дол. США надають країни-донори Трастового фонду підтримки реконструкції та економіки України (SURE Trust Fund), яким керує MIGA⁸³.

Реалізація євроінтеграційних перетворень у промисловості поряд з реформами у цій сфері за іншими напрямками сприяла початку офіційних переговорів з Україною про приєднання до ЄС – на основі представленого Єврокомісією 8.11.2023 р. щорічного звіту про розширення.

У сфері «Технічні бар'єри у торгівлі» досягнуто прогресу у напрямі реформування системи технічного регулювання паралельно з започаткованим наприкінці 2020 р. процесом попереднього оцінювання української інфраструктури якості європейськими експертами з метою укладання Угоди АСАА («промисловий безвіз»). Приймалися національні, міжнародні та європейські стандарти, нові редакції технічних регламентів та вносилися зміни до діючих на основі європейських директив, підвищувалася інституційна спроможність та поліпшувалася практика діяльності українських органів системи технічного регулювання. Уряд ухвалив план заходів, спрямованих на подальше удосконалення вітчизняної системи технічного регулювання на період до 2025 р.⁸⁴.

Завершено інституційну реформу сфери інтелектуальної власності та імплементацію відповідного законодавства, що надзвичайно важливо для пришвидшення інноваційного розвитку та інвестиційної привабливості України. Результатом реформи стало створення Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ, IP-офіс). Це нова інституція для української системи інтелектуальної власності, подібні функціонують у розвинених країнах світу. Загалом, у сфері інтелектуальної власності Україна продемонструвала найвищий рівень виконання Угоди про асоціацію з ЄС, імплементававши у власне правове поле 98 % передбачених документом нормативних актів. Зокрема, прийнято Закон України «Про авторське право і суміжні права», посилено кримінальну й адміністративну відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності.

У сфері «Навколишнє природне середовище» прийнято низку Законів України, спрямованих на: 1) запуск реформи управління відходами⁸⁵ (передбачено створення нової дієвої дозвільної системи у цій сфері, запровадження децентралізації управління відходами, багаторівневого планування, розбудову інфраструктури, розширення відповідальності виробника за європейським принципом «забруднювач платить»); 2) забезпечення хімічної

⁸³ Страхування воєнних ризиків в Україні розблокує приватні інвестиції: перші кейси. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a8eb0a8d-5c05-4534-8f60-6bd8d67564d7&title=StrakhuvanniaVonnikh>

⁸⁴ Україна та Угода про асоціацію. 2014–2022 рр. Моніторинг виконання. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/final_report_aa_ucep_2023_ukr.pdf

⁸⁵ Про управління відходами : Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. – Редакція від 31.03.2023 р., підстава – 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>

безпеки та управління хімічною продукцією⁸⁶; 3) удосконалення законодавства у сфері користування надрами⁸⁷ (передбачено зменшення надмірного державного впливу на галузь, розвиток конкуренції та легалізацію відносин у сфері користування надрами).

У сфері «Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі» 06.06.2023 р. набув чинності Регламент Європейського Парламенту та Ради від 31.05.2023 р. № 2023/1077 про продовження ЄС ще на рік (до червня 2024 р.) заходів з тимчасової лібералізації торгівлі з Україною, які охоплюють скасування всіх мит, квот і торговельних захисних обмежень щодо українського експорту, відповідно до Регламенту Європейського Парламенту та Ради від 30.05.2022 р. № 2022/870. Ухвалення зазначеного документа орієнтує більшу частку експорту товарів з України до ЄС, нарощує і диверсифікує поставки української продукції на європейські ринки.

Завдяки вжитим заходам і реалізованим ініціативам промисловість функціонує та демонструє стійкість до викликів і ризиків війни, попри безпрецедентні пошкодження, втрати і руйнування. Надалі варто зосередитись на створенні умов для роботи промисловості на зміцнення обороноздатності країни (оборонне замовлення, замовлення обладнання для військових, одягу і взуття, ліків, продовольства тощо), що підтримуватиме українські виробництва, а також розширенні програм для переробних підприємств, опрацюванні нових експортних маршрутів і побудові транспортно-логістичних зв'язків усередині країни, використанні можливостей, які виникають для України як країни кандидата на вступ до ЄС – щодо нарощування торгівлі згідно з умовами лібералізації, розбудови взаємовигідної співпраці за перспективними напрямками тощо.

У 2023 р. державна **аграрна політика** спрямована на посилення стійкості аграрного сектора і подолання наслідків військових дій, вирішення питань експорту вітчизняної агропродукції, адаптацію нормативно-правового поля в аграрній сфері відповідно до норм і правил ЄС.

Для фінансової підтримки сільгосптоваровиробників у період дії воєнного стану передбачено такі заходи.

- *Подовжено дію Державної програми «Доступні кредити 5-7-9%»⁸⁸. З початку 2023 р. за нею профінансовано 10,3 тис. агропідприємств на 41,3 млрд грн⁸⁹. У рамках урядової грантової програми підтримки малого та середнього бізнесу, яка діє з 1.07.2022 р., розширено перелік культур, на які надаються гранти для розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства, також змінено умови отримання грантів⁹⁰. До ліщини, волоського горіху, лохини та чорниці додаються шипшина і мигдаль⁹¹. Змінено умови отримання грантів: внесено зміни щодо кількості працівників для отримання гранту на розвиток теплиць, зокрема норму про створення «не менше 14 робочих місць на один гектар» змінено на «не менше 4 постійних та 10 сезонних», період працевлаштування сезонних робітників*

⁸⁶ Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією : Закон України від 01.12.2022 р. № 2804-IX (вводиться в дію 29.06.2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text>

⁸⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства у сфері користування надрами : Закон України від 01.12.2022 р. № 2805-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2805-20#Text>

⁸⁸ Реалізація Програми здійснюється відповідно до Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва, затвердженого Постановою КМУ від 24.01.2020 р. № 28 (в редакції Постанови КМУ від 14.03.2023 р. № 229), яким визначені умови, критерії та механізм надання такої підтримки через уповноважені банки за участі Фонду розвитку підприємництва.

⁸⁹ 10,3 тисяч агропідприємств з початку року отримали 41,3 млрд гривень за програмою «Доступні кредити 5-7-9%», 20 грудня 2023 року. URL: <https://minagro.gov.ua/news/103-tisyach-agropidpriyemstv-z-pochatku-roku-otrimali-413-mlrd-griven-za-programoyu-dostupni-krediti-5-7-9>

⁹⁰ У рамках Урядової грантової програми гранти надаються у розмірі не більше 70 % вартості проекту, але не більше 10 млн грн. Обов'язковою умовою є працевлаштування потрібної кількості працівників. Для садів – від 5 до 10 постійних і 125-425 сезонних робітників залежно від найменування насаджень. Для теплиць – не менше 14 осіб на один гектар.

⁹¹ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738 : Постанова КМУ від 23.05.2023 р. № 520. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/520-2023-%D0%BF#Text>

повинен складати не менше 8 місяців протягом року; додано норму, якою зазначено необхідність обов'язкової виплати мінімальної заробітної плати; з метою ефективного використання бюджетних коштів скорочено список областей для вирощування мигдалю (Одеську область визначено оптимальною за природно-кліматичними умовами)⁹². Загалом у 2023 р. (станом на грудень) 136 господарств отримали державну допомогу на суму 582,6 млн грн на розвиток садів і теплиць. Зокрема, на розвиток садів виплачено 444,7 млн грн 109 господарствам, теплиць – 137,9 млн грн 27 підприємствам. З початку дії програми виплачено 630,9 млн грн 144 суб'єктам господарювання. Зокрема, 479 млн грн отримали 115 господарств на розвиток садівництва, ягідництва та виноградарства та 151,9 млн грн – 29 підприємств на теплиці⁹³.

- *Урегульовано питання надання одноразової грошової допомоги постраждалому населенню за втрачений урожай внаслідок підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції*⁹⁴. Допомога надавалася фізичним особам Миколаївської та Херсонської областей, які мають у власності земельну ділянку для ведення особистого селянського господарства та / або для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, та / або земельну ділянку для індивідуального садівництва. Розмір допомоги становить 3318 грн за одну сотку земельної ділянки, на якій втрачено врожай овочів. При цьому допомога надається на площу не більше 20 соток у Миколаївській області та не більше 30 соток у Херсонській області. За даними Мінагрополітики, станом на 03.11.2023 р. таку допомогу отримали 779 фізичних осіб Миколаївської та Херсонської області на загальну суму 20 252,2 тис. гривень.

- *Відновлено передбачені державою додаткові стимули для створення та розвитку СФГ (сімейного фермерського господарства) без створення юридичної особи, які були призупинені*. Так, у 2023 р. передбачено можливість компенсації єдиного соціального внеску сімейним фермерським господарствам у розмірі 1,9 млн грн. За I кв. 2023 р. отримали кошти 170 членів СФГ⁹⁵.

- *Впроваджується державна підтримка аграріїв та організацій водокористувачів, які використовують меліоровані землі*⁹⁶. Державна підтримка спрямована на підвищення ефективності ведення сільського господарства в умовах змін клімату, стимулювання збільшення використання меліорованих земель, відновлення роботи непрацюючих насосних станцій, та відповідне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Бюджетні дотації надаватимуться товаровиробникам для реконструкції існуючих та / або будівництва нових меліоративних систем з використанням зрошення дощуванням або краплинним зрошення, а також організаціям водокористувачів для відновлення насосних станцій. Кошти надаватимуться товаровиробникам на безповоротній основі у розмірі до 25 % вартості витрат (без урахування податку на додану вартість), здійснених відповідно до проектної документації, але не більш як:

⁹² Про внесення змін до порядків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738 : Постанова КМУ від 27.10.2023 р. № 1125. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-doporiadkiv-zatverdzenykh-postanovoiu-kabinetu-ministriv-ukrainy-vid-21-cherwnia-2022-r-738-i271023-1125>

⁹³ 136 господарств отримали цього року 582 млн гривень на розвиток садів і теплиць. 12 грудня 2023 року. URL: <https://minagro.gov.ua/news/136-gospodarstv-otrimali-cogo-roku-582-mln-griven-na-rozvitok-sadiv-i-teplic>

⁹⁴ Про затвердження Порядку надання одноразової грошової допомоги постраждалому населенню внаслідок підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції за втрачений урожай : Постанова КМУ від 04.08.2023 р. № 807. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-nadannia-odnorazovoi-hroshovoi-dopomohy-postrazhdalomu-s807-40823>

⁹⁵ 170 сімейних фермерських господарств отримали компенсацію ЄСВ від держави. URL: <https://minagro.gov.ua/news/170-simejnih-fermerskih-gospodarstv-otrimali-kompensaciju-yesv-vid-derzhavi>

⁹⁶ Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті для надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, які використовують меліоровані землі, та організаціям водокористувачів : Постанова КМУ від 20.10.2023 р. № 1110. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2023-%D0%BF#Text>

- 13 250 грн на 1 га оброблюваних угідь для зрошення дощуванням без урахування вартості поливної техніки і обладнання для поливу;
- 25 300 грн на 1 га оброблюваних угідь для зрошення дощуванням з урахуванням вартості поливної техніки та насосного обладнання;
- 24 500 грн на 1 га оброблюваних угідь для краплинного зрошення з урахуванням вартості обладнання для краплинного зрошення та насосного обладнання вітчизняного виробництва.

Організаціям водокористувачів бюджетна дотація надаватиметься для відновлення, реконструкції, модернізації, капітального ремонту насосних станцій, які введені в експлуатацію після відповідних робіт (зокрема заміна та ремонт насосно-силового обладнання, здійснення заходів з енергоефективності). Дотація надаватиметься на безповоротній основі у розмірі до 50 % вартості витрат (без урахування податку на додану вартість), здійснених відповідно до проєктної документації.

Розширено перелік об'єктів критичної інфраструктури підприємствами, сферою діяльності яких є виробництво ветеринарних препаратів, а також експлуатація елеваторів⁹⁷. Виробництво ветеринарних препаратів є важливою галуззю для забезпечення стабільної епізоотичної ситуації в країні, а безперервна робота елеваторів необхідна для стабільного і рівномірного експорту та стратегічного забезпечення продовольчим запасом потреб країни.

Продовжено регулювання цін на окремі види продовольчих товарів для підтримки стабільності продовольчого забезпечення населення⁹⁸. На період воєнного стану та трьох місяців після його припинення чи скасування встановлено граничний рівень торговельної надбавки у розмірі не більш як 10 % на борошно пшеничне, молоко, яйця, тушки птиці, олію соняшникову та хліб житньо-пшеничний і батон.

Скасовано ліцензування експорту певних видів агропродукції⁹⁹, зокрема живої великої рогатої худоби, мороженого м'яса великої рогатої худоби, м'яса курей свійських, м'яса та їстівних м'ясних субпродуктів, їстівного борошна з м'яса або м'ясних субпродуктів, м'яса великої рогатої худоби, яєць курей свійських, жита, вівса, проса.

Удосконалено механізм збору та уніфікації даних про зареєстровані в Україні пестициди та агрохімікати. Так, затверджено Порядок ведення Державного реєстру пестицидів і агрохімікатів¹⁰⁰, дозволених до використання в Україні. Реєстр скасує застарілий формат Excel-таблиць, які оновлюються в ручному режимі. Україна перейде до сучасного формату цифрових даних, які актуалізуються автоматично, на єдиному ресурсі, що посилить контроль, перешкодить потраплянню на територію України недозволених препаратів та прискорить для імпортерів процедуру ввезення та реєстрації пестицидів і агрохімікатів.

Здійснено низку заходів у сфері регулювання земельних відносин. Розглянемо, які саме.

- **Звільнено від оподаткування заміновані та окуповані ділянки¹⁰¹.** Починаючи з 01.01.2023 р. не нараховується та не сплачується екологічний податок за об'єкти

⁹⁷ Про внесення змін до переліку секторів критичної інфраструктури : Постанова КМУ від 09.05.2023 р. № 455. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/455-2023-%D0%BF#Text>

⁹⁸ «Про регулювання цін на окремі види продовольчих товарів та забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану»: Постанова КМУ від 19.06.2023 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2023-%D0%BF#Text>

⁹⁹ Про внесення змін у додаток 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2022 р. № 1466 : Постанова КМУ від 12.05.2023 р. № 472. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472-2023-%D0%BF#Text>

¹⁰⁰ Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні : Постанова КМУ від 21.07.2023 р. № 758. Постанова набирає чинності 26.01.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758-2023-%D0%BF#Text>

¹⁰¹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки,

оподаткування, що розташовані на земельних ділянках, забруднених вибухонебезпечними предметами, або які визнано потенційно забрудненими вибухонебезпечними предметами. Окрім того, починаючи з 01.01.2022 р., не нараховують та не сплачують плату за землю (земельний податок та / або орендна плата) власники та користувачі земельних ділянок, які : перебувають у консервації; забруднені вибухонебезпечними предметами; розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) активні бойові дії або тимчасово окупованих РФ територіях; непридатні для використання у зв'язку з потенційною загрозою їхнього забруднення вибухонебезпечними предметами.

- *Спрощено нотаріальні та реєстраційні дії під час набуття прав на земельні ділянки, а також удосконалено систему управління у сфері земельних відносин*¹⁰². Зокрема передбачено, що перевірка відповідності набувача земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним Земельним кодексом України, не здійснюється під час набуття у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення : для ведення садівництва площею, що не перевищує 0,25 га; для ведення особистого селянського господарства площею до 2 га, розташованого у межах населених пунктів. Також визначено, що площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що належать на праві спільної сумісної власності подружжю, враховується до загальної площі земельних ділянок сільськогосподарського призначення лише того з подружжя (колишнього подружжя), за ким зареєстровано право власності. Крім того, надано можливість передавати переважне право купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення лише на певний строк, а не безстроково, як було дотепер; розширено перелік осіб, яким заборонено набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення – включено до нього учасників (акціонерів, членів) або кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб, до яких застосовано санкції;

- *Визначено механізм здійснення публічного моніторингу земельних відносин та моніторингу ринку земель*¹⁰³ у спосіб систематичного збору, збереження, узагальнення та оприлюднення інформації про стан земельних відносин. Зокрема, передбачається створення державної системи моніторингу земельних відносин, яка буде складовою частиною Державного земельного кадастру. Система моніторингу забезпечить доступність інформації про стан та розвиток земельних відносин, прогнозування динаміки змін стану земельних відносин тощо.

Стартувала реформа рибної галузі. Так, схвалено Стратегію розвитку галузі рибного господарства України на період до 2030 р. (далі – Стратегія) та затверджено операційний план заходів з її реалізації у 2023–2025 рр.¹⁰⁴. Реалізація Стратегії сприятиме забезпеченню сталого розвитку галузі рибного господарства України в умовах зміни клімату, збереженню природних запасів водних біоресурсів, зменшенню імпортозалежності галузі, дерегуляції ведення господарської діяльності та цифровізації, створенню умов для інвестиційного розвитку тощо. У Стратегії враховано євроінтеграційні процеси – йдеться про розширення регіональної співпраці в рамках Спільного морського порядку денного для Чорного моря та іншими міжнародними регіональними рибогосподарськими організаціями.

за знищене чи пошкоджене нерухоме майно : Закон України від 11.04.2023 р. № 3050-IX. – Редакція від 01.01.2024 р., підстава – 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3050-20#Text>

¹⁰² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання вчинення нотаріальних та реєстраційних дій при набутті прав на земельні ділянки : Закон України від 02.05.2023 р. № 3065-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3065-20#Text>

¹⁰³ Про публічний моніторинг земельних відносин : Постанова КМУ від 12.05.2023 р. № 474. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2023-%D0%BF#Text>

¹⁰⁴ Про схвалення Стратегії розвитку галузі рибного господарства України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках : Розпорядження КМУ від 02.05.2023 р. № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2023-%D1%80#Text>

Також удосконалюється державне регулювання в галузі рибного господарства, збереження та раціонального використання водних біоресурсів і сфері аквакультури¹⁰⁵.

Довідково. Передбачено наступні положення для спрощення доступу до ринку рибного господарства : прозорий механізм аукціонних торгів з продажу прав на укладання договорів на право спеціального використання водних біоресурсів; автоматична пролонгація на один рік договорів оренди, строк дії яких закінчується у період дії воєнного стану і протягом календарного року після його припинення чи скасування, та скасування необхідності отримання погодження Державного агентства водних ресурсів України; упорядкування правовідносин щодо взяття в користування гідротехнічних споруд для цілей аквакультури; введення Єдиної державної електронної системи управління рибною галуззю «Єриба» для забезпечення доступу до інформації про рибну галузь України та її мережі.

З метою створення безпечного середовища для населення та можливості використання сільськогосподарських земель за призначенням, а також відновлення економічного потенціалу аграрного сектора, 20.03.2023 р. затверджено План заходів із розмінування земель сільськогосподарського призначення, який визначає першочергові завдання для проведення весняно-польових робіт, координації дій органів державної влади, операторів протимінної діяльності, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання. Передбачається, що першочергово заходи з обстеження та розмінування здійснюватимуться в регіонах, де проблема забруднення територій є найбільш актуальною, а очищення сільгоспугідь – найбільш економічно обґрунтованим. За оцінками, дев'ять областей України (Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернігівська та Черкаська) потребують обстеження та, за необхідності, розмінування близько 470 тис. га земель сільгосппризначення¹⁰⁶. З початку 2023 р. (станом на жовтень) обстежено понад 225 тис. га земель сільгосппризначення, визначених для пріоритетного повернення до господарської експлуатації.

Відбувається адаптація українського законодавства і нормативно-правової бази до норм і правил ЄС.

З метою гармонізації законодавства у сфері безпечності та якості харчових продуктів, кормів, здоров'я та благополуччя тварин із законодавством ЄС ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання продовольчої безпеки та розвитку тваринництва» від 30.06.2023 р. № 3221-IX.

Довідково. Законом, серед іншого, передбачено:

- затвердити засади державної реєстрації використання тверджень про зниження ризику захворювань – у відповідності до вимог Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 1924/2006 від 20.12.2006 р.;
- зазначити обов'язкову інформацію про харчові продукти для споживача – у відповідності із Регламентом Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 1169/2011 від 25.10.2011 р.;
- визначити поняття «ремісничий харчовий продукт», «швидкозаморожений харчовий продукт», «новітній харчовий продукт» та встановити особливі вимоги щодо маркування і реалізації таких харчових продуктів;
- запровадити положення міжнародних стандартів ISO/TS 19657:2017 щодо критеріїв натуральних харчових інгредієнтів та ISO 23662:2021 щодо критеріїв для продуктів харчування та харчових інгредієнтів, придатних для вегетаріанців або веганів;

¹⁰⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення державного регулювання в галузі рибного господарства, збереження та раціонального використання водних біоресурсів та сфері аквакультури: Закон України від 21.03.2023 р. № 2989-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2989-20#Text>

¹⁰⁶ Олексій Резніков : Схвалено План заходів із розмінування сільськогосподарських земель для проведення посівної. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oleksii-reznikov-skhvaleno-plan-zakhodiv-iz-rozminuvannia-silskohospodarskykh-zemel-dlia-provedennia-posivnoi>

- віднести гібридних свиней до племінних ресурсів у відповідності до вимог Регламенту ЄС 2016/1012 щодо зоотехнічних та генеалогічних умов для розведення, торгівлі та ввезення в ЄС окремих тварин;
- створити Державний реєстр харчових добавок, харчових ароматизаторів та харчових ензимів, Державний реєстр новітніх харчових продуктів та Державний реєстр тверджень про користь для здоров'я;
- визнати кормові добавки, якщо вони зареєстровані в ЄС, без проведення державної реєстрації в Україні.

Спрощено процедури експертизи, реєстрації сортів рослин та обігу насіння і садивного матеріалу у відповідність із положеннями законодавства ЄС¹⁰⁷. Зокрема передбачається: електронна подача заявки на сорт; зменшення кількості експертних та реєстраційних процедур та скасування більшості бюрократичних поточних документів; встановлення чітких строків щодо процедур експертизи сортів: до 20 днів – розгляд заявки на сорт; уточнення фахових термінів з урахуванням директив ЄС; встановлення критеріїв для уповноваження органів сертифікації, зокрема щодо наявності власної акредитованої лабораторії; спрощення процедури ввезення на територію України насіння і садивного матеріалу, сортів, відомості щодо яких містить реєстр сортів рослин України тощо. Встановлено, що державна реєстрація сортів, зареєстрованих у державах – членах ЄС або у США, на вимогу заявника здійснюється без проведення кваліфікаційної експертизи.

Для виконання євроінтеграційних зобов'язань України щодо вдосконалення процедури оцінки відповідності насіння і садивного матеріалу при визначенні їх сортових якостей спрощено умови для ведення насінництва і розсадництва та реалізації конкурентної політики під час польового оцінювання як складової процедури сертифікації¹⁰⁸. Зокрема: агропідприємці можуть укладати договір про надання послуг із польового оцінювання насінневих посівів або насаджень безпосередньо з незалежним (приватним) аудитором (агрономом-інспектором) без залучення державного органу із сертифікації; встановлено вимоги до аудитора дотримуватися конфіденційності щодо інформації, яку він отримує під час виконання робіт, та його незалежності від комерційних та інших інтересів суб'єкта насінництва та розсадництва; встановлено персональну відповідальність аудитора за достовірність відомостей, внесених до виданих актів польового оцінювання та актів бракування насінневих посівів і насаджень багаторічних рослин.

Відповідно до вимог європейського законодавства для забезпечення стабільної епізоотичної ситуації в країні, на окремій території чи в господарстві актуалізовано перелік хвороб тварин, а також заходи з профілактики, локалізації та, за необхідності, ліквідації хворих тварин, які здійснюються за рахунок Державного бюджету¹⁰⁹. Зокрема передбачається відшкодування з Держбюджету фізичним особам вартості птиці, знищеної під час здійснення протиєпізоотичних заходів. Виплата фізичним особам вартості живих свиней та / або живої птиці, вилучених з епізоотичного вогнища та зони захисту у разі виникнення африканської чуми свиней та / або чуми (високопатогенного грипу) птиці, здійснюється за рішенням Комісії або місцевих державних надзвичайних протиєпізоотичних

¹⁰⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у сфері охорони прав на сорти рослин та насінництва і розсадництва у відповідність із положеннями законодавства Європейського Союзу: Закон України від 16.11.2022 р. № 2763-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2763-20#Text>

¹⁰⁸ Про внесення змін до Порядку проведення сертифікації, видачі та скасування сертифікатів на насіння та / або садивний матеріал: Постанова КМУ від 24.06.2023 р. № 637. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-2023-%D0%BF#Text>

¹⁰⁹ Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2008 р. № 413 і від 31 жовтня 2012 р. № 1003, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова КМУ від 19.06.2023 р. № 616. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2023-%D0%BF#Text>

комісій на підставі заяви та акту вилучення сільськогосподарських тварин з метою їх знищення або забою під час ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб.

У рамках міжнародної допомоги і співпраці реалізується низка проєктів, які допомагають підтримати агровиробників та громади під час війни.

Програма *USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО)* у 2023 р. забезпечила потребу агровиробників у насінні та добривах для посівної площі близько 370 тис. га. Це дало можливість українським аграріям виростити понад 110 тис. т насіння соняшнику та збільшити врожайність, зібравши додатково 220 тис. т зернових.

У рамках цієї Програми для весняної посівної 2024 р. 7 тис. українських агровиробників безоплатно отримують мінеральні добрива загальним обсягом 14 тис. т. Отримати допомогу можуть агровиробники, які : мають в обробітку від 5 га до 500 га у будь-якій області України (за винятком тимчасово окупованих територій); вирощують зернові або олійні культури; зареєстровані як юридичні особи або фізичні особи-підприємці, зокрема, сімейні фермерські господарства; відповідають іншим умовам програми. По одній тонні добрива отримують заявники, які обробляють від 5 га до 20 га землі (власна та орендована), а ті, які обробляють від 20 га до 500 га – по дві тонни. *Пріоритетність в отриманні добрив матимуть господарства, власницями або заявниками яких є жінки* (згідно з інформацією в системі ДАР)¹¹⁰.

Надається допомога від Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) у межах двох програм через Державний аграрний реєстр. Розглянемо докладніше, яка саме.

- Програма підтримки з фінансуванням Європейського Союзу, спрямована на надання інвестиційної грантової допомоги мікро- та малим сільськогосподарським виробникам, кооперативам та асоціаціям виробників географічних зазначень (ГЗ). У програмі могли взяти участь сільськогосподарські виробники з Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та частки Чернівецької областей. Розмір грантової підтримки – від 1000 дол. США до 25000 дол. США.

- Програма з надання насіння ярих культур (пшениця, ячмінь, горох) для підтримки малих фермерів у прифронтових областях, а саме : у Сумській, Чернігівській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Юридичні особи та фізичні особи-підприємці, які мають зареєстровані сільськогосподарські угіддя площею від 10 га до 500 га, можуть взяти участь у програмі. Об'єм наданої допомоги – 2 тонни насіння ярих культур на господарство на вибір, залежно від регіону.

Ще один важливий напрям діяльності ФАО – підтримка селянських домогосподарств у районах, що постраждали під час бойових дій. Навесні 2023 р. члени селянських домогосподарств на території кількох громад Харківщини отримали від ФАО насінневу картоплю та насіння овочів з борщового набору. Загалом такою допомогою було охоплено 5 тис. родин, кожна з яких безкоштовно отримала по 50 кг картоплі та набори високоякісного насіння капусти, редьки, баклажанів, цибулі, буряка, помідорів тощо. Таку допомогу надано завдяки фінансовій підтримці Гуманітарного фонду для України, урядів Німеччини, Франції, Японії, а також Європейського Союзу. Також допомогу отримали і члени селянських домогосподарств, які вирощують для власних потреб птицю або свиней. Крім того, навесні 2023 р., за сприяння ФАО, понад 9 тис. родин у 13 громадах Харківської області, що постраждали від війни, отримали набори кормів для годівлі птиці й тварин. Зокрема, власникам селянських домогосподарств роздали понад 8 тис. наборів для годівлі курей та 2631 комплект для годівлі свиней. Також мешканці Дергачівської й Печенізької громад

¹¹⁰ Програма USAID АГРО надасть мінеральні добрива для 7000 українських агровиробників на весняну посівну 2024. URL: <https://minagro.gov.ua/news/programa-usaid-agro-nadast-mineralni-dobryva-dlya-7000-ukrayinskih-agrovirobnikiv-na-vesnyanu-posivnu-2024>

отримали 1100 шт. курчат і відповідну кількість наборів спеціального корму для їх вигодовування¹¹¹.

Міжнародна гуманітарна організація Mercy Corps пропонує дві програми грантів – агропідприємствам, які релокували свій бізнес, а також фермерським підприємствам для подолання наслідків війни у Київській, Полтавській, Сумській та Чернігівській областях. Фінансова підтримка надається через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва (SDC). Допомога малим та середнім фермерським підприємствам (середнім обсягом 40 тис. дол. США) надається у спосіб співінвестування в перероблення, виробництва з доданою вартістю, зберігання, надання різних сільськогосподарських послуг тощо. Також агропідприємства можуть скористатися Програмою фінансової допомоги для релокованого (або такого, що знаходиться в процесі релокації) через війну малого та середнього бізнесу, яка є доступною у Київській, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях для збереження та створення робочих місць для ВПО та постраждалого внаслідок бойових дій населення. Фінансова допомога середнім обсягом 20 тис. дол. США надається на придбання основних засобів. Умовою участі у таких програмах є інвестиція власних коштів до 50 % від суми фінансової допомоги¹¹².

З метою підвищення стійкості та ефективності фермерського бізнесу відкрився Центр розвитку фермерства «Врожай Перемоги», який працюватиме у 8 областях України (Івано-Франківській, Вінницькій, Тернопільській, Львівській, Рівненській, Хмельницькій, Чернівецькій та Черкаській). Центр запрацював у межах проєкту міжнародної співпраці ReACT4UA («Застосування та імплементація Угоди про асоціацію між ЄС та Україною у сфері торгівлі») за фінансування уряду Німеччини. Проєкт реалізується ГО «Буковинська агенція регіонального розвитку» у партнерстві з Всеукраїнською громадською організацією «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» та Громадською спілкою «Агенція місцевого економічного розвитку Яворівщини». Центр надає безкоштовні послуги, орієнтовані на потреби фермерів, інформує про інновації у рослинництві та допомагає посилювати спроможність фермерів адаптуватися до змін у агросекторі та нових потреб, змінювати свої бізнес-моделі, диверсифікувати виробництва та залучати фінансові ресурси для розвитку бізнесу¹¹³.

Вжиті заходи зменшать негативні наслідки війни для агросектора, створять умови для збереження та відновлення його виробничого потенціалу. Подальша державна аграрна політика має спрямовуватися на підвищення стійкості аграрного сектора в умовах повномасштабної війни та повоєнного відновлення. Основні напрями в умовах повномасштабної війни мають бути спрямовані на збереження ефективності ланцюга «виробництво – переробка – зберігання – постачання населенню продуктів харчування». Вкрай важливими є нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, пошук і створення нових (зокрема й тимчасових) об'єктів для зберігання та первинної переробки продукції, залучення всіх можливостей державного та приватного секторів для постачання продуктів харчування в місця їх збуту. В умовах повоєнного відновлення варто забезпечити диверсифікацію розвитку аграрного виробництва на основі підвищення капіталізації та інвестиційної привабливості агропідприємств, формування ринкових інститутів, що передбачатиме підвищення ефективності використовуваних у сільському господарстві ресурсів, зміцнення продовольчої безпеки держави, розвиток багатоукладності, нарощування експорту товарів з більшою доданою вартістю.

З метою мінімізації руйнівного впливу російської агресії на вітчизняний **транспорт** та для забезпечення виконання ним своїх основних функцій у нових умовах органами

¹¹¹ Козоріз Віктор. Вудки замість риби. ФАО розширює програму гуманітарної допомоги сільському населенню Харківщини. *Урядовий кур'єр*. 2023. 19 лип. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/vudki-zamist-ribi/>

¹¹² Mercy Corps UERP. Програма підтримки економічної стійкості України (UERP). URL: <https://uerp.mercycorps.org/>

¹¹³ У 8 областях України запрацював консультаційний Центр розвитку фермерства. URL: <https://www.prostir.ua/?news=u-8-oblastyah-ukrajiny-zapratsyuvav-konsultatsijnyj-tsentr-rozvytku-fermerstva>

державної влади України та її міжнародними партнерами у 2022–2023 рр. було вжито низку першочергових заходів. Розглянемо докладніше, яких саме.

- Європейською комісією запроваджено план дій щодо «шляхів солідарності», в рамках якого з березня 2022 р. до листопада 2023 р. з України було вивезено понад 58 млн т сільськогосподарської продукції – зокрема з початку вторгнення РФ це дозволило перевезти близько 60 % всього експорту зернових культур^{114,115}. Загалом, в рамках «шляхів солідарності» вдалось здійснити експорт 112 млн т та імпорт 40 млн т товарів загальною вартістю 120 млрд євро.

- Влада Румунії здійснила підготовчі роботи для запровадження рейдової перевалки у порту м. Констанці, котрий є основним перевалочним пунктом для вантажів, перевезення яких здійснюється з портів Дунайського кластеру. Запровадження такої перевалки значно збільшить обсяги перевезень вантажів з України в умовах існуючих інфраструктурних обмежень. Відкриття нової якірної стоянки, призначеної для рейдової перевалки, заплановано на березень 2024 р.¹¹⁶.

- За допомогою проєкту USAID «Економічна підтримка України» компанії «Нібулон» передано 50 вагонів-зерновозів, що дозволило здійснювати залізничні перевезення зернових вантажів із заблокованих річкових портів підприємства до портів Великої Одеси¹¹⁷.

- Розпочато нічну навігацію Сулінським каналом, яка сприятиме збільшенню обсягів вантажних перевезень у Дунайському регіоні. За прогнозами, такий захід збільшить експорт з українських портів Дунаю до 4 млн т на місяць¹¹⁸.

- Агрохолдинг «Kernel» із залученням міжнародної фінансової допомоги придбав річковий термінал у порту м. Рені із потужностями зберігання 12 тис. т, що спеціалізується на переробці олії та шроту. У разі перебоїв у роботі морського коридору такий актив дозволить компанії експортувати свою продукцію альтернативним, річковим, шляхом¹¹⁹.

- Кабінет міністрів України затвердив план заходів щодо реалізації «Стратегії інтегрованого управління кордонами» на 2023–2025 рр., які сприятимуть оптимізації процесу перетинання державного кордону за рахунок запровадження спільного контролю, європейських стандартів, автоматизації та діджиталізації, а також модернізації та технічного переоснащення мережі пунктів пропуску та контролю через державний кордон України¹²⁰.

- Приватні компанії інвестували понад 100 млн дол. США в інфраструктуру Дунаю, що забезпечує роботу портової галузі. Зокрема, відкрито 23 нові вантажні термінали¹²¹.

В автомобільному транспорті :

¹¹⁴ European Commission to establish Solidarity Lanes to help Ukraine export agricultural goods. URL: https://transport.ec.europa.eu/news-events/news/european-commission-establish-solidarity-lanes-help-ukraine-export-agricultural-goods-2022-05-12_en

¹¹⁵ EU-Ukraine Solidarity Lanes. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/eu-ukraine-solidarity-lanes_en

¹¹⁶ У Констанці планують відкрити нову стоянку для суден з українською агропродукцією. URL: <https://usionline.com/u-kostantsi-planuiut-vidkryty-novu-stoianku-dlia-ukrainskoi-ahroproduksii/>

¹¹⁷ Проєкт USAID закупив для «НІБУЛОНу» сучасні вагони-хопери. URL: <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii/proekt-usaid-zakupiv-dlya-nibulonu-suchasni-vagoni-xoperi-9306.html>

¹¹⁸ Експорт через Сулінський канал: нічна навігація та розвиток «зеленого коридору». URL: <https://ua.sudohodstvo.org/eksport-cherez-sulinskyj-kanal-nichna-novigacziya-ta-rozvytok-zelenogo-korydoru/>

¹¹⁹ «Кернел» придбав річковий термінал у порту Рені. Компанія шукає резервні варіанти експорту зерна. URL: <https://forbes.ua/news/kernel-pridbav-richkoviy-terminal-v-portu-reni-kompaniya-shukae-rezervni-varianti-eksportu-zerna-06032023-12173>

¹²⁰ В Україні оптимізують прикордонний простір: черги на кордонах мають зникнути. URL: <https://zakordon.rayon.in.ua/news/664231-v-ukraini-optimizuyut-prikordonniy-prostir-chergi-na-kordonakh-mayut-zniknuti>

¹²¹ Інвестиції в інфраструктуру Дунайських портів склали близько 100 млн доларів. URL: <https://informer.od.ua/news/investytsiyi-v-infrastrukturu-dunajskyh-portiv-sklaly-blyzko-100-mln-dolariv/>

- Затверджено спеціальну «Угоду між Україною та Європейським Союзом про вантажні перевезення автомобільним транспортом», яка дозволяє здійснювати двосторонні та транзитні вантажні перевезення між Україною та ЄС без отримання дозволів¹²². Завдяки зазначеній Угоді вдалося збільшити вантажообіг в умовах блокади РФ морських портів України та зменшити ризик ізоляції вітчизняної економіки від доступу на світові ринки попиту та пропозиції.

- Запроваджено безкоштовну систему електронної черги перетину кордону «єЧерга», яка дозволяє перевізникам вантажів та пасажирів ефективніше використовувати свої транспортні засоби та економити час завдяки передбачуваності процесу перетину кордону¹²³. Станом на жовтень 2023 р. система «єЧерга» діє на 16 міжнародних пунктах пропуску через державний кордон України, за її допомогою здійснено 517 тис. перетинів державного кордону, а час, який необхідний для його перетину, скоротився до 61,7 % від нормативного¹²⁴.

- Дозволено керування автомобілями категорій С та С1 водіям, які мають посвідчення категорії В, що сприяло залученню додаткової кількості водіїв до вантажних перевезень в умовах нестачі кваліфікованих фахівців та переорієнтації вантажопотоків до автомобільного транспорту через російську агресію¹²⁵.

У залізничному транспорті :

- Розширено кількість залізничних переходів (стиків) через державний кордон України. Зокрема відкрито нову залізничну гілку «Березине–Басарабська» на кордоні з Молдовою, відновлено сполучення за напрямком «Рахів–Валя-Вішеулуй», запроваджено залізничний рух через територію невизнаної республіки Придністров'я^{126, 127, 128}. Зазначене розосередило вантажі та залізничний рухомий склад, зробило їх менш уразливими до російських атак, наростило обсяги перевезень, оптимізувало та диверсифікувало транспортні потоки.

- АТ «Укрзалізниця» освоєно перевезення зернових вантажів неспеціалізованими вагонами за рахунок використання спеціалізованих вагонних вкладишів або «біг бегів», що сприяло суттєвому нарощуванню кількісних обсягів вивезеного зерна в умовах критичної нестачі потужностей інших видів транспорту внаслідок російського вторгнення та блокування морських портів чорноморського узбережжя України^{129, 130}.

- Відбувається запровадження спільних процедур догляду та контролю у зовнішньому залізничному сполученні. Зокрема, спільний контроль організовано на пунктах пропуску «Новосавицька – Кучурган» та «Серпнєве-1 – Басарабська»¹³¹. Використання

¹²² Про затвердження Угоди між Україною та Європейським Союзом про вантажні перевезення автомобільним транспортом : Указ Президента України від 16.09.2022 р. № 654. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654/2022#n2>

¹²³ Василь Нитка. Переваги електронної черги на пунктах пропуску для вантажівок. *Голос України*. 2023. 19 трав. URL: <http://www.golos.com.ua/article/370935>

¹²⁴ єЧерга. Електронна черга перетину кордону. URL: <https://echerha.gov.ua/>

¹²⁵ Деякі питання підготовки та допуску водіїв до керування транспортними засобами в період дії воєнного стану на території України або окремих її місцевостях : Постанова КМУ від 25.03.2022 р. № 360. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2022-%D0%BF#Text>

¹²⁶ УЗ оголосила про запуск додаткового прикордонного переходу з Молдовою. URL: <https://gmk.center.ua/news/uz-ogolosila-pro-zapusk-dodatkovogo-prikordonnogo-perehodu-z-moldovoju>

¹²⁷ Укрзалізниця відновлює залізничне сполучення між Україною та Румунією. URL: <http://rakhiv-mr.gov.ua/ukrzaliznytsia-vidnovliuie-zaliznychne-spoluchennia-mizh-ukrainoiu-ta-rumuniieiu-foto/>

¹²⁸ Україна відкрила пункт пропуску з невизнаним Придністров'ям. URL: <https://espreso.tv/ukraina-vidkrila-punkt-propusku-z-neviznanim-pridnistrovyam>

¹²⁹ Перевезення вантажу на особливих умовах. URL: https://lv.uz.gov.ua/?page_id=146

¹³⁰ Укрзалізниця разом із найбільшим польським перевізником PKP Cargo шукають шляхи перевезень зерна без зерновозів. URL: <https://landlord.ua/news/uz-spivpratsiuiie-z-polskym-pereviznykom-nad-rozrobkoju-alternatyvnykh-sposobiv-perevezennia-zerna/>

¹³¹ Денис Шмигаль : Україна та Молдова організують спільний контроль ще на одному залізничному пункті пропуску. URL: <https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/58021-denis-shmigal-ukrajina-ta-moldova-organizuyut-splnij-kontrol-shche-na-odnomu-zaliznichnomu-punkti-propusku>

спільних процедур мінімізує час проходження вантажів через пункти пропуску, уникає дублювання, зменшує черги та нарощує рівень використання наявної пропускну здатності залізничної системи.

- АТ «Укрзалізниця» здійснено тестове перевезення контрейлерними платформами до Польщі завантажених фур. В умовах блокування пунктів пропуску та контролю через державний кордон польськими перевізниками такий спосіб може стати ефективною альтернативою заблокованим автомобільним пунктам пропуску, й реалізувати потенціал автомобільного транспорту у транскордонних вантажних перевезеннях¹³².

У морському транспорті :

- Створено фонд відшкодування втрат у розмірі 20 млрд грн, коштами якого передбачена виплата компенсацій судновласникам у разі пошкодження атаками РФ суден, що здійснюють перевезення внутрішніми водами України^{133, 134}. Можливість отримання такого відшкодування має зменшити вартість страхування суден, підвищити привабливість та збільшити обсяги вантажних перевезень, що здійснюються територіальними водами України.

- Використано можливість працевлаштування українських моряків за кордоном під час воєнного стану, що сприяло збільшенню надходжень до Державного бюджету України та забезпечило присутність вітчизняних фахівців у сфері морського транспорту на світовому ринку праці^{135, 136}.

- Створено новий безпечний морський транспортний коридор, покликаний забезпечити морські перевезення з та до українських портів Чорного моря, які були призупинені через односторонній вихід РФ з «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів». Новий коридор дозволяє перевозити не лише сільськогосподарську продукцію, але й вантажі іншої номенклатури. Крім того, коридор уможливіє імпорتنі перевезення. Станом на жовтень 2023 р. коридором скористалося 30 суден¹³⁷.

У портовій галузі :

- Розширено межі акваторії морського порту «Усть-Дунайськ», що дозволить здійснювати обслуговування суден більшої вантажопідйомності, збільшити потужність та пропускну здатність порту¹³⁸.

- Передбачено відшкодування за рахунок Державного бюджету України збитків від атак збройних сил РФ, завданих суднам, що знаходяться в акваторіях українських портів Дунайського регіону. Таке відшкодування збільшує привабливість портів Дунайського кластеру для здійснення вантажних операцій в умовах російської агресії¹³⁹.

¹³² Дана Гордійчук. Польщею не обмежуються. В УЗ розповіли про плани возити вантажівки залізницею. *Економічна правда*. 2023. 20 груд. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/12/20/707944/>

¹³³ Ukraine finalizes deal with insurers to cover Black Sea grain ships. URL: <https://www.politico.eu/article/russia-ukraine-war-black-sea-grain-ships-insurers/>

¹³⁴ Про затвердження Порядку надання гарантій компенсації шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, фрахтувальникам, операторам та / або власникам морських суден та суден внутрішнього плавання, що ходять під прапором України та під прапорами іноземних держав : Постанова КМУ від 26.05.2023 р. № 548. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2023-%D0%BF#Text>

¹³⁵ Про внесення змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова КМУ від 27.01.2023 р. № 69. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-2023-%D0%BF#Text>

¹³⁶ Про внесення зміни до Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова КМУ від 02.09.2022 р. № 992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992-2022-%D0%BF#Text>

¹³⁷ Ukraine's Risky Bet Pays Off With Ships Streaming to Ports. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-10-18/ukraine-s-risky-bet-pays-off-with-ships-streaming-to-its-ports>

¹³⁸ Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1274 : Постанова КМУ від 04.08.2023 р. № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/814-2023-%D0%BF#n2>

¹³⁹ Деякі питання гарантування безпеки судноплавства в акваторії українських портів у Дунайському регіоні та перевезень залізничним транспортом : Розпорядження КМУ від 30.03.2022 р. № 255-р. URL:

- Ведуться днопоглиблювальні роботи, які уможливають захід до портів Дунайського регіону суден більшого дедвейту, що, відповідно, сприятиме нарощуванню обсягів переробки вантажів¹⁴⁰.

В авіаційному транспорті :

- Уведено заборону на польоти цивільного призначення у повітряному просторі України. Така заборона мінімізує втрати літаків цивільної авіації, льотного персоналу, пасажирів і вантажів та пошкодження об'єктів аеродромної інфраструктури.

- Забезпечено можливість перетинання державного кордону під час воєнного стану студентам авіаційних спеціальностей задля проходження ними практичної льотної підготовки в іноземних навчальних закладах¹⁴¹.

Завдяки зазначеним та іншим вжитим заходам вдалося пом'якшити руйнівний вплив від російської агресії на транспорт України, не допустити порушення зв'язності регіонів, уникнути дефіциту транспортних послуг на внутрішньому ринку та втрати каналів перевезень у зовнішньому сполученні.

<https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-garantuvannya-bezpeki-sudnoplavstva-v-akvatoriyi-ukrayinskih-portiv-u-dunajskomu-regioni-ta-perevezen-zaliznichnim-transportom-255->

¹⁴⁰ На завершальній стадії днопоглиблення в Ізмаїльському порту, в Ренійському – продовжується активна фаза робіт. URL: <https://yug.today/na-zavershalniy-stadii-dnopolglyblennia-v-izmailskomu-portu-v-reniyskomu-prodovzhuietsia-aktyvna-faza-robit/>

¹⁴¹ Про внесення змін до пункту 2¹³ Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова КМУ від 01.09.2023 р. № 934. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2023-%D0%BF#Text>

РОЗДІЛ 2. ВЕКТОРИ ТА ІНСТРУМЕНТИ СТІЙКОСТІ Й ВІДНОВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ

Стійкість промисловості в умовах війни та повоєнного відновлення визначається її здатністю ефективно протистояти загрозам, викликам і ризикам війни, адаптуватися до змін воєнної обстановки без значної втрати функціональності суб'єктів промисловості, зв'язків між ними, а також формувати підґрунтя економічного зростання і розвитку у довгостроковій перспективі. *Стійкість промисловості під час війни* означає її спроможність виконувати функції підтримки обороноздатності країни, безперервного виробництва продукції для внутрішнього ринку, участі у міжнародному обміні товарами та міжнародній економічній співпраці. Детермінантами стійкості промисловості у *повоєнний період* є забезпечення відбудови і реконструкції країни, задоволення інвестиційних і споживчих потреб вітчизняних галузей і населення, збереження експортної орієнтації із залученням до глобальних ланцюгів створення доданої вартості. Векторами довгострокової стійкості промисловості є формування нової технологічної структури промисловості та посилення конкурентних позицій України у несировинних сегментах світового виробництва з урахуванням упровадження принципів Цілей сталого розвитку, дотримання курсу на низьковуглецевий розвиток і «зелений» перехід, досягнення євроінтеграції.

2.1. Чинники формування та обриси секторального ландшафту промисловості у повоєнному відновленні

Функціонування промисловості в умовах війни спровокувало зміни у її секторальному ландшафті – наразі понад 40 % реалізації продукції переробної галузі забезпечує харчова галузь; частка машинобудування вперше за багато років сягнула понад 11 % завдяки нарощуванню виробництва продукції для ЗСУ; частка металургійної промисловості скоротилася майже удвічі через втрату активів металургійних підприємств (до найбільших підприємств за розмірами активів, що зазнали прямих збитків від збройної агресії РФ, увійшли ММК ім. Ілліча та «Азовсталь»)¹⁴².

Війна висвітлила уразливі місця у промисловості, водночас, вона надає шанс на відновлення і розвиток секторів і галузей на нових технологічних засадах, здатних забезпечити структурну перебудову з пріоритетним розвитком переробних виробництв, котрі можуть створити міцну основу економіки. Зважаючи на наявну структуру виробництва, першочерговими пріоритетними напрямками для промисловості варто вважати: розвиток машинобудування як галузі середньо- і високотехнологічної продукції, здатної пришвидшити структурні зрушення, створити мультиплікативний ефект в інших секторах, забезпечити зайнятість; значне збільшення обсягів виробництва будівельних матеріалів для потреб повоєнної відбудови країни; відбудова металургійної галузі на новітніх засадах «зеленої» металургії за сучасними екологічними стандартами; поглиблення переробки у галузях, які мають значний сировинний потенціал, насамперед, сільськогосподарської сировини. Необхідність суттєвих парадигмальних змін у підходах до розвитку промисловості у поступі до євроінтеграції, зокрема її «озеленення» та циркулярність, актуалізує суттєве нарощування вторинного перероблення.

Одним із драйверів розбудови економіки може стати машинобудування. У період війни його окремі галузі забезпечують потреби оборони завдяки підтримці розроблення та виробництва інноваційних зразків техніки.

¹⁴² У I півр. 2023 р. частка харчової промисловості у структурі переробної промисловості становила 40,2 % (у довоєнному 2021 р. – 30,9 %), машинобудування – 11,5 % (9,3 %), металургії – 13,9 % (26,1 %) відповідно.

Для впровадження інноваційних розробок у галузі defense tech з липня 2022 р. Український фонд стартапів (USF) виділяє гранти до 35 тис. дол. США на проекти з розвитку військових технологій, оборони та кібербезпеки. Для комплексної підтримки українських розробників у сфері інноваційних оборонних технологій на базі USF у 2023 р. засновано кластер з розвитку оборонних технологій BRAVE1. Зазначена платформа об'єднує як підприємців, які мають ідеї та розробки, так і тих, котрі готові інвестувати в їхній розвиток. На гранти у Фонді передбачено понад 100 млн грн.

У 2023 р. оборонна промисловість стала одним з найбільших рушіїв відновлення економіки України – вітчизняний ОПК виріс втричі порівняно з 2022 р.; у 2024 р. очікується зростання у шість разів¹⁴³. Активне виробництво наразі відбувається за такими напрямками: бронетехніка, морські й радарні системи, високоточне озброєння, боєприпаси, авіабудування, авіаремонт¹⁴⁴. На засіданні уряду України 03.01.2024 р. прем'єр-міністр Д. Шмигаль повідомив, що цього року Україна планує витратити на закупівлю, виробництво та ремонт озброєння понад 265 млрд грн, у пріоритеті – збільшення виробництва дронів, снарядів, патронів та броньованої техніки для військових.

З початку повномасштабної війни на території України потреби ЗСУ у військовій техніці дедалі частіше задовольняються зразками українських виробників.

Так, станом на грудень 2023 р. від початку війни для Сил оборони України було виготовлено 30 вітчизняних 155-мм самохідних артилерійських установок (САУ) 2С22 «Богдана»¹⁴⁵. Розробником системи є Краматорський завод важкого верстатобудування, виробничі потужності якого евакуйовано та відновлено у безпечному регіоні. Загалом у виробництво «Богдани» залучено 25 підприємств та 400 працівників. У перспективі українська САУ здатна зайняти нішу на світовому ринку такої техніки як відносно недорогої й, водночас, надійної артилерії та постачатися до країн Африки, Азії й Латинської Америки.

Міноборони у 2024 р. готує замовлення на виробництво 750 бойових броньованих машин українського виробництва. Наразі в Україні значна кількість компаній займається проєктуванням та виробництвом різних броньованих машин. Так, ТОВ «Українська бронетехніка» представила нову модифікацію СБА «Новатор» – 10-місний бронеавтомобіль на Міжнародній виставці оборонної промисловості MSPO, яка відбулася у вересні 2023 р. у Польщі. Також компанія «Українська бронетехніка» реалізовує спільні проєкти з виробництва броньованих машин з підприємством «АвтоКрАЗ».

Науково-виробниче об'єднання «Практика» розробляє медичну евакуаційну машину для українських військових.

У рамках співпраці з технологічним кластером Brave1 військові та інженери тестують «броньовані колеса» (RunFlat – спеціальні вставки в автомобільні шини, які дають змогу машині їхати після пробиття шин осколками чи кулями) для бойових пікапів, розроблених в Україні.

Станом на листопад 2023 р. розробкою безпілотних літальних апаратів займаються понад 200 українських компаній¹⁴⁶. Виробництво ударних безпілотників становить 12-15 тис. FPV-дронів на місяць¹⁴⁷. Запущено серійне виробництво невидимих для радарів розвідувальних дронів Sirko стартапом «Skyassist»; проводяться випробування нової української безпілотної евакуаційної платформи, яка може використовуватись не тільки для евакуації, а й для підвозу боєприпасів та провізії.

¹⁴³ Спроможності українського ОПК зросли втричі проти минулого року. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/news/spromozhnosti-ukrayinskogo-opk-zrosli-vtrici-proti-minulogo-roku>

¹⁴⁴ Безпілотники, далекобійна зброя та натівські снаряди: що виготовляє Україна під час війни. URL: https://24tv.ua/economy/oboronni-pidpriyemstva-ukrayini-pid-chas-viyini-zasnovano-novi_n2250745

¹⁴⁵ Для ЗСУ виготовили вже 30 вітчизняних САУ «Богдана». URL: <https://uprom.info/news/vpk/dlya-zsu-vygotovyly-vzhe-30-vitchyznyanyh-sau-bogdana/>

¹⁴⁶ В Україні вже працюють близько 200 виробників безпілотників – Федоров. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3789697-v-ukraini-vze-pracuut-blizko-200-virobnikiv-bezpilotnikiv-fedorov.html>

¹⁴⁷ Українські виробники постачають Силам оборони до 15000 FPV-дронів на місяць. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vyrobnyky-postachayut-sylam-oborony-do-15000-fpv-droniv-na-misyats/>

Довідково. Стимулюванню виробництва безпілотних літальних апаратів (БПЛА) під час воєнного стану в Україні сприяє прийняття у травні 2023 р. двох Законів України, якими : 1) скасовано сплату ПДВ при ввезенні в Україну компонентів для комплектуючих (матеріалів, вузлів, агрегатів обладнання) БПЛА, що ввозяться підприємствами для власної виробничої діяльності з виробництва та ремонту БПЛА¹⁴⁸; 2) звільнено від сплати ввізного мита компонентів для виробництва чи ремонту безпілотних систем¹⁴⁹.

На збільшення виробництва розвідувальних та ударних дронів, а також удосконалення їх програмного забезпечення спрямовано реалізацію експериментального проєкту щодо розроблення, виробництва, закупівлі та постачання боєприпасів до безпілотних систем та бойових частин безпілотних систем для сил безпеки та оборони України¹⁵⁰. На період реалізації експериментального проєкту (2 роки) встановлено організаційні, технологічні та інші вимоги до провадження господарської діяльності у відповідній сфері. Зокрема, для виробників, залучених до реєстру виконавців державних контрактів у рамках проєкту, передбачено спрощення процедури експортного контролю у сфері виробництва безпілотників¹⁵¹.

Спрощено процедуру та скорочено строки списання втрачених внаслідок бойових дій БПЛА вартістю до 1,5 млн грн, а також дронів-камікадзе та інших безпілотників, перероблених для виконання завдань з ураження цілей¹⁵², завдяки чому потреби в оновленні такої техніки оцінюватимуться оперативніше, що сприятиме збільшенню її закупівель і, відповідно, завантаженню виробничих потужностей.

У **повоєнний період** розмінування потребуватиме спеціальної техніки – машин для розмінування, для перевезення вибухонебезпечних предметів, міношукачів, іншої спецтехніки. Протягом багатьох років будуть актуальними потреби в ремонті такої техніки і постачанні запчастин для неї.

Українські підприємства, які займаються відповідними виробництвами, мають перспективи їх масштабування. Так, харківські виробники розробили й створили першу машину для підготовки ґрунту до розмінування, презентація якої відбулася 27.10.2023 р. на базі Міжрегіонального центру гуманітарного розмінування та швидкого реагування ДСНС. Для служб, які займатимуться повоєнним розмінуванням акваторії, стане у нагоді українська розробка – катер проєкту GS7300 з інноваційного матеріалу HDPE (high-density polyethylene), створений Миколаївським суднобудівним підприємством «Компанія Гольфстрім», яке спеціалізується на виготовленні човнів та малотоннажних суден з HDPE.

Розбудова транспортної інфраструктури, а також інтеграція України в транс'європейські мережі потребують здійснення суттєвих зрушень у галузі **транспортного машинобудування**. Розвиток вітчизняного транспортного машинобудування створюватиме позитивний кумулятивний ефект в інших галузях економіки країни – металургії, хімічній промисловості, електротехнічній галузі тощо, стимулюватиме наукову та інноваційну

¹⁴⁸ Про внесення зміни до підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування податком на додану вартість операцій з ввезення товарів для потреб виробництва та / або ремонту безпілотних систем : Закон України від 29.05.2023 р. № 3123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3123-IX#Text>

¹⁴⁹ Про внесення змін до Митного кодексу України щодо звільнення від оподаткування ввізним митом окремих товарів оборонного призначення, товарів для потреб виробництва та / або ремонту безпілотних систем : Закон України від 29.05.2023 р. № 3124-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3124-IX#Text>

¹⁵⁰ Про реалізацію експериментального проєкту щодо виробництва, закупівлі та постачання боєприпасів до безпілотних систем та бойових частин безпілотних систем : Постанова КМУ від 21.07.2023 р. № 763. – Редакція від 02.12.2023 р., підстава – 1254-2023-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/763-2023-%D0%BF#n12>

¹⁵¹ Про внесення змін до Порядку реалізації експериментального проєкту щодо виробництва, закупівлі та постачання боєприпасів до безпілотних систем та бойових частин безпілотних систем : Постанова КМУ від 10.10.2023 р. № 1070. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070-2023-%D0%BF#Text>

¹⁵² Про затвердження Змін до Порядку списання військового майна у Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту : Наказ Міноборони України від 29.09.2023 р. № 571. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1799-23#Text>

діяльність наукових та проектно-конструкторських організацій України.

Потенціал виробництва широкого спектру продукції з високим рівнем доданої вартості, здатної задовольнити внутрішній попит, міститься у виробництві залізничного рухомого складу. Необхідно модернізувати виробництво, працювати над вдосконаленням конструкцій вантажних вагонів і створенням продукції нового покоління з поліпшеними технічними, екологічними характеристиками та показниками безпеки руху. Позитивна динаміка щодо нарощування обсягів випуску залізничного машинобудування має супроводжуватись оснащенням АТ «Укрзалізниця» рухомим складом вітчизняного виробництва, здатним істотно збільшити техніко-технологічні показники, зокрема щодо: підвищення швидкості руху пасажирських поїздів до 160 км на годину (у перспективі – до 200 км на годину) і вантажних – до 100-120 км на годину; збільшення строку експлуатації та підвищення продуктивності рухомого складу; зниження питомих витрат енергоресурсів та матеріалоємності; зменшення часу доставки вантажів та перебування пасажирів у дорозі; забезпечення перевезення пасажирів з обмеженими фізичними можливостями тощо.

Зокрема, АТ «Укрзалізниця» та ПАТ «Крюківський вагонобудівний завод» 04.12.2023 р. за результатами проведеного тендеру підписали контракт на постачання до 30.06.2026 р. нових пасажирських вагонів у кількості 22 од. на суму 980,45 млн грн. Вагони мають бути обладнані кондиціонерами, сповивальними столиками, керованим освітленням, розетками та USB-портами, кава-машинами та системами відеоспостереження. У купейних вагонах і вагонах СВ також передбачено систему сигналізації та кнопку блокування дверей.

Окрім того, ПАТ «Крюківський вагонобудівний завод» стало першим в Україні підприємством, яке отримало право на випуск вантажних вагонів на колію 1435 мм, виконавши вимоги відповідних технічних специфікацій інтероперабельності (TSI), що діють в країнах ЄС.

Важливу роль у відбудові населених пунктів України, зокрема у звільнених від окупації територій, відіграє налагодження автомобільного сполучення, що потребує закупівель пасажирського транспорту для міжобласного, районного з'єднання, потреб місцевих громад. Так, у 2023 р. «Черкаський автобус» виготовив майже 500 автобусів (автобуси «Ataman», які підприємство виготовляє на шасі японських Isuzu, мають 67 % локалізації); львівське підприємство «Завод ЕлектронМаш» виграло тендер на виробництво низькопідлогових автобусів для Ужгорода; навчальним закладам Полтавщини передали першу партію шкільних автобусів виробництва Запорізького автомобільного заводу; громадам Київщини – чергову партію шкільних автобусів виробництва Чернігівського автобусного заводу.

Актуальним для відновлення фізичної інфраструктури звільнених територій є задіяння важкого машинобудування – виробництва будівельної техніки зокрема, підйомно-транспортного та будівельно-шляхового обладнання.

Надзвичайно важливим напрямом є **аграрне машинобудування**. Послідовна реалізація аграрної реформи, наслідком якої буде зростання припливу інвестицій в аграрний сектор, збільшуватиме попит на сільськогосподарські машини і устаткування – як для великих, так і для дрібних господарств. Вітчизняне аграрне машинобудування має достатньо виробничих потужностей для виготовлення більшості видів техніки. Але, на жаль, за багатьма експлуатаційними показниками українська сільгосптехніка поки що відстає від іноземних аналогів. Потрібно сприяти поступовому освоєнню підприємствами галузі випуску техніки нового покоління завдяки реалізації спільних інвестиційних проектів із зарубіжними компаніями.

Відповідно до «Стратегії розвитку агропромислового комплексу», після перемоги у війні з РФ протягом 10 років передбачено будівництво 8 заводів, які вироблятимуть сільськогосподарську техніку¹⁵³. Планується збудувати 2 заводи моторної техніки

¹⁵³ Презентація «Стратегія розвитку агропромислового комплексу». URL: <https://minagro.gov.ua/investoram/strategiya-rozvitku-agropromislovogo-kompleksu>

потужністю 1500 од., а також 6 заводів навісної та причіпної техніки потужністю 10 тис. од. Чинниками інвестиційної привабливості такого будівництва в Україні є стійкий внутрішній попит на сільгосптехніку, потреба імпортозаміщення такої продукції, а також розвинута ресурсна база виробництва комплектуючих.

Зростання врожаїв сільськогосподарської продукції потребує збільшення потужностей для її зберігання, нарощування виробництва обладнання для елеваторів. Під час війни вже є успішні кейси у цій сфері. У вересні 2023 р. МХП (міжнародна компанія у сфері харчових та агротехнологій) запустив у роботу новий елеватор у Львівській області, значну частку складових якого виготовило підприємство KMZ Industries з Полтавщини; обладнання цього ж виробника встановлено на новому елеваторі у Вінницькій області. У Тернопільській області завершується будівництво першої черги елеваторного комплексу з українським обладнанням для агрокомпанії «Агрон», об'єкт повністю споруджувався під час війни. На Черкащині відбувається активне будівництво нового елеватора з використанням обладнання від української компанії «Лубнимаш».

Українські виробники мають відповідні потужності та досвід, щоб долучитися до ланцюгів виробництва обладнання для відновлюваної енергетики, розроблення та впровадження «розумних» енергозберігаючих приладів та інших рішень, необхідних для зменшення залежності від імпорту викопного палива та досягнення чистого нульового викиду в найближчі кілька десятиліть.

Також існують перспективи заміни зруйнованих в Україні під час війни енергоблоків теплової генерації електростанціями з малими модульними реакторами (SMR). Так, у 2023 р. ДП «НАЕК «Енергоатом»» і компанія Rolls-Royce SMR підписали меморандум про взаєморозуміння, який передбачає спорудження в Україні такої електростанції. Така електростанція генеруватиме обсяг безвуглецевої електроенергії, якої вистачить для живлення мільйона будинків протягом понад 60 років. Наразі здійснюється співпраця у напрямі SMR, окрім британської Rolls Royce, також з американською Westinghouse, що пропонує свій реактор AP-300, NuScale і Holtec International, а також ще з кількома іншими компаніями, з якими підписано відповідні меморандуми.

Україна має шанс стати майданчиком для розміщення виробництв сучасного електротранспорту на своїй території, залучати глобальних автовиробників для локалізації нових промислових потужностей, зважаючи на вигідне розташування, наявність діючих стимулів у рамках створення і функціонування ІП, а також для виробництва екологічного транспорту¹⁵⁴. У контексті світових індустріальних змін інтерес України полягає у перетворенні зі споживача готової продукції на учасника ланцюгів створення доданої вартості.

За оцінками¹⁵⁵, лише в Європі до 2035 р. знадобиться 65 млн зарядних пристроїв для зарядки електромобілів, крім того, у виробників виникне потреба у зменшенні витрат на виробництво акумуляторних батарей – одного з найдорожчих компонентів електрокарів. Тому активно будуватимуться нові заводи з виробництва батарей, які потребуватимуть споживання значних обсягів літєвих матеріалів.

В Україні існують можливості *виробництва літію та батарей*, які зумовлюються наявністю покладів цього критичного мінералу, а також зростанням його затребуваності у світі. За даними Міжнародного енергетичного агентства (IEA)¹⁵⁶, світовий попит на літій у 2021 р. становив приблизно 500 тис. т, у 2030 р. він буде на рівні 3,3–3,8 млн т LCE

¹⁵⁴ Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку галузі екологічного транспорту в Україні : Закон України від 15.07.2021 р. № 1660-IX та Про внесення зміни до пункту 4 розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо стимулювання розвитку галузі екологічного транспорту в Україні : Закон України від 15.07.2021 р. № 1661-IX.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Lithium mining : How new production technologies could fuel the global EV revolution, April 18, 2022, Article, McKinsey & Company. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/metals-and-mining/our-insights/lithium-mining-how-new-production-technologies-could-fuel-the-global-ev-revolution>

(еквівалент карбонату літію). Затребуваність літєвих акумуляторів у 2021 р. була на рівні 340 гВт*год. і зросла вдвічі порівняно з 2020 р. IEA (Міжнародне енергетичне агентство) прогнозує, що попит на літєві акумулятори досягне рівня 5600 гВт*год. у 2030 р.¹⁵⁷.

Після війни українська металургія має бути відновлена і модернізована за сучасними екологічними стандартами, що сприятиме виконанню зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію з ЄС. Великий потенціал України у відновлюваній енергетиці, а також запаси залізної руди – основні передумови до «зеленої» металургії й виробництва заліза прямого відновлення (DRI) та гарячобрикетованого заліза. Існують можливості для побудови потужностей DRI на підприємствах в Україні для поставок продукції споживачам ЄС. «Зелена» українська сталь може використовуватися по всій Європі для будівництва вітрових турбін, сонячних електростанцій, нової інфраструктури та транспортних коридорів, швидкісних поїздів, громадського транспорту, а також нового військового та оборонного обладнання для безпеки українських кордонів.

Розвиток «зеленої металургії» відповідає цілям екологічного переходу європейських країн¹⁵⁸. За даними асоціації Worldsteel, викиди парникових газів від світового металургійного виробництва становлять 7-9 % від глобальних¹⁵⁹. Кожна вироблена тонна сталі у світі генерує в середньому 1,83 т CO₂. Тому перед галуззю постає завдання : знизити викиди до нетто-нуля вже протягом наступних десятиліть відповідно до Паризької кліматичної угоди. Флагман у цьому процесі – європейська металургія, що має продемонструвати результат у вигляді 55-відсоткового зниження викидів CO₂ вже у 2030 р., а у 2050 р. – досягнути кліматичної нейтральності згідно з European Green Deal.

Нарощування внутрішнього перероблення зернових та олійних культур є визначальним чинником збільшення експортних надходжень і забезпечення економічної безпеки в цілому, зважаючи на те, що третина товарного експорту формується цими культурами. Постійні погрози зупинення роботи «зернових коридорів» з боку РФ, висока вартість перевезень сухопутними шляхами, а також обмеження країнами ЄС імпорту кукурудзи, ріпаку та соняшнику з України загрожують різким скороченням експорту.

Аналіз показників експорту засвідчує, що виробництва борошна та круп здатні формувати втричі більшу вартість тони експорту порівняно з виробництвом зерна, а виробництва готової продукції з борошна – в 11 разів більшу (таблиця).

¹⁵⁷ World Energy Outlook 2022, Part of World Energy Outlook, Flagship report, October 2022, IEA. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022?fbclid=IwAR1kVahdX_qFII5oV9W3oFtOqyvKr5f8YKtxOMSjSpMUF11xrDm5h6hCPTw

¹⁵⁸ A European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent, 2019. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/known4pol/items/664852>

¹⁵⁹ Climate change and the production of iron and steel. Public policy paper, Worldsteel Association. URL: <https://worldsteel.org/wp-content/uploads/Climate-policy-paper-2021.pdf>

Експорт окремих видів продукції з України у 2022 р.

Назва	Сировина			Перероблена продукція			
	Вага, тис. т	Вартість 1 т, тис. дол. США	Частка у товарному експорті, %	Назва	Вага, тис. т	Вартість 1 т, тис. дол. США	Частка у товарному експорті, %
М'ясо та їстівні субпродукти	430,1	2,2	2,1	Готові харчові продукти з м'яса	7,6	3,2	0,1
Молоко, вершки, сироватка	74,4	1,7	0,3	Масло вершкове, сири	23,1	5,4	0,3
Овочі, плоди, горіхи	399,0	1,0	0,9	Продукти переробки овочів, плодів, горіхів	156,9	1,4	0,5
Зернові культури	38538,6	0,2	20,6	Борошно, крупи, солод, крохмалі, інулін	234,6	0,6	0,3
				Готові продукти з борошна	74,4	2,2	0,4
Насіння, плоди олійних рослин	7908,5	0,5	8,4	Олії	4598,4	1,3	13,3
Цукор	181,0	0,8	0,3	Кондитерські вироби з цукру	70,0	2,0	0,3
Разом	47531,6	1,1 (середня)	32,6		5164,9	2,7 (середня)	15,2

Джерело. Складено та розраховано за даними Державної митної служби України. URL: <https://customs.gov.ua/>

Загалом перероблена харчова продукція (зокрема олія та борошно) при вдв'ятеро меншому тоннажі експорту формує лише вдвічі меншу частку його вартості (15,2 % до 32,6 %) у структурі товарного експорту України у порівнянні з відповідною сировинною. Зокрема, у кілька разів, порівняно з відповідною сировиною, у середньому зростає вартість тони експорту у виробництвах м'ясної (в 1,5 раза), молочної (у 3,2 раза), плодоовочевої (в 1,4 раза) продукції, а також олії (у 2,6 раза) та кондитерських виробів з цукру (у 2,5 раза).

Значний попит на технічні зернові, олійні культури, залишки та відходи харчової промисловості, що нині експортуються, можуть сформувати *внутрішні виробництва альтернативного палива*.

Так, налагодження виробництва біометану здатне суттєво знизити енергозалежність України завдяки його використанню для комбінованого виробництва електроенергії й тепла, теплопостачання, у промисловості (сировина для хімічного виробництва – азотних добрив, метанолу, аміаку тощо) та транспорті (моторне паливо). Значними є також можливості для його експорту завдяки розвиненій газотранспортній мережі України.

За підтримки Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) заплановано будівництво 10 заводів із виробництва біометану упродовж наступних двох років, інвестиції становитимуть

50 млн дол. США. Наразі біогаз в Україні виробляє 51 діюча біогазова установка. Сумарне валове виробництво біогазу в 2019 р. оцінюється близько 100 млн м³/рік, і лише 34 % потенціалу енергії цього біогазу перетворено на корисну електричну та теплову енергію¹⁶⁰. Оцінений потенціал виробництва біометану обсягом близько 10 млрд м³/рік є достатнім, щоб повністю покрити довоєнні потреби в імпортованому природному газі та частково – потреби в моторних паливах¹⁶¹.

Перспективним напрямом також є глибока переробка зернових культур для виробництва біоетанолу (стимулом тут є запровадження з 2022 р. акцизного податку за нульовою ставкою на виробництво біоетанолу).

Повоєнна відбудова України істотно збільшить попит на будівельні матеріали. Для потреб відновлення важливо нарощувати виробництво будівельних виробів з використанням значних внутрішніх запасів *кварцового піску* (для виробництва листового скла), *будівельного каміння, вогнетривких глин*.

До війни значна частка сировини і важливих витратних матеріалів для галузі постачалася з Росії та Білорусі, що нині припинено. Насамперед це стосується листового скла, яке не виробляється в Україні після того, як склозавод «Пролетарій» у Лисичанську припинив виробництво кілька років тому, і первинних полімерів (етилен, пропілен, ПВХ – полівінілхлорид). Блокада морських портів ускладнила в термінах і вартості постачання логістику імпорту сировини з інших країн.

Відновлення втрачених під час війни та створення нових потужностей із виробництва будівельних матеріалів має відбуватися, зокрема, у східних і центральних регіонах України, де розташовані унікальні глибоко інтегровані конкурентоспроможні виробничі комплекси з прив'язкою до родовищ і кар'єрів сировини.

Ринок будівельних матеріалів України є привабливим для іноземних інвесторів з огляду на те, що він здатен замінити аналогічний російський ринок. Так, наприклад, компанія Kingspan, яка займається виробництвом ізоляційних будівельних матеріалів і розробкою енергоефективних будівельних рішень, вийшла з ринку Росії та планує будівництво технологічного хабу будівельних матеріалів в Україні. Хаб буде побудовано протягом наступних п'яти років і створить понад 600 нових робочих місць. В інтересах України – визнати важливість максимального залучення українських виробників будматеріалів до відновлення зруйнованих і пошкоджених об'єктів нерухомості й інфраструктури. За даними ДП «Укрпромзовнішекспертиза», за умови безперервного доступу до електроенергії українські виробники можуть забезпечити 90 % будівельних матеріалів, необхідних для відновлення зруйнованих об'єктів¹⁶².

Потужним ресурсом для відновлення зруйнованої інфраструктури та енергетичного забезпечення є вторинне перероблення промислових, побутових відходів та відходів руйнування.

До повномасштабної війни в Україні щороку утворювалося 434 млн т промислових та 14,6 млн т побутових відходів. 6 тис. сміттєзвалищ та полігонів сукупно займають 5 % території України. Лише близько 5 % відходів переробляється (скло, пластик, алюмінієві пляшки, папір, картон, текстиль), ще близько 1 % спалюється для енергетичних потреб¹⁶³.

Попри величезні масштаби утворення відходів, існуючі в Україні промислові потужності з перероблення вторсировини протягом багатьох років залишаються недозавантаженими і змушені імпортувати сировину. Так, до війни Україна щороку

¹⁶⁰ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про альтернативні види палива» щодо розвитку виробництва біометану». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/699512>

¹⁶¹ Перспективи виробництва біометану в Україні: Аналіт. записка № 29 Біоенергетичної асоціації України. URL: <https://uabio.org/wp-content/uploads/2022/09/UA-Position-paper-UABIO-29.pdf>

¹⁶² Локалізація відновлення в Україні. Біла книга. URL: https://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/Ukraine-ERA-Reconstruction-Capacity-Report-BFO_web_ua.pdf

¹⁶³ Інформація Асоціації управління відходами. URL: <https://www.wma.org.ua/>

імпортувала макулатуру на 50 млн дол. США, полімерні матеріали – на 12 млн дол. США, склобій – на 1,5 млн дол. США¹⁶⁴. Це значною мірою зумовлено нестачею якісної вторсировини через відсутність в Україні цілісної системи обов'язкового роздільного збирання відходів, яка мала бути запроваджена рамковим Законом України «Про управління відходами»¹⁶⁵. Зокрема, рівень завантаженості картонно-паперових заводів, склозаводів та підприємств, що переробляють полімери і пластик, становить 50-70 %¹⁶⁶.

За сучасних умов завантаження потужностей з перероблення вторсировини можна збільшити із використанням відходів руйнувань у рамках існуючого законодавства про поводження з такими відходами¹⁶⁷, адже з початком повномасштабного вторгнення РФ на території України утворюються величезні обсяги відходів руйнування. Лише на деокупованих територіях Київської, Чернігівської та Сумської областей від руйнувань будівель та споруд через дії РФ утворилося близько 15,2 млрд т відходів. В Україні знищено понад 200 тис. легкових і вантажних автомобілів, які нині складують у спеціально відведених місцях¹⁶⁸. На кінець грудня 2023 р. знищена техніка утворила близько 751,5 тис. т відходів. Загальні збитки від засмічення земель відходами станом на кінець грудня 2023 р. сягають 997,8 млрд грн¹⁶⁹. Визначення та підтримка перспективних напрямів вторинного перероблення дозволять налагодити виробництво кінцевої промислової продукції – будматеріалів, добрив, біопалива тощо.

Розвиток зазначених секторальних напрямів у промисловості повоєнного періоду сприятиме залученню значних незадіяних ресурсів і потенціалів для забезпечення потреб відбудови української економіки та наповнення Державного бюджету, а у перспективі – створить повні цикли виробництва кінцевої продукції з високою доданою вартістю. Проекти та заходи зі стимулювання впровадження ініціатив у галузях промисловості мають максимально інтегруватися до існуючих інструментів повоєнної відбудови. Зокрема, важливу роль у фінансуванні таких проектів мають відігравати новоутворений Фонд розвитку України¹⁷⁰, Фонд розвитку підприємництва, Український фонд стартапів.

2.2. Розвиток стратегічних галузей у забезпеченні модернізації та довгострокової стійкості промисловості

З початком повномасштабної війни РФ проти України загострилася загроза поглиблення технологічного відставання української економіки. Так, дві третини товарного експорту за 11 місяців у 2022–2023 рр. склали товари гірничо-металургійного комплексу (ГМК) та агропромислового комплексу (АПК). Зокрема, майже третину товарного експорту

¹⁶⁴ Україна імпортує відходи з інших країн на мільярди. Чому так та як у нас працює бізнес з переробки сміття? URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/06/18/675131/>

¹⁶⁵ Про управління відходами. Закон України від 13.12.2022 р. № 2320-IX. – Редакція від 31.03.2023 р., підстава 2849-IX. Набуття чинності заплановане через 6 міс. після завершення воєнного стану.

¹⁶⁶ Українці буквально живуть у смітті, а бізнес змушений купувати відходи: чому так сталося. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ukrainci-bukvalno-zhivut-u-smitti-a-biznes-zmushenij-kupuvati-vidhodi-chomu-tak-sklalosya/>

¹⁶⁷ Про затвердження Порядку поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова КМУ від 27.09.2022 р. № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-%D0%BF#Text>

¹⁶⁸ Відходи війни в Україні вже набули таких масштабів, яких на Європейському континенті не існувало з часів Другої світової війни. URL: <https://mepr.gov.ua/vidhody-vijny-v-ukrayini-vzhe-nabuly-takyh-masshtabiv-yakyh-na-yevropejskomu-kontynenti-ne-isnuvalo-z-chasiv-drugoyi-svitovoyi-vijny/>

¹⁶⁹ Дашборд із даними про загрози довкіллю. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/>

¹⁷⁰ Мінекономіки оголосило подробиці створення Фонду розвитку України. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=37f788e7-3746-4509-a37a-a0e64f633929&title=MinekonomikiOgolosiloPodrobitsiStvorenniaFonduRozvitkuUkraini>

становили зернові та насіння – їхня сукупна частка зроста з 21,7 % у 2021 р. до 30,3 % за 11 міс. 2023 р.

Потужності переробної промисловості значно скоротилися внаслідок пошкодження та знищення значної частки активів базових галузей – чорної металургії, хімічного комплексу, машинобудівної промисловості. Така ситуація призвела до зменшення їхніх часток у структурі промисловості порівняно з довоєнним 2021 р. (за винятком машинобудування, яке значною мірою підтримувалося оборонним замовленням) на користь менш технологічних харчової, легкої, деревообробної та меблевої галузей (Рис. 2.1, 2.2).

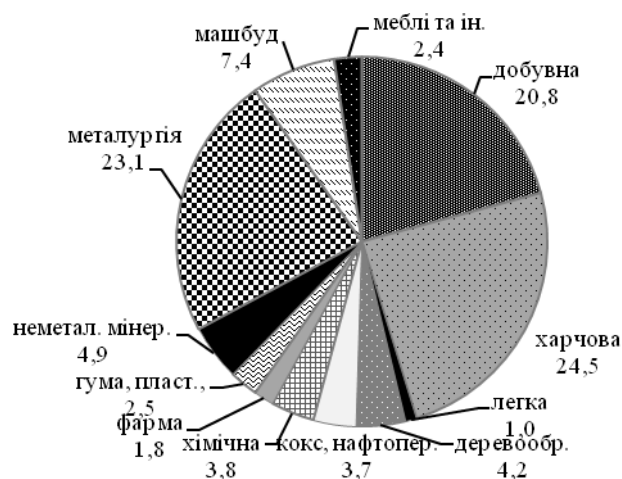

Рис. 2.1. Структура обсягів реалізованої продукції добувної та переробної галузей промисловості у 2021 р., %

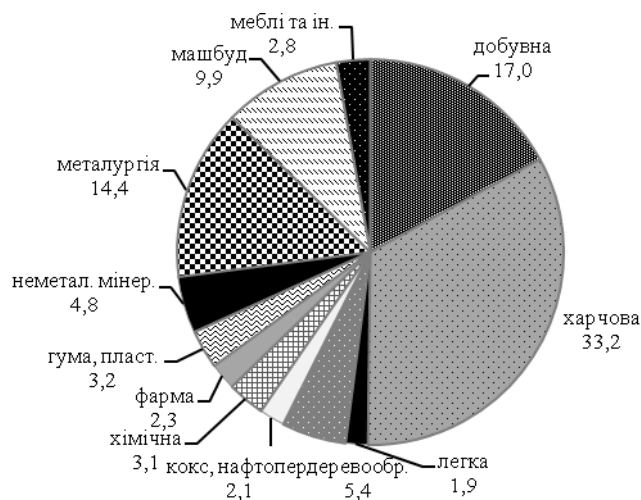

Рис. 2.2. Структура обсягів реалізованої продукції добувної та переробної галузей промисловості за 9 міс. 2023 р., %

Забезпечення модернізації та довгострокової стійкості промисловості під час відновлення економіки України потребує системних дій держави щодо формування якісно нової структури промисловості зі збільшенням часток машинобудування, технологічних галузей харчової, фармацевтичної, хімічної та нафтохімічної промисловості, підгалузей добувної промисловості та кольорової металургії, які виробляють сировину для технологічних виробництв.

Початок в Україні війни спричинив докорінні зміни пріоритетів промислового розвитку, пов'язані насамперед з висунанням на перший план потреб оборони, безпеки держави та населення. Пріоритетними стають галузі, що забезпечуватимуть повний цикл виробництва та експлуатації оборонної продукції та продукції подвійного призначення (окремі підгалузі машинобудування, хімічної, добувної, металургійної галузей тощо),

виробництво енергетичної продукції та супутнього обладнання (енергетичне машинобудування, виробництва альтернативних видів енергії тощо), гарантуватимуть *продовольчу безпеку* (підгалузі харчової промисловості, сільськогосподарське машинобудування тощо) та *збереження здоров'я нації* (фармацевтика, окремі підгалузі харчової промисловості).

За сучасних умов зазначені галузі є стратегічними – такими, що виробляють критично важливу продукцію для функціонування національної економіки з урахуванням соціально-економічних та військово-політичних умов, а також мають високий потенціал внутрішнього виробництва та експорту продукції з високою доданою вартістю.

В умовах війни та високих інвестиційних ризиків держава має взяти на себе сприяння ***випереджальному розвитку визначеної низки стратегічних капіталомістких галузей, які закладають основи національної безпеки та генерують технології.*** Формування переліку стратегічних галузей промисловості має відбуватися на основі експертних міжгалузевих досліджень з урахуванням наступних критеріїв :

- наявність перспективи формування промислової спеціалізації України на внутрішньому та зовнішніх ринках відповідно до ресурсного потенціалу;

- перспективи розвитку «наскрізних» технологій та потужного мультиплікативного ефекту обраних напрямів, що сприятиме зростанню та розвитку якомога ширшого кола галузей економіки;

- високий потенціал формування регіональних точок зростання, що сприятиме зниженню соціальної напруженості та безробіття, подоланню суспільних викликів, пов'язаних з адаптацією уразливих верств населення в умовах війни та повоєнної відбудови;

- низька енергоємність, екологічність та високий потенціал впровадження «зелених» технологій виробництва, що забезпечуватиме конкурентність виробників на європейських ринках в умовах імплементації європейського зеленого курсу та відповідатиме євроінтеграційному порядку денному України.

Дослідження, розробки та їх комерціалізація високотехнологічними галузями визначатимуть майбутнє економіки та потребують залучення стратегічних міжнародних інвесторів. Потужним драйвером економіки вже стає оборонно-промисловий комплекс, де Україна активно співпрацює з іноземними партнерами у виробництві й створенні нових зразків озброєння та техніки. Поряд із ним, до провідних секторів, які стануть основою української економіки, віднесено аграрну галузь, енергетику, ІТ, будівництво та машинобудування¹⁷¹.

Зокрема, визначальною має стати роль держави у комплексному відродженні високоточного, енергетичного, транспортного машинобудування – насамперед завдяки налагодженню взаємодії промислових підприємств із державними науково-технічними, інженерними, дослідно-конструкторськими інститутами, а також інфраструктурними гігантами (АТ «Укрзалізниця», ПрАТ «Укренерго» тощо), здатними забезпечити надійний попит на продукцію вітчизняних виробників.

Україна вже має успішні приклади залучення міжнародної допомоги та інвестицій у стратегічно важливі галузі економіки. Зокрема, це закупівля USAID у рамках Проєкту «Економічна підтримка України» 50 вагонів для «Нібулону», якими зерно із заблокованих річкових портів вивозиться залізницею до портів Дунаю, де перевантажується на баржі й постачається до 25 країн світу¹⁷². Також USAID виділив 8 млн дол. США компанії Kernel для

¹⁷¹ Денис Шмигаль : ВПК, агросектор, ІТ та енергетика – серед ключових секторів, які стануть основою економіки майбутнього. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-vpk-ahrosektor-it-ta-enerhetyka-sered-kliuchovykh-sektoriv-iaki-stanut-osnovoiu-ekonomiky-maibutnoho>

¹⁷² Годуємо світ разом : Історія співпраці «Н-І-К» з Дніпропетровщини та «НІБУЛОНу» під час війни. URL: <https://www.nibulon.com/news/novini-kompanii/goduemo-svit-razom-istoriya-spivpraci-n-i-k-z-dnipropetrovschiny-ta-nibulonu-pid-chas-viini-9420.html>

розбудови річкового терміналу в Рені¹⁷³. Успішні стратегії варто масштабувати на технологічні виробництва промисловості, сформувавши чіткі цілі, об'єкти та плани залучення стратегічних інвесторів за обмеженою кількістю привабливих напрямів.

Державна підтримка стратегічних галузей залишається одним з ефективних інструментів реструктуризації промисловості у світовій практиці. Селективна підтримка стратегічно важливих для національної економіки та безпеки видів економічної діяльності активно застосовується промислово розвиненими країнами ще з середини ХХ ст., причому переважно щодо вузького кола високотехнологічних галузей – виробництв напівпровідників, мікроелектроніки, біотехнологій, аерокосмічних технологій тощо¹⁷⁴.

Довідково. Обрання та послідовна підтримка пріоритетних галузей стали важливими передумовами «економічного дива» країн – азійських «тигрів». Зокрема, **Тайвань** затвердив наступні критерії визначення стратегічних галузей: розгалужені зв'язки з іншими галузями економіки, високий ринковий потенціал, технологічна інтенсивність, високий рівень доданої вартості, низька енергоємність, екологічність¹⁷⁵. У **США** План стійкості ланцюгів постачання (*Supply Chain Resilience Plan*) адміністрації президента Д. Байдена¹⁷⁶ визначив ключові зусилля щодо державної підтримки індустрії напівпровідників, акумуляторів великої ємності, критичних мінералів та матеріалів, фармацевтики та активних фармацевтичних інгредієнтів. У **ЄС** до стратегічних секторів у 2021 р. віднесено критичну сировину, активні фармацевтичні інгредієнти, літій-іонні акумулятори, «чистий» водень, напівпровідники, хмарні обчислення¹⁷⁷. У 2022 р. уточнено перелік критичної сировини та матеріалів, додано нові стратегічні сектори – фотоелектричні панелі та технології, кібербезпеку, програмне забезпечення¹⁷⁸.

В Україні у 2020 р. Мінстратегпром розробив проект Постанови КМУ «Про деякі питання розвитку промислового комплексу України»¹⁷⁹, який пропонував закріплення переліку 17 стратегічних галузей промисловості – «стратегічно важливих для економіки і безпеки держави сфер економічної діяльності, об'єктивно відокремлених частин промисловості, об'єднуючих підприємства, що забезпечують повний життєвий цикл однорідної, специфічної продукції, робіт або послуг за типовими технологіями і які мають спільне обмежене коло споживачів, що об'єднують суб'єктів господарювання різних форм власності, перелік та підпорядкування яких затверджується рішенням Кабінету Міністрів України».

До переліку увійшли *ОПК, ПЕК, АПК, ГМК, транспортна промисловість, сфера телекомунікацій та зв'язку, авіаційна та ракетно-космічна, машинобудівна, хімічна, харчова, легка, скляна та порцеляно-фаянсова, меблева та деревообробна, поліграфічна, геологорозвідувальна, фармацевтична галузі, будівництво та виробництво будівельних матеріалів*. Варто зазначити, що обрання такого широкого кола галузей при формуванні

¹⁷³ Kernel і USAID спільно розвивають альтернативні шляхи логістики агропродукції. URL: <https://eba.com.ua/kernel-i-usaid-spilno-rozvyvayut-alternatyvni-shlyahy-logistyky-agroproduksiyi/>

¹⁷⁴ Strategic industries in a global economy : policy issues for the 1990s. URL: <https://search.worldcat.org/title/24569474>

¹⁷⁵ Government Policy and Strategic Industries : The Case of Taiwan. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/6806582.pdf>

¹⁷⁶ Building Resilient Supply Chains, Revitalizing American Manufacturing, and Fostering Broad-Based Growth. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/06/100-day-supply-chain-review-report.pdf?utm_source=sfmc%E2%80%8B&utm_medium=email%E2%80%8B&utm_campaign=20210610_Global_Manufacturing_Economic_Update_June_Members

¹⁷⁷ Commission Staff Working Document : Strategic dependencies and capacities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021SC0352&from=EN>

¹⁷⁸ EU strategic dependencies and capacities s : second stage of in-depth reviews. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/48878>

¹⁷⁹ Деякі питання Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України : Постанова КМУ від 07.09.2020 р. № 819. – Редакція 15.11.2023 р., підстава – 1188-2023-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-%D0%BF#Text>

переліку не відтворює перспективних напрямів спеціалізації України на внутрішньому та світовому ринках в умовах війни та повоєнної відбудови, пріоритетів технологічного розвитку промисловості, наявної ресурсної бази та реальних можливостей надання державної підтримки за цим колом напрямів. Станом на жовтень 2023 р. постанову не прийнято.

Фактично єдиним наразі легітимним переліком стратегічних галузей промисловості варто вважати перелік, поданий у Постанові КМУ від 03.11.2021 р. № 1143 «Про внесення змін до постанови КМУ від 30 січня 2019 р. № 127», яка регулює питання функціонування та ведення Міністерством Державного реєстру імпортозаміщення стосовно товарів для потреб усіх стратегічних галузей промисловості. Для цілей ведення Реєстру визначено, що до стратегічних галузей промисловості належать *ОПК, авіаційна, космічна, машинобудівна (у тому числі суднобудівна), металургійна та хімічна галузі.*

Відсутня державна політика ефективного використання сировини та матеріалів, які є критично важливими для стійкого функціонування економіки. Така ситуація не лише стримує потенціал розвитку високотехнологічних галузей, які використовують цю сировину, але й сприяє безперешкодному вивезенню цінних ресурсів з України. З 1997 р. державне регулювання сфери критичної сировини обмежувалося Постановою КМУ від 15.07.1997 р. № 742 «Про надання спеціальних дозволів на користування ділянками надр з метою геологічного вивчення та видобування стратегічно важливих корисних копалин», у якій було визначено перелік з 22 корисних копалин, що вважаються стратегічно важливими для економіки України. Проте у 2016 р. постанову було скасовано. Рішенням РНБО України від 16.07.2021 р., уведеним в дію Указом Президента України від 23.07.2021 р. № 306/2021, визначено перелік металічних руд та неметалічних корисних копалин, які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави. Але системної політики стимулювання розвитку визначених у рішенні галузей не створено, а заплановані завдання виконані лише частково.

Потребує оновлення затверджений у 2015 р. перелік об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави¹⁸⁰, який востаннє оновлювався у передвоєнному 2021 р. Після початку повномасштабної війни значна кількість зазначених у переліку підприємств були зруйновані або втратили стратегічне значення.

Відсутність політики підтримки стратегічних галузей промисловості має негативні наслідки. Зазначимо, які саме.

1. Відсутність системного підходу у визначенні завдань промислового розвитку при формуванні стратегічних документів у сфері повоєнного відновлення. Для проєктів національних програм характерними є фрагментарність та неоднорідність, як зокрема й представлений у липні 2022 р. проєкт Плану відновлення України. Так, серед проєктів нацпрограми «Розвиток секторів економіки з доданою вартістю» – точкові проєкти розвитку меблевих кластерів, проведення соціологічного дослідження стану кіберспорту, поруч із широкомасштабними проєктами збереження аграрного сектора в умовах блокади портів та підвищення інноваційної активності у машинобудуванні тощо.

У проєкті Плану відсутні національні програми у сфері розвитку промислових R&D та технологій. Фрагментарні заходи залучають фінансування дослідницьких грантів та наукових парків, яке на весь період повоєнного відновлення складає лише 0,007 % річного ВВП України¹⁸¹, що не може забезпечити відчутних структурних змін у промисловості.

2. Недовикористання потенціалу, марнування та безперешкодне вивезення цінних критичних ресурсів з України, що стримує потенціал розвитку високотехнологічних галузей, які їх використовують. Зі 120 видів корисних копалин, що споживаються у світі, в Україні

¹⁸⁰ Про затвердження переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави : Постанова КМУ від 04.03.2015 р. № 83. – Редакція від 26.08.2021 р., підстава – 875-2021-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-%D0%BF#Text>

¹⁸¹ The Vienna Institute for International Economic Studies «Evaluation of Ukraine's National Recovery Draft Plan». URL: <https://wiiw.ac.at/evaluation-of-ukraine-s-national-recovery-draft-plan-dlp-6405.pdf>

виявлено 117. При цьому протягом багатьох років Україна, маючи власні запаси, імпортувала критичні для промисловості, зокрема й оборонної, рідкоземельні метали, мінеральну сировину тощо. Український ільменіт експортувався до РФ, – його частка у російському імпорті цієї групи складала близько 70 %, – і застосовувався він, серед іншого, для виробництва військової техніки та зброї, яка наразі використовується проти України. До Білорусі та РФ експортувалася сировина для виробництва скла, натомість з цих країн в Україну постачалася готова продукція. Досі з України безперешкодно експортуються кольорові метали та їх брухт, які могли б бути використані (зокрема й повторно) для власного виробництва.

3. Недооцінення ролі промислового сектора України у повоєнному відновленні при формуванні інвестиційних проєктів та пакетів міжнародної фінансової допомоги. Найбільші обсяги міжнародної підтримки спрямовуються до оборонних, гуманітарних, інфраструктурних проєктів, які є пріоритетними в умовах війни. Проте дослідження ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку) засвідчують, що розподіл допомоги зазвичай не має суттєвих відмінностей між мирними та пост-воєнними країнами. Так, у пост-воєнних країнах до виробничого сектора спрямовувалося лише 8 % міжнародної допомоги. При цьому позитивний вплив зовнішньої фінансової допомоги оцінювався як доволі помірний – кожен додатковий відсоток міжнародної допомоги генерував зростання економіки на 0,05–0,1 %¹⁸², що, цілком імовірно, було наслідком неефективної структури допомоги.

Отже, визначення на державному рівні стратегічних галузей промисловості України на сучасному етапі має стати основою для їх пріоритетної державної підтримки з метою забезпечення трансформаційних змін в економіці в умовах дефіциту ресурсів. На відміну від решти країн, що впроваджують селективну підтримку насамперед у високотехнологічних «галузях майбутнього», в Україні формування переліку стратегічних галузей має враховувати специфіку потреб воєнної економіки та повоєнного відновлення.

В умовах значного дефіциту ресурсів розвиток потенціалу стратегічних галузей, розроблення критичної сировини та виробництва продукції стратегічного призначення значною мірою спиратимуться на залучення міжнародної допомоги та розвиток міжнародної співпраці. Тому вкрай важливо окреслити задачі та перспективи розвитку стратегічних галузей, сформувавши чіткі цілі, об'єкти і плани залучення іноземних інвестицій та допомоги за обмеженою кількістю стратегічних напрямів, привабливі для міжнародних партнерів.

2.3. Перспективи модернізаційних зрушень у промисловості України в процесі євроінтеграції

Отримання Україною статусу країни – кандидата на вступ до ЄС відкриває перспективи модернізації української промисловості на нових технологічних засадах, здатних забезпечити стійкість економіки під час війни і пришвидшити її структурну перебудову у повоєнний період. Рух у напрямі євроінтеграції з послідовним виконанням Україною взятих на себе зобов'язань у рамках Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – УА), активізує зрушення у промисловості, зокрема, у спосіб: стимулювання виробництва більш технологічної продукції, інтеграції України у європейські ланцюги доданої вартості; розвитку підприємництва, впровадження реформ у промисловості та її розбудови унаслідок участі України у фондах і програмах ЄС; реалізації спільних виробничо-інноваційних проєктів у перспективних секторах.

¹⁸² Anke Hoeffler. Growth, aid and policies in countries recovering from war. URL: <https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/docs/WP1%20Growth%20Aid%20and%20Policies.pdf>

Стимулюванню виробництва більш технологічної продукції, а також інтеграції України у європейські ланцюги доданої вартості сприятиме використання можливостей розширення доступу українських виробників до внутрішнього ринку ЄС, які розкриває УА.

Завдяки дії УА Європейський Союз став основним торговельним партнером України, його частка у товарообігу України у 2022 р. становила 55,2 %. Під час війни розширенню експорту сприяли лібералізація торгівлі з країнами ЄС, укладення угоди про скасування дозволів на перевезення, приєднання до системи спільного транзиту.

Експорт товарів з України до країн Євросоюзу за підсумками 2022 р. становив 27,9 млрд дол. США та зріс на 4,1 %¹⁸³. За 7 міс. 2023 р. його обсяг був 13,7 млрд дол. США, що на 11,7 % менше порівняно з відповідним періодом минулого року. Причинами скорочення експорту стали припинення роботи «зернового коридору», а також слабший попит з боку ЄС на продукцію ГМК одночасно зі зниженням її виробництва в Україні у зв'язку з підривом Каховської ГЕС (йдеться про підприємства, які залежали від водопостачання з Каховського водосховища, зокрема, ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», АТ «Нікопольський завод феросплавів»).

У структурі товарного експорту до ЄС переважає постачання сировини і продукції нижчих переділів. За 7 міс. 2023 р. в експорті товарів представлені зернові культури (21,4 %), чорні метали (10 %), руди, шлаки (7,5 %), насіння і плоди олійних рослин (6 %). На електричні машини припадало 7,6 % товарного експорту, деревину і вироби з деревини – 5,9 %, меблі – 3,1 %.

Важливим інструментом просування українського експорту більш технологічної продукції є укладання Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (Agreement on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Products, АСАА, «Промисловий безвіз»), яка передбачає взаємне визнання результатів робіт з оцінки відповідності продукції між ЄС та Україною. Угодою про асоціацію визначено, що АСАА поширяться на 27 секторів, здебільшого, машинобудування (спочатку на три – низьковольтне обладнання, електромагнітну сумісність і машини)¹⁸⁴.

Реалізація адміністративних та інституційних реформ для виконання зобов'язань щодо гармонізації стандартів, вимог та регуляторних практик між Україною та ЄС дозволить досягти відповідності української продукції технічним регламентам ЄС, що знизить нетарифні бар'єри для України у торгівлі; зменшить витрати експортерів, пов'язані з додатковою оцінкою відповідності; розширить (за межами ЄС) коло імпортерів українських товарів, на які поширюється угода АСАА, з умовами входження на ринки, які діють для країн-членів ЄС; сприятиме зростанню якості і безпечності відповідної промислової продукції на внутрішньому ринку України.

Робота щодо підготовки до укладання угоди АСАА ведеться протягом тривалого часу. На Міжнародному форумі «Промисловий безвіз» (АСАА) у системі відновлення та розвитку економіки України» (13.10.2023 р.) зазначено, що здійснено низку заходів, зокрема щодо прийняття базових законів, технічних регламентів на основі актів законодавства ЄС, європейських стандартів, проведення інституційних реформ.

У 2022–2023 рр. у цьому напрямі досягнуто відповідних результатів. Розглянемо, яких саме.

На виконання зобов'язань за УА та рекомендацій експертів у листопаді 2022 р.

¹⁸³ Бюлетень поточного стану торговельних відносин між Україною та ЄС. 26.09.2023 р. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ae131754-36dc-4e6f-9a8f-89e872b8b451&title=BiuletенPotoch>

¹⁸⁴ Згідно з ст. 57 Глави 3 «Технічні бар'єри у торгівлі» Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, сторони домовились додати Угоду АСАА як Протокол до Угоди про асоціацію, яка охоплює один або кілька секторів, що перелічені у Додатку III до Угоди, після повного узгодження галузевого та горизонтального законодавства України, інституцій та стандартів з галузевим і горизонтальним законодавством, інституціями та стандартами ЄС.

Україна набула статусу асоційованого члена-кореспондента в Європейській асоціації національних метрологічних установ (EURAMET). Генеральною асамблеєю Європейського комітету із стандартизації та Європейським комітетом із стандартизації в електротехніці (CEN/CENELEC) схвалено заявку України на набуття статусу афілійованого члена в CEN-CENELEC з 01.01.2023 р.¹⁸⁵.

У грудні 2022 р. з метою гармонізації українського законодавства з європейським національний орган стандартизації України, функції якого виконує ДП «УкрНДНЦ», видав наказ від 28.12.2022 р. № 285 «Про пакетне прийняття європейських нормативних документів». Відповідно до наказу прийнято 20268 європейських нормативних документів CEN/CENELEC як національні методом підтвердження з наданням чинності з 31.12.2023 р.¹⁸⁶.

У 2022 р. у рамках проведення II фази попередньої оціночної місії ЄС продовжила роботу місія ЄС щодо готовності інфраструктури якості України до укладання Угоди АСАА, яка провела оцінювання: системи метрології (січень), акредитації та оцінки відповідності (липень).

Під час пленарного засідання Шостого засідання Діалогу Україна – ЄС високого рівня з горизонтальних питань та окремих секторів промисловості (26.05.2023 р.) українська сторона окреслила стан урахування рекомендацій експертів ЄС та наголосила на очікуванні зворотного зв'язку від ЄС у цьому питанні.

Участь України у фондах і програмах ЄС (зокрема у спеціальних фондах, які є доступними для країн-кандидатів) сприятиме розбудові промислового потенціалу через реалізацію проєктів з відновлення, а також розвитку підприємництва (з вивченням та імплементацією практик ведення бізнесу в ЄС).

Статус України як країни-кандидата на вступ до ЄС відкриває можливості участі у фінансуванні проєктів та ініціатив, які до цього були недоступними. Одним із таких проєктів є Instrument for Pre-accession Assistance – IPA, до якого Україна матиме можливість долучитися. Загальна сума видатків чинної версії цього інструменту – IPA III – становить 14,2 млрд євро. Інструмент є складовою частиною політики згуртованості ЄС (EU Cohesion Policy), ідеєю якої є зміцнення економічної, соціальної та територіальної згуртованості й зменшення диспропорцій між рівнями розвитку різних регіонів. Пріоритетами Нової політики згуртованості ЄС (New Cohesion policy, 2021–2027 рр.¹⁸⁷) визначено «зелений» і «цифровий» перехід. Тому, підтримуючи реформи у країнах-кандидатах, ЄС прагне, насамперед, досягнути власних цілей. Водночас, зазначені напрями є надзвичайно важливими й актуальними також для України.

Варто працювати над створенням проєктів та програм із заходами, підпорядкованими заявленим цілям політики. Так, ст. 7 Регламенту IPA III передбачає підготовку Стратегічних відповідей, в яких має бути викладено, як загальна політика та галузеві стратегії відповідають вимогам конкретних інструментів процесу розширення і як вони сприятимуть досягненню цілей у рамковій програмі IPA III¹⁸⁸.

Під час війни допомога ЄС спрямована на вирішення нагальних потреб України, а також на підтримку країни у поступі до євроінтеграції. Так, у грудні 2022 р. Рада ЄС затвердила план надання Україні у 2023 р. регулярної міжнародної фінансової допомоги обсягом до 1,5 млрд євро щомісяця на загальну суму 18 млрд євро. Транші у рамках цього плану надходили протягом 2023 р. Умовою отримання траншів є задовільний прогрес у

¹⁸⁵ Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2022 рік. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/zvit_pro_vykonannya_ugody_pro_asociaciyu_za_2022_rik.pdf

¹⁸⁶ Моніторинг виконання Мінекономіки у II кв. 2023 р. плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=f1bdcc6c-abc8-46dc-9648-ed56b2fcea1c&tag=ImplementatsiiaUgodiProAsotsiatsiiuMizhUkrainoiuTas>

¹⁸⁷ New Cohesion policy 2021–2027. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/2021-2027_en

¹⁸⁸ Overview – Instrument for Pre-accession Assistance. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en

виконанні заходів за напрямками «Макрофінансова стабільність», «Структурні реформи та ефективне врядування», «Верховенство права», «Енергетика» відповідно до визначених часових рамок¹⁸⁹. Модернізації промисловості сприятиме, зокрема, реалізація заходів щодо дерегуляції економічної діяльності та поліпшення бізнес-клімату (за напрямом «Структурні реформи та ефективне врядування»), а також щодо відновлення зруйнованої внаслідок військової агресії РФ енергетичної інфраструктури з прив'язкою до цілей «зеленого переходу» та відбудови («Енергетика»).

Модифікація у 2023 р. промислової політики ЄС і ключових для розвитку промисловості Законів відкриває можливості реалізації спільних з Україною виробничо-інноваційних проєктів за перспективними напрямками.

У березні 2023 р. Європейська Комісія подала Закони «Про промисловість з нульовими викидами» (Net-Zero Industry Act¹⁹⁰), а також «Про критичну сировину» (EU Critical Raw Materials Act)¹⁹¹ – з метою пришвидшення екологічного і цифрового переходів, підвищення безпеки і конкурентоспроможності промисловості ЄС.

Закон «Про промисловість з нульовими викидами» прискорить прогрес у досягненні кліматичних та енергетичних цілей ЄС до 2030 р. і перехід до кліматичної нейтральності, підвищить конкурентоспроможність промисловості ЄС, створить нові робочі місця та підтримає зусилля ЄС щодо досягнення енергетичної незалежності. Закон також сприятиме створенню вигідних умов для секторів, які відіграють важливу роль у досягненні нетто-нульових викидів до 2050 р. (сонячні фотоелектричні та сонячні теплові технології, берегові вітрові та морські відновлювані технології, технології акумуляторів / накопичувачів, теплові насоси та технології геотермальної енергії, електролізери та паливні елементи, сталі технології біогазу / біометану, технології вловлювання та зберігання вуглецю (CCS), гід-технології) у спосіб сприяння фінансуванню та інвестиціям у зазначені сектори, спрощення адміністративних процедур для виробничих проєктів, забезпечення доступу виробників до державних закупівель та аукціонів, підтримки попиту споживачів, стимулювання інновацій¹⁹².

Маючи найбільший потенціал сонячної та вітрової енергії в Європі, Україна здатна стати платформою для реалізації сталих інноваційних проєктів у контексті виробництва і постачання «зеленої» енергії на європейські ринки. Важливо також залучитися у виробничі ланцюги для теплових насосів, обладнання для відновлюваної енергетики, «розумних» енергозберігаючих приладів та інших рішень, необхідних для скорочення залежності від імпорту викопного палива та досягнення чистого нульового викиду в найближчі кілька десятиліть.

Закон «Про критичну сировину» має надати ЄС інструменти для забезпечення доступу до сталого постачання критичної сировини. Задоволення кліматичних амбіцій ЄС, цифровізація, «озеленення» економіки потребують застосування рідкоземельних елементів (РЗЕ) і таких металів як літій, титан, галій, германій та інших для виробництва сонячних панелей, батарей, вітряних турбін, комп'ютерних мікросхем тощо.

¹⁸⁹ Інструмент надання підтримки Україні на 2023 рік (макрофінансова допомога +) до 18 мільярдів євро – Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором. URL: <https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%9C%D0%95%D0%9C%D0%9E%20%D0%9C%D0%A4%D0%94-9.pdf>

¹⁹⁰ Net Zero Industry Act. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on establishing a framework of measures for strengthening Europe's net-zero technology products manufacturing ecosystem (Net Zero Industry Act). 16 March 2023. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/publications/net-zero-industry-act_en

¹⁹¹ European Critical Raw Materials Act. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council establishing a framework for ensuring a secure and sustainable supply of critical raw materials and amending Regulations (EU) 168/2013, (EU) 2018/858, 2018/1724 and (EU) 2019/102. 16 March 2023. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/publications/european-critical-raw-materials-act_en

¹⁹² The Net-Zero Industry Act : Accelerating the transition to climate neutrality. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/industry/sustainability/net-zero-industry-act_en

Прогнозується, що до 2030 р. глобальний попит лише на РЗЕ зросте в 5 разів¹⁹³, а на літій, який використовується в акумуляторах електромобілів і накопичувачах енергії, – у 12¹⁹⁴. Наразі майже 90 % РЗЕ та 60 % світового літію обробляється в Китаї. Недавні тренди (перебої у поставках, пов'язані з COVID-19; дефіцит чипів; енергетична криза через вторгнення РФ до України) засвідчують важливість диверсифікації глобальних ланцюгів поставок. Тому ЄС налагоджує співпрацю з надійними партнерами, сприяючи їх залученню до створення ланцюгів доданої вартості.

Україна має потужний потенціал для розвитку сфери критичної сировини і може стати її надійним постачальником для європейських партнерів. Останнім часом щодо цього здійснено низку важливих кроків.

У 2021 р. Україна та ЄС уклали Меморандум про стратегічне партнерство щодо критичної сировини та дорожню карту заходів. Партнерство передбачає: інтеграцію ланцюгів створення доданої вартості; співпрацю в галузі досліджень та інновацій; узгодження екологічних, соціальних процедур та підходів, обмін даними. У рамках цієї ініціативи у 2022 р. уряд України взяв участь у зустрічі високого рівня на «Тижні сировинних ресурсів» у Брюсселі, під час якої українська та європейська робочі групи визначили ключові пріоритети та завдання на 2023–2024 рр. За результатами зустрічі сторони домовилися посилити зусилля у напрямі накопичення і оцифрування відповідної екологічної інформації та забезпечення до неї доступу інвесторів, а також провести міжнародний інвестиційний форум для залучення капіталу та технологій у спільні проєкти в Україні з пошуку, видобутку, переробки та виготовлення матеріалів глобального «зеленого порядку денного», а також для мінімізації викликів шантажу діючого кола постачальників та ризиків переривання постачань з їхнього боку¹⁹⁵.

В Україні *літій* присутній у кількості 232 тис. т, або 0,4 % всього літію в світі, за обсягом покладу цього мінералу Україна посідає третє місце у Європі. Розвіданими є чотири родовища літію: «Шевченківське» – у Донецькій області (наразі перебуває у тимчасовій окупації), «Полохівське» та «Добра» – у Кіровоградській, «Крута балка» – у Запорізькій (прифронтна територія). Перспективним є «Полохівське» родовище, на якому, попри війну, тривають підготовчі роботи та пошук стратегічного міжнародного інвестора. Для перемовин з інвесторами потрібно, насамперед, провести повторну геологічну оцінку відповідно до одного з міжнародних стандартів, які визнаються в світі.

Україна має запаси *титанової сировини* обсягом 20 % світових ресурсів. За часів колишнього СРСР існував повний замкнутий цикл титанової промисловості. У спадок від СРСР Україна отримала Іршанський і Вільногірський ГЗК, Запорізький титано-магнієвий завод, «Сумихімпром», «Кримський титан» (перебуває на анексованій території АРК).

Стратегічним завданням для України є налагодження замкнутого циклу виробництва титану, а у перспективі – готової продукції з нього. У цьому контексті існують перспективи модернізувати титанову промисловість на ресурсній базі ТОВ «Запорізький титано-магнієвий комбінат (ЗТМК), який є єдиним у Європі виробником губчастого титану, а також АТ «Об'єднана гірничо-хімічна компанія» (ОГХК).

Для цього у процесі приватизації зазначених підприємств, про яку у 2023 р. оголосив Фонд державного майна України (ФДМУ), варто встановити вимоги до потенційного

¹⁹³ WERNER HOYER. Europe Must Get Serious About Critical Minerals. URL: https://www.project-syndicate.org/commentary/europe-critical-minerals-rare-earth-supply-chain-risk-by-werner-hoyer-2023-09?h=0Q9lj3%2b6s5ITpWiQt2z4bIIMtQ21z%2faAVYI05VdPLbI%3d&utm_source=Project+Syndicate+Newsletter&utm_campaign=ca08767e58-EMAIL_CAMPAIGN_2023_02_14_09_44_COPY_01&utm_medium=email&utm_term=0_-e4393264df-%5BLIST_EMAIL_ID%5D

¹⁹⁴ Questions and Answers on the European Critical Raw Materials Act. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_23_1662

¹⁹⁵ Україна та Європейський Союз поглиблюють партнерство у сфері критичної сировини. URL: <https://www.geo.gov.ua/ukrayina-ta-yevropeyskyu-soiuz-pohlybliuiut-partnerstvo-u-sferi-krytychnoyi-syrovyny/>

інвестора щодо впровадження нових технологій, надходження інвестицій, створення повного циклу виробництва титану.

Модернізація промисловості з використанням можливостей, які надає статус країни-кандидата на вступ до ЄС, за пріоритетами розширення виробництва інноваційної продукції вищих переділів у рамках очікуваного отримання «промислового безвізу»; реалізація проєктів відбудови промисловості з виваженою участю України у програмах та ініціативах ЄС; налагодження співпраці з орієнтацією на «попит майбутнього» на засадах всебічного задіяння переваг і ресурсного потенціалу промисловості – все це створить підґрунтя для структурної трансформації й підвищення конкурентоспроможності економіки у повоєнний період.

2.4. Засади промислової політики в умовах війни та повоєнного відновлення

Повномасштабна війна викрила найуразливіші складові частини української промисловості, водночас, вона надає шанс на якісне оновлення структури економіки з пріоритетним розвитком секторів та виробництв, які сприятимуть найефективнішій реалізації національного ресурсного потенціалу та досягненню конкурентоспроможності економіки на сучасних технологічних засадах. Стійкість економіки під час війни та її відновлення у повоєнний період мають передбачати здійснення виважених кроків щодо відходу від сировинної моделі економіки, стимулювання промислового перероблення, формування точок зростання, розвитку перспективних напрямів промислової спеціалізації України на внутрішньому та зовнішніх ринках та «наскрізних» технологій, що чинитимуть масштабний позитивний вплив на зростання в інших галузях економіки, зниження соціальної напруженості та безробіття.

Нові якості української промисловості мають відповідати пріоритетам європейської промислової політики, на порядку денному якої перебувають такі фактори конкурентоспроможності як енергоефективність, цифровізація, відповідність принципам сталого розвитку і циркулярної економіки, ресурсоефективного та «зеленого» виробництва. Така відповідність дасть виробникам змогу випускати продукцію, сертифіковану за європейськими стандартами, бути долученими до глобальних ланцюгів створення доданої вартості, налагоджувати співробітництво з європейськими партнерами.

Перевагами України для налагодження міжнародного співробітництва і залучення інвестицій є: наявність і доступність власної сировини; вигідне географічне розташування, що сприяє організації швидкої логістики і, відповідно, експортних можливостей; високий науковий та інтелектуальний потенціал, який у тісній кореляції із виробництвом здатен забезпечити впровадження сучасних техніко-технологічних, інноваційних розробок; перспектива отримання членства в ЄС, що створює умови для поглибленої економічної інтеграції з ним та входження до Єдиного ринку ЄС. Політичні та військові інвестиції країн-партнерів у безпеку України де-факто капіталізують у вигляді сприятливих умов для підприємницьких інвестицій, привабливих своєю високою прибутковістю в умовах суттєво недоінвестованої економіки України.

До основних напрямів державної промислової політики в умовах війни та повоєнної відбудови варто віднести наступні.

1. Визначення на державному рівні та послідовна реалізація пріоритетів сфокусованої підтримки стратегічних галузей промисловості в умовах дефіциту ресурсів у період війни та в умовах повоєнної відбудови. Для цього потрібно :

- доопрацювати та прийняти Постанову КМУ «Про деякі питання розвитку промислового комплексу України», у якій встановити обмежений перелік стратегічних галузей промисловості згідно з перспективними напрямами спеціалізації, покласти на КМУ завдання затвердження переліку продукції стратегічного призначення (критичної сировини,

матеріалів, обладнання) відповідно до потреб війни та повоєнного відновлення, наявних виробничих, технологічних, ринкових ресурсів;

- на основі переліку стратегічних галузей промисловості оновити перелік промислових підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, проаналізувати їхню діяльність та коопераційні зв'язки, визначити точки уразливості, потенціал, напрями розвитку, потреби у державній підтримці;

- забезпечити безперебійну роботу стратегічних промислових підприємств, які належали російському та проросійському бізнесам і на які накладено арешт у кримінальному провадженні, у спосіб поширення на всі стратегічні галузі промисловості спрощеного механізму передачі активів в управління рішенням КМУ¹⁹⁶, для чого потрібно внести зміни до ст. 21¹ п. 1 пп. 2 Закону України № 772-VIII від 10.11.2015 р. «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів»;

- гарантувати виконання завдань, передбачених рішенням РНБОУ від 16.07.2021 р. «Про стимулювання пошуку, видобутку та збагачення корисних копалин, які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави», щодо (а) доопрацювання і прийняття Закону «Про внесення змін до Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 р.» (від 27.10.2021 р. № 6227), спрямованого на посилення ролі приватних інвесторів у розвитку мінерально-сировинної бази; (б) прийняття Державної цільової економічної програми розвитку титанової галузі України; (в) затвердження переліку ділянок надр (родовищ корисних копалин), які мають стратегічне значення для сталого розвитку економіки та обороноздатності держави, що надаватимуться у користування у спосіб проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами;

- ініціювати консультації провідними міжнародними донорами щодо фінансування відновлення та реструктуризації промислового виробництва за напрями спеціалізації стратегічних галузей промисловості у програмах повоєнної відбудови;

- залучити до проекту Плану відновлення України національну програму розвитку промислових R&D та технологій; доповнити перелік інвестиційних проектів у рамках нацпрограми «Розвиток секторів економіки з доданою вартістю» проектами у стратегічних галузях промисловості.

2. Стимулювання інвестиційної діяльності у промисловості, орієнтованої на структурну перебудову економіки з пріоритетами розвитку переробних виробництв, створення нових робочих місць. Для цього необхідно вжити наступних заходів :

- прискорити розгляд і прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо особливостей регулювання земельних відносин для забезпечення швидкої реалізації інвестиційних проектів, спрямованих на відновлення економіки України під час дії воєнного стану та у відбудовний період» (від 29.08.2022 р. реєстр. № 7711), спрямованого на створення сприятливих умов під час дії воєнного стану та у відбудовний період для вкладення коштів підприємцями у проекти, що входять до Переліку відновлення економіки;

- поліпшити умови кредитування підприємств промисловості для інвестування ними коштів у розвиток виробництв; створити стимули для інвестування власних коштів підприємств у спосіб посилення інвестиційної спрямованості Програми «Доступні кредити 5–7–9 %» (далі – Програма) :

а) передбачити у Програмі зниження компенсаційної відсоткової ставки (у межах діючих значень і термінів кредитування) для підприємств, які демонструють ефективність у

¹⁹⁶ У діючій редакції спрощений механізм застосовується за наявності хоча б однієї з таких обставин : 1) існує ризик збою та/або переривання функціонування таких активів, що може призвести до виникнення надзвичайних ситуацій або збоїв у тепло-, енерго-, електро-, водопостачанні або водовідведенні або постачанні природного газу; 2) існує ризик переривання функціонування підприємств, установ та організацій оборонно-промислового комплексу та / або авіабудівельної галузі, у власності яких перебувають такі активи.

реалізації інвестиційного проєкту, що підтверджується відповідними показниками звітності про їхню фінансово-економічну діяльність;

б) ініціювати внесення змін до Постанови КМУ «Про надання фінансової державної підтримки» від 24 січня 2020 р. № 28, визначивши, що уповноважений банк, на основі проведення аналізу звітності суб'єкту підприємництва та керуючись нормативно визначеними критеріями, періодично здійснює відповідне коригування компенсаційної відсоткової ставки;

в) здійснювати аналіз ефективності реалізації Програми (кредитування підприємств промисловості на інвестиційні цілі), критеріями якої можуть бути, зокрема, результати співставлення показників державних видатків на Програму і бюджетних надходжень від впроваджених інвестиційних проєктів, а також досягнення макроекономічних цілей (кількість створених робочих місць, обсяги реалізованої продукції, зокрема інноваційної, тощо);

г) оприлюднювати на сайті Мінекономіки не лише кількісні показники реалізації Програми (кількість підприємств, які отримали кредити, суми кредитів), як це здійснюється нині, але й якісні – у вигляді результатів проведеного аналізу;

д) за результатами аналізу ефективності реалізації Програми розробити додаткові, доступні й привабливі для учасників, умови кредитування;

е) розглянути можливість внесення змін до Податкового кодексу України у частині запровадження визнаних у світовій практиці податкових пільг для підприємств промисловості, які інвестують кошти в основний капітал, зокрема : формування спеціальних інвестиційних резервів; уведення інвестиційних надбавок; пільг на реінвестування; інноваційного інвестування;

є) сприяти залученню іноземних інвестицій та коштів структурних фондів ЄС у розбудову індустріальних парків¹⁹⁷, зокрема у спосіб створення транскордонних парків з країнами ЄС із розміщенням об'єктів критичної інфраструктури на території цих країн для гарантування безпеки.

3. Підтримання адаптивності та функціональності виробничих ланцюгів у промисловості для забезпечення стійкості промислового виробництва в умовах посилення внутрішніх і зовнішніх загроз та викликів, що потребує вжити наступних заходів :

- визначити механізми підтримки стабільного енергозабезпечення підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, зокрема у спосіб розроблення та інвестиційної підтримки проєктів з автономізації енергозабезпечення та енергоефективності;

- гарантувати стабільне забезпечення промисловості критичною сировиною та матеріалами завдяки державному співфінансуванню проєктів розвідки, видобутку та первинного перероблення покладів/запасів критичної сировини; диверсифікації та убезпеченню ланцюгів імпортованих постачань критичної сировини та матеріалів, що не можуть у достатній кількості вироблятися в Україні; збільшенню вторинного використання сировини; квотуванню експорту первинної необробленої критичної сировини з України;

- сприяти стійкості виробничих ланцюгів у промисловості у спосіб консультативної та фінансової підтримки галузевих асоціацій виробників, промислових кластерів (зокрема на базі індустріальних та технопарків), створення вертикально інтегрованих корпорацій, які об'єднуюватимуть пошукові, видобувні й переробні активи;

- запровадити ризик-орієнтований підхід та системи раннього виявлення ризиків функціонування виробничих ланцюгів у галузях промисловості у спосіб регулярних консультацій та нарад з представниками таких галузей;

¹⁹⁷ Для прикладу : ЄБРР стане власником 35 % акцій львівського індустріального парку M10 та інвестує в нього 24,5 млн доларів. URL: <https://www.ebrd.com/news/2023/ebd-invests-in-developing-lviv-industrial-park-in-western-ukraine.html>.

- ініціювати залучення міжнародної фінансової допомоги та технологій у створення та розвиток інноваційних стартапів у сфері забезпечення кібербезпеки виробничих ланцюгів у промисловості в умовах підвищеної воєнної небезпеки, зокрема спільних підприємств з країнами ЄС, де кібербезпеку визначено однією з критичних залежностей від імпорту з третіх країн¹⁹⁸.

4. Розбудова машинобудівної промисловості як стратегічно важливої галузі для підтримки обороноздатності країни, її технологічного та інноваційного розвитку, залучення у глобальні ланцюги створення продукції. Для цього необхідно :

- підтримувати інноваційні розробки у галузі defense tech; започаткувати контрахтування Міноборони великих партій продукції ОПК з визначенням тактико-технічних характеристик устаткування, необхідного у масовому виробництві, що дозволить завантажити виробничі потужності;

- сприяти масштабуванню проєктів виробництва критично важливих видів машинобудівної продукції (спецтехніки, будівельної техніки, транспортних засобів тощо) у спосіб налагодження співпраці між державними, місцевими органами влади і виробниками, а також локалізації на базі українських підприємств виробництва техніки закордонних зразків;

- розробити Програму підтримки розвитку електротранспорту в Україні, в якій передбачити створення привабливих умов для локалізації виробництва на території України електромобілів, подовження ланцюга доданої вартості із переробки сировини через випуск акумуляторних батарей, потужностей з переробки та утилізації відпрацьованих літій-іонних акумуляторів (з попереднім розробленням технологій ревіталізації акумуляторів або їх безпечної утилізації), виробництва зарядних пристроїв для зарядки електромобілів, а також заходи щодо розбудови відповідної інфраструктури, зокрема електрозарядної мережі;

- ініціювати проєкти спільної діяльності з європейськими підприємствами, фондами інфраструктурного розвитку, розвитку альтернативної енергетики та інвестиційними компаніями, зокрема створення спільних підприємств із дослідницькими підрозділами для розвитку місцевої електрогенерації як з використанням ВДЕ (відновлюваних джерел енергії – сонячної, вітрової, гідроенергії), так і на основі утилізації відходів¹⁹⁹);

- зміцнювати зв'язки між галузевими науково-дослідними установами та технологічними підрозділами машинобудівного сектора у вирішенні проблем створення нових матеріалів і технологій, пошуку і реалізації оригінальних ідей щодо створення вітчизняних брендів відповідно до сучасних потреб;

- проводити на державному рівні патентно-кон'юнктурні та маркетингові дослідження на внутрішньому та зовнішньому ринках інтелектуальних та науково-технічних ресурсів з метою визначення перспективних сфер НДДКР (науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт) у виробництві продукції машинобудування, потенційної конкурентної продукції та передбачення майбутнього споживчого попиту на таку продукцію.

5. Модернізація металургійної галузі на новій технологічній базі для забезпечення її відповідності світовим тенденціям, відновлення промисловості через екологічну, «зелену» трансформацію виробництва сталі. Для цього необхідно :

- стимулювати впровадження новітніх технологій, зокрема електровиплавки та безперервного лиття, сприяти створенню та розвитку металургійних електричних міні-заводів; головна перевага таких заводів – у гнучкості й випуску продукції з високою доданою вартістю невеликими партіями, що економічно недоцільно для великих металургійних підприємств; використати продукцію міні-заводів, зокрема для відбудови постраждалих і зруйнованих унаслідок воєнних дій територій та об'єктів;

- заборонити експорт брухту чорних металів (металобрухту, який є критичною

¹⁹⁸ EU strategic dependencies and capacities : second stage of in-depth reviews. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/48878>

¹⁹⁹ Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України : наук. доповідь. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2022. 305 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcja-povojennoji-economiky.pdf>

сировиною для декарбонізації української металургії) на строк дії воєнного стану і визначений період після його завершення, необхідний для спрямування накопиченого за часи війни металобрухту на потреби реконструкції й відновлення галузей, котрі його споживають; з цією метою ухвалити відповідну Постанову КМУ;

- вжити заходів для стимулювання попиту на внутрішньому ринку на вітчизняну продукцію металургійної галузі – у спосіб, зокрема, збільшення державного замовлення та закупівель металопродукції завдяки реалізації державних проєктів державно-приватного партнерства у відновленні пошкодженої інфраструктури, об'єктів, житлового фонду, підприємств-споживачів металургійної продукції;

- прискорити розгляд і ухвалення Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо додаткової підтримки вітчизняної промисловості та бізнесу під час воєнного стану» (від 22.12.2022 р. реєстр. № 8298), яким, серед іншого, передбачено зниження ставки ренти на видобуток залізної руди до 0 % за умови використання цієї руди в Україні, що стимулюватиме виробництво готової металопродукції з більш високою доданою вартістю;

- розробити Програму модернізації інфраструктури реального сектора економіки, в якій, зокрема, передбачити заходи щодо оновлення зруйнованого, пошкодженого, зношеного металофонду, визначивши перспективні потреби у металопродукції, які можуть бути задоволені за рахунок вітчизняного виробництва;

- сприяти зменшенню транспортно-логістичних витрат на перевезення продукції ГМК, ініціювати переговори представників асоціацій феросплавної промисловості, а також цементної, вапняної, аграрної, хімічної галузей (галузі, які відправляють близько 90 % вантажів «Укрзалізницею») з Мінінфраструктури України та АТ «Укрзалізниця» переглянути тарифи на вантажні перевезення у бік зменшення.

6. Розвиток галузі будівельних матеріалів з орієнтованими на внутрішній ринок виробництвами для забезпечення повоєнного відновлення економіки. З цією метою доцільно :

- організувати очищення територій від відходів, що утворилися внаслідок руйнації цивільної і критичної інфраструктури, житлових будинків та виділення для тимчасового складування відходів руйнації окремих ділянок для подальшого рециклінгу та оброблення матеріалів;

- стимулювати інвестиції у виробництва будівельних матеріалів у регіонах, де розташовані унікальні глибокі інтегровані виробничі комплекси, наближені до родовищ і кар'єрів сировини (насамперед, у східних і центральних регіонах України);

- залучати міжнародну технічну та гуманітарну допомогу для переробки будівельного сміття – металевого брухту, бетонних уламків, оздоблювальних матеріалів, зокрема для закупівлі спеціального обладнання (дробарок будівельних відходів, обладнання для їх розбирання та сортування тощо), спорудження мобільних майданчиків з переробки будівельного сміття.

7. Поглиблення ступеня промислового перероблення сільськогосподарської сировини, з метою забезпечення продовольчої безпеки України, збільшення експортних надходжень та зміцнення зовнішньоекономічної безпеки в умовах запровадження низкою країн обмежень на імпорту сільськогосподарської сировини з України. Нарощуванню ступеня та обсягів промислового перероблення сільгоспсировини сприятимуть наступні заходи :

- розробка програми пільгового кредитування для закупівлі обладнання для зберігання, перероблення сільськогосподарської харчової сировини та пакування готової продукції : (а) фермерськими господарствами, що займаються виробництвом сільськогосподарської харчової продукції та мають намір налагодити її перероблення; (б) промисловими МСП (малими та середніми підприємствами), що займаються глибоким переробленням зернових, плодоовочевої, молочної, м'ясної продукції;

- розширення дії запровадженої у 2022 р. державної програми надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства, у спосіб залучення до витрат налагодження промислового перероблення зазначеної продукції;

- залучення донорів та міжнародних партнерів у рамках програми міжнародної співпраці ЄС «EU4Business : конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП»²⁰⁰ до нових проєктів та грантових програм підтримки Фондом розвитку підприємництва переробних МСП харчової галузі;

- стимулювання внутрішнього виробництва обладнання для харчопереробної галузі, для чого доцільно створити каталог вітчизняних підприємств-виробників, здійснити моніторинг їхнього стану, визначити потреби та забезпечити державну підтримку (щодо релокації, імпорту комплектуючих, модернізації технологічних ліній, розвитку рекламно-маркетингової діяльності тощо);

- сприяння формуванню кооперативів з виробництва готової харчової продукції та біопалива з місцевої сировини для власних потреб громад та торгівлі; їхнє завантаження у спосіб підтримки пошуку партнерів, які потребують послуг у переробленні власної сировини.

8. Реалізація системних проєктів з оновлення можливостей освоєння спільно з міжнародними інвесторами українських родовищ корисних копалин, а саме :

- налагодження в Україні замкнутого циклу виробництва титану, а у перспективі – готової продукції з нього;

- відновлення (у разі руйнування) й технічне переоснащення видобутку кам'яного вугілля підприємствами, які мають перспективні запаси енергетичного та коксівного вугілля (у містах Покровськ, Добропілля, Вугледар)²⁰¹. При цьому, перебуваючи в рамках європейської доктрини «зеленого» переходу, реалізація вугільного потенціалу України потребуватиме впровадження радикальних рішень, спрямованих на відхід від безпосереднього використання вугілля для отримання електроенергії (одним із таких способів може бути технологія підземної газифікації вугілля), а також освоєння технологій неенергетичного використання вугілля;

- організація перероблення відвалів гірничодобувних та вугільних підприємств, накопичені за десятиліття роботи цих секторів економіки у східних регіонах України (за розрахунками фахівців, у породі териконів може міститися значний спектр цінних ресурсів, зокрема фосфор, цинк, молібден, галій, кремній, алюміній, титан, нікель, кобальт, барій, берилій, скандій²⁰²);

- подальше освоєння Солотвинського родовища харчової солі в Закарпатській області, у пріоритетному порядку відновити після деокупації роботи ДП «Артемсіль» у м. Соледар Бахмутського району на Донеччині.

9. Стимулювання вторинного перероблення сировинних ресурсів, що зменшуватиме використання невідновлюваної сировини у промисловому виробництві, формуватиме ресурс для відновлення зруйнованої інфраструктури та енергетичного забезпечення країни, сприятиме пришвидшеній інтеграції України до європейського порядку денного «зеленого курсу». Для цього необхідно :

- організувати проведення комплексної оцінки потенціалу перероблення промислових відходів та побічних продуктів виробництв АПК, добувної, металургійної, хімічної

²⁰⁰ EU4Business : відновлення, конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП. URL: <https://www.facebook.com/eu4business.sme.ukraine>

²⁰¹ Snihova O. Prospects of recovery of efficient functioning of coal industry in the east of Ukraine. *Scientific Bulletin of National Mining University*. 2019, Issue 1, p. 147-154. URL: https://www.researchgate.net/publication/333043518_Prospects_of_recovery_of_efficient_functioning_of_coal_industry_in_the_east_of_Ukraine

²⁰² Кузик І. М. Вплив породних відвалів шахт на компоненти довкілля та визначення можливостей щодо його зменшення. *Екологія і природокористування*. 2012. Вип. 15. С. 23–37. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/57451>

промисловості із залученням профільних асоціацій та НДІ, визначити перспективні напрями вторинного перероблення для виробництва кінцевої промислової продукції з урахуванням потреб відновлення (будівельних матеріалів, добрив, біопалива тощо);

- стимулювати залучення наявних потужностей з перероблення вторсировини до перероблення відходів руйнування, будівництва та знесення, зокрема у спосіб компенсації державою витрат на їхнє сортування, транспортування та зберігання у разі використання утвореної продукції перероблення для потреб відновлення;

- ініціювати у територіальних громадах пілотні проекти створення міні-виробництв будівельної продукції з відходів руйнування за переліком продукції, визначеним у Додатку 1 до Порядку поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведення робіт з ліквідації їх наслідків; забезпечити співфінансування таких виробництв коштами Державного, місцевих бюджетів та міжнародних донорів.

10. Подальше адаптування українського законодавства до європейських норм і вимог, поглиблення інтеграції українського бізнесу до ринків ЄС, запровадження «промислового безвізу», пришвидшення секторальної інтеграції. Для цього варто реалізувати наступні заходи :

- сприяти якнайшвидшому укладанню угоди АСАА; розширити дію угоди на інші перспективні галузі; наприклад, залучення фармацевтичного сектора до додатку III УА надасть поштовху для його розвитку (через визнання українських сертифікатів GMP в ЄС), й у перспективі позитивно вплине на зниження цін на ліки для українських споживачів; перевагами для ЄС тут є розширення асортименту якісних ліків за конкурентними цінами;

- ініціювати діалог з європейською стороною стосовно надання окремої допомоги на відновлення і розбудову потенціалу інфраструктури технічного регулювання (унаслідок бойових дій частка інституцій цієї сфери зазнала руйнувань і збитків у вигляді пошкодження приміщень, виведення з ладу випробувального та метрологічного обладнання, втрат персоналу);

- залучити до порядку денного партнерства України з ЄС у рамках запровадження підписаного 13 липня 2021 р. Меморандуму про стратегічне партнерство у сировинній галузі проекти розвитку перероблення стратегічних корисних копалин, що сприятиме залученню фінансової, експертної та технологічної підтримки ЄС для відновлення / модернізації / створення відповідних виробництв на території України;

- розробити нормативно-правову базу для систематичного оцінювання ефективності ведення господарської діяльності та виконання інвестиційних зобов'язань інвесторами, що реалізують в Україні проекти з видобутку та перероблення стратегічних корисних копалин, з урахуванням положень Регламенту ЄС 2019/452, що встановлює рамковий механізм скринінгу (перевірки) прямих іноземних інвестицій;

- запропонувати міжнародним фінансовим організаціям, котрі фінансують відновлення України, проекти грантових програм для іноземних інвесторів, що розвиватимуть не лише видобуток, а й внутрішнє перероблення стратегічних корисних копалин з дотриманням високих екологічних стандартів та створенням робочих місць на території України.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України сформувало нові умови для функціонування аграрного сектора. Виклики, які постали перед аграрним сектором, потребують нових підходів та рішень щодо його адаптації до новітніх умов.

Для підвищення стійкості аграрного сектора в умовах війни та зміцнення його спроможності до повоєнного відновлення важливо сприяти досягненню інклюзивності аграрного сектора на основі поширення підприємництва та багатокладності на селі; репозиціонуванню України у глобальній продовольчій системі та побудові кліматично орієнтованого сільського господарства. При цьому розвиток сільського господарства має відбуватися зі створенням умов, за яких економічне зростання, матеріальне виробництво та задоволення потреб сучасного суспільства відбуваються в межах, що забезпечують відновлення екосистем і не ставлять під загрозу життєздатність теперішніх та майбутніх поколінь, тобто сприятимуть досягненню цілей сталого розвитку.

3.1. Інклюзивний розвиток аграрного сектора на основі повноцінної реалізації підприємницьких ініціатив, розвитку багатокладності на селі

Інклюзивним варто вважати такий тип економічного розвитку, який згуртовує суспільство завдяки дотриманню стандартів і засад прав людини, забезпечує всім можливість участі у суспільному і господарському житті та користуванні результатами економічного зростання, недискримінаційність і відповідальність за прийняття і реалізацію рішень. Такий тип економічного розвитку сприяє скороченню бідності та надає можливість кожній особі брати участь у перевагах, що виникають з економічного зростання²⁰³.

Сільськогосподарський сектор був основною рушійною силою економіки України до початку повномасштабної війни, відіграв надважливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки під час війни і матиме вагоме значення у процесі повоєнного відновлення. Водночас чинна модель розвитку аграрного сектора виявилася надзвичайно *уразливою*, оскільки була заснована на ефектах масштабу, сировинному характері та деформованій структурі сільськогосподарського виробництва. Так, великі аграрні підприємства спеціалізувалися на рослинництві, вирощували високорентабельні й швидкоокупні сільгоспкультури, тоді як дрібні підприємства, фермери та господарства населення більш тяжіли до виробництва трудомісткої продукції тваринництва, вирощування плодоовочевих та ягідних культур. У 2022 р. господарства населення забезпечили виробництво 34,8 % валової продукції сільського господарства (зокрема продукції тваринництва – 43,9 %, рослинництва – 32,3 %) ²⁰⁴. Найбільш трудомістке виробництво сільгосппродукції зосереджено саме в господарствах населення (вони утримують 70,9 % корів, 85 % овець та кіз, вирощують

²⁰³ Kosiedowski W. koncepcja rozwoju inkluzywnego i jej realizacja w Europie Środkowo-Wschodniej. Rok 14. 2016. Zeszyt 5. С. 67–89. URL: http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-5-276.pdf

²⁰⁴ Державна служба статистики України виділяє такі види сільськогосподарських товаровиробників: сільськогосподарські підприємства; фермерські господарства; господарства населення. Зокрема фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства. Господарства населення – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

97,9 % картоплі, 94,1 % овочевих культур та 82,3 % плодоягідних культур, а також виробляють 66 % молока, 99,1 % меду). Питома вага фермерських господарств у загальній структурі виробництва продукції у 2022 р. становила 11,2 % (зокрема продукції рослинництва – 13,5 %, тваринництва – 3,1 %).

В умовах повномасштабної війни сформувалася додаткова мотивація для розвитку виробництва агропродукції на присадибних ділянках, яке відбувається як спонтанно, для індивідуального використання (зокрема вимушеними переселенцями, людьми, які тимчасово виїхали з міст до замських будинків), так і за підтримки місцевих громад, які надають домогосподарствам насіннєвий матеріал, реманент, агротехнічні консультації, що сприяє організації та веденню дрібнотоварного виробництва. Відбувається розвиток первинної переробки тваринницької продукції (молоко та м'ясо) на напівфабрикати та готову до вживання продукцію, яка реалізується на місцевих сільськогосподарських ринках. На часі – розвиток збутової логістики як сирої, так і переробленої продукції, зокрема на кооперативних засадах.

Дедалі більше науковців усвідомлюють необхідність перегляду традиційних економічних моделей і механізмів, світоглядної переорієнтації розвитку аграрної галузі з урахуванням концепції інклюзії. Проте наразі в Україні відсутній нормативний документ, який визначає пріоритети державної аграрної політики та пріоритети й цілі розвитку сільського господарства. Відповідно, сучасна господарська структура аграрного сектора України є результатом пристосування сільськогосподарської галузі до функціонування в умовах несистемних реформ²⁰⁵.

В Україні найпоширенішими суб'єктами малого підприємництва в аграрному секторі є фермерські господарства, особисті селянські господарства (прототип сімейного фермерського господарства) та фізичні особи – підприємці, які ведуть приватну діяльність у галузі сільського господарства. За даними Держстату, станом на 01.01.2022 р. в Україні налічувалося 48,9 тис. фермерських господарств, 3,9 млн особистих селянських господарств. Фізичних осіб-підприємців у сільському господарстві, мисливстві та у сфері послуг, пов'язаних з ними, у 2022 р. було зареєстровано 20,4 тис.

Малі форми господарювання в Україні роблять суттєвий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції та залишаються стабілізуючою ланкою господарювання, яка компенсує зниження обсягів виробництва продукції сільського господарства на окремих аграрних підприємствах, забезпечує продовольчі потреби населення та належний рівень продовольчої безпеки держави.

В Україні, за експертними оцінками, серед особистих селянських господарств налічується 700-800 тис. таких, що відповідають визначеним у світі критеріям СФГ (селянських (фермерських) господарств)²⁰⁶ і могли б набути статус суб'єкта підприємницької діяльності (сімейних ферм) без створення юридичної особи та бути повноцінними учасниками аграрного ринку.

Світовий досвід свідчить, що основу аграрного сектора країн з розвинутою ринковою економікою становлять малі та середні сільськогосподарські товаровиробники – фермерські господарства сімейного типу. Саме для таких форм господарювання застосовуються найбільші спрощення в реєстрації, веденні обліку, звітності, найсуттєвіші за обсягом податкові пільги та пряма державна підтримка.

За даними Світової організації продовольства та сільського господарства (ФАО), у сімейних фермерських господарствах – найпоширенішій формі господарювання у сільській місцевості – виробляється понад 83 % валового виробництва продукції тваринництва та понад 51 % продукції рослинництва у світі. В Європі сімейні господарства та самозайняті в

²⁰⁵ Агрополітичний звіт. Необхідні зміни в аграрній політиці України – наукове бачення подальшої стратегії. АРД/АРВ/03/2022. Микола Пугачов. Київ, травень 2022.

²⁰⁶ Бородіна О, Прокопа І. Підтримка сімейного фермерства : гасла і дії. *Дзеркало тижня*. 2016. № 1076. 15 січня – 22 січня. URL: <https://dt.ua/ariculture/pidtrimka-simeynogo-fermerstva-gasla-i-diyi-.html>.

сільській місцевості домінують практично в усіх галузях сільського господарства. В ЄС близько 85 % всіх ферм є сімейними, вони обробляють близько 70 % усіх сільськогосподарських земель²⁰⁷.

Особливі механізми прямої підтримки і оподаткування сімейних фермерів регулюються не лише на національному рівні, але і на рівні Євросоюзу. Згідно з Директивою 112/2006 Ради Європи, наприклад, встановлюються єдині підходи у наданні найменшим фермерським господарствам права сплачувати ПДВ за паушальним методом (за компенсаційними ставками від усієї ціни (вартості), а не ставками на додану вартість у ній). Іншим прикладом є Директива 1307/2013, яка встановлює правила прямих виплат фермерським господарствам у контексті реалізації Спільної Аграрної Політики ЄС. Згідно з цією Директивою країни Євросоюзу зобов'язані спрямовувати не менш ніж 25 % від першого пілару (загального обсягу коштів на пряму підтримку) на виплати фермерам-початківцям протягом перших п'яти років їхньої діяльності²⁰⁸.

Привабливість вибору селянином офіційного статусу підприємця має бути підтримана доступністю для нього переваг учасника прозорих ринків продукції та засобів виробництва, а також поширенням на селянське господарство, що набуло підприємницького статусу, переваг одержувача державної допомоги або учасника цільових програм розвитку певних напрямів господарювання (наприклад, сімейних ферм), суб'єкта спрощеної системи оподаткування й обліку.

У сучасних умовах ідея інклюзивного розвитку аграрного сектора активно розвивається і просувається на рівні найавторитетніших світових організацій. У підсумковому документі саміту ООН 2015 р. «Перетворення нашого світу : порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» тема інклюзивності присутня у формулюванні практично всіх 17 затверджених ним Цілей сталого розвитку (ЦСР), а в окремих із них прямо застосовано термін «інклюзивний», що в українському перекладі передано словами «всеохоплюючий» і «загальний».

У суспільстві, орієнтованому на інклюзивний розвиток, нарощення виробництва в аграрному секторі економіки саме по собі не може бути самоціллю, орієнтованою на зростання аграрного експорту, збільшення валютних надходжень тощо. Забезпечуючи суспільство продовольством та сільськогосподарською сировиною, збільшення виробництва є базовою передумовою розвитку інших галузей реального сектора економіки та реалізації інших цілей розвитку в сільській місцевості²⁰⁹.

Отримання Україною статусу країни-кандидата на вступ до ЄС може стати поворотним пунктом в історії українського аграрного виробництва та розвитку малого аграрного підприємництва. Поглиблення євроінтеграційних процесів не лише визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС, а й зумовлює стратегічні орієнтири на здійснення системних економічних реформ у вітчизняному аграрному секторі щодо малих аграрних суб'єктів господарювання, які є основою життєдіяльності сільських територій нашої країни²¹⁰.

Розглянемо основні напрями державної політики, пов'язані із досягненням інклюзивного розвитку аграрного сектора.

²⁰⁷ Про внесення змін до Земельного кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення і розвитку сімейних фермерських господарств та припинення корупційних зловживань у сфері розпорядження землями державної та комунальної власності : Проект Закону України від 04.09.2017 р. № 7060. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62449.

²⁰⁸ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Проект Закону України від 24.05.2017 р. № 6490. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61865

²⁰⁹ Інклюзивний сільський розвиток в Україні : монографія / за ред. О. М. Бородіної. Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2020. 257 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/330.pdf>

²¹⁰ Неміш Д. В., Гуменюк М. М. Основи функціонування малого аграрного підприємництва в умовах євроінтеграції. *Вісник аграрної науки*. 2022. № 8 (833). С. 79-88. URL: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202208-10> ЕКОНОМІКА, №8 (833)

1. Розвиток аграрного сектора у контексті сталого розвитку сільських територій України має відбуватися у інклюзивному напрямі, за участі всіх зацікавлених сторін. Доцільним є розвиток всіх організаційно-правових форм господарювання (на основі принципу рівноправності). Варто сприяти виходу малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції та харчових продуктів на експортні ринки, їх залученню до участі у міжнародних проєктах, створення спільних підприємств. Збільшення частки агропродукції, яка переробляється на території України та експортується як готові харчові продукти знизить потенціал конфліктності з країнами-партнерами, які регулюють насамперед увезення аграрної сировини.

При цьому відновлення сектора має базуватися на принципах не лише забезпечення цілей зростання виробництва, але й досягнення довгострокового сталого розвитку України на шляху до членства в ЄС²¹¹. Зазначимо, що розвиток сільських територій є важливою складовою частиною *Спільної аграрної політики ЄС*, яка ґрунтується на принципах зміцнення соціальної, екологічної та економічної стійкості сільських територій. Тому в середньо- та довгостроковій перспективі аграрна політика України має формуватися на засадах збалансування соціальної, економічної та екологічної складових частин розвитку сільського господарства.

2. Істотне розширення масштабів ринку праці, диверсифікація сфер та видів офіційної зайнятості населення, поширення несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях для зниження бідності та зростання доходів сільського населення.

Така політика потребує створення умов для поширення в Україні новітніх світових тенденцій у розвитку сільської економіки: підтримки дрібнотоварного виробництва сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю; формування коротких споживчих ланцюгів; сприяння просуванню у сільську місцевість дрібновузлового промислового виробництва та виробництва енергії з відновлюваних джерел; розширення виробництва будівельних матеріалів, сфери виробничих і споживчих послуг; інклюзивних форм туризму та рекреації тощо.

Потрібно також створити сприятливі інституційні умови для розвитку малого і середнього підприємництва у сільській місцевості; прискорити темпи відновлення дорожньо-транспортної інфраструктури на селі; сформувати сучасні телекомунікаційні мережі та цифрову інфраструктуру; реалізувати комплекс заходів щодо якісного оновлення людського капіталу села.

3. Вдосконалення організаційної та виробничої структури сільського господарства для забезпечення економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання. Зазначене потребує інституційної та фінансової підтримки середніх і малих виробників сільськогосподарської продукції, насамперед сімейних фермерських господарств, а також розвитку тваринницької галузі, вирощування трудомістких сільськогосподарських культур, упровадження інноваційних технологій та виробництв із глибоким ступенем переробки. Фермерські та особисті селянські господарства можуть розглядатися як точки економічного зростання, що забезпечують життєдіяльність значної частки сільських територій та інтегрують навколо себе дрібні господарства населення.

Важливо залучати інвестиції, які повинні використовуватися стратегічно, для глибокої якісної трансформації сектора. Державні, приватні інвестори та громадянське суспільство мають об'єднати зусилля для вивчення можливостей удосконалення сільськогосподарської моделі країни. Забезпечення життєздатності дрібних і середніх фермерів, допомога їм у рамках побудови сталих й децентралізованих агропродовольчих систем, покликаних сприяти відродженню і розвитку сільських районів, мають зосереджуватися на таких зусиллях.

Держава має впливати на формування таких взаємовідносин між роботодавцями та найманими працівниками, які б сприяли справедливому розподілу переваг і результатів

²¹¹ Сільське господарство : пріоритети сталих інвестицій для сприяння відновленню України, 4 серпня 2023. URL: <https://ecoaction.org.ua/sh-priorityety-stalykh-investytsij.html>

економічної діяльності із дотриманням міжнародних та європейських принципів і норм. Особливу увагу варто приділити удосконаленню кваліфікації працівників сільського господарства, набуттю ними нових навичок і досвіду, формуванню спроможностей до самостійного господарювання в аграрному секторі.

4. Розробка засобів відновлення та переорієнтації сільськогосподарської моделі країни, забезпечення життєздатності дрібних і середніх фермерів, допомога їм у побудові сталих й децентралізованих агропродовольчих систем. В умовах радикальних змін в агротехнологіях особливу увагу варто приділити удосконаленню кваліфікації працівників сільського господарства, набуттю ними нових навичок і досвіду, формуванню спроможностей до самостійного господарювання в аграрному секторі.

5. Першочерговість відновлення аграрного виробництва на деокупованих територіях, що є необхідністю якнайшвидшого забезпечення продовольчих потреб населення, можливостей самозайнятості, отже – створення умов для повернення людей до регіонів, у яких відновлено безпеку. Відповідно, найпершими завданнями є розмінування сільськогосподарських угідь, об'єктів інфраструктури аграрного сектор та територій особистих господарств, визначення завданої шкоди та започаткування рекультивації земель, постраждалих внаслідок бойових дій. Заходи щодо гуманітарного розмінування сільгоспземель мають бути доповнені системними кроками щодо реабілітації таких земель від воєнного забруднення, зважаючи на етапність доцільних та припустимих змін їх цільового використання в агровиробництві. Відновлення аграрного сектора стане рушієм значної активізації розвитку суміжних секторів економіки, до яких належать перероблення агропродукції та харчова промисловість, виробництво добрив, аграрне машинобудування, біоенергетика, сегменти ІТ-індустрії, задіяні в цифровізації аграрного виробництва та логістики. Важливими напрямками є відповідне інформування про інвестиційні можливості таких галузей, моніторинг, систематизація потреб агропідприємств, розширення їхнього попиту на товари та послуги суміжних галузей. Оптимізації міжсекторальної взаємодії слугуватимуть формування агропродовольчих кластерів, залучення інвестицій у горизонтальну диверсифікацію агробізнесу, створення умов для локалізації суміжних виробництв на території регіонів.

Загалом, державна політика щодо стимулювання інклюзивного та багатокладного розвитку в аграрному секторі України повинна ґрунтуватися насамперед на вирішенні питання подальшого функціонування малих форм господарювання на селі. *Важливу роль у такій політиці мають відігравати сімейні фермерські господарства як невід'ємна складова частина перспективної моделі вітчизняного аграрного сектора*²¹². При цьому заходи державної підтримки мають спрямовуватися на посилення організаційно-економічної допомоги у створенні та функціонуванні фермерських господарств сімейного типу з подальшим їх об'єднанням у сільськогосподарські кооперативи (за схемою *господарства населення* → *сімейні фермерські господарства* → *сільськогосподарські кооперативи*).

3.2. Репозиціонування України у глобальній продовольчій системі

Україна є одним із гарантів продовольчої безпеки в світі завдяки традиційно потужному продовольчому експорту. До повномасштабної війни за обсягами експорту Україна входила до п'ятірки найбільших експортерів зернових у світі, експортувалося $\frac{3}{4}$ від того, що вироблялося, внутрішнє споживання зернових становило лише 20-25 %. Україна постачала 10 % світового експорту пшениці, понад 14 % кукурудзи і понад 47 %

²¹² Прокопа І. В. Інтеграція товарних селянських господарств у ринкову систему функціонування аграрного сектора : загальні засади та першочергові кроки. *Економіка АПК*. 2013. № 10. С. 16-23. URL: ib.tsatu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=TSATU&P21DBN=TSATU&S21FMT=fullweb&S21ALL=%28<>A%3DДідковська,%20Л.%20І.&S21ID=&S21SRW=AVHEAD&S21SRD=DOWN&S21TN=1&S21REF=3&S21CNR=20URL

соняшникової олії²¹³. Так, у 2021 р. внесок України до світового продовольчого ринку становив еквівалент приблизно 400 млн осіб, забезпечених харчуванням²¹⁴.

Половина зерна, яке закуповує Світова продовольча програма ООН для близько 120 млн людей, які недоїдають, надходила з України. Війна Росії проти України та блокада українських портів спричинили зменшення пропозиції з продажу зерна та зробили його дорожчим у всьому світі у кілька разів, що відчутно вдарило по бюджетах країн Африки та Азії. За даними Київської школи економіки, після першого тижня війни світова ціна пшениці зросла на 26 %²¹⁵.

Агресія Росії вплинула на спроможність України постачати сільськогосподарську продукцію на зовнішні ринки. За даними Державної митної служби України, за підсумками 2022 р., Україна експортувала агропродовольства (групи 1-24 УКТЗЕД, а також казеїн, альбуміни, шкури, хутро, вовну тощо) на суму 23,6 млрд дол. США. І, хоча показник 2022 р. на 15 % менше рекорду 2021 р. у 27,9 млрд дол. США, він став другим за часів незалежності України. Вирішальним чинником збереження обсягів експорту агропродукції в умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України стало збільшення обсягів поставок до Європейського Союзу, які у 2022 р. досягли свого найбільшого значення за період незалежності нашої держави. При цьому вартість експорту до трьох інших регіонів – Азії, Африки та країн СНД – знизилась²¹⁶.

У 2022 р. обсяги поставок аграрної продукції українського виробництва до країн – членів ЄС збільшилися проти показника 2021 р. на 7,9 млрд дол. США, або на 66 % і склали 13,1 млрд дол. США. При цьому частка країн ЄС у вітчизняному експорті сільгосппродукції вперше перевищила половину всього українського агроекспорту і склала 55,5 %. У 2022 р. Азія вперше за понад 10 років втратила позицію основного імпортера вітчизняної агропродукції і з часткою у 30,9 % опустилася на друге місце. Вартісні обсяги вітчизняного експорту до країн Азії становили 7,3 млрд дол. США. Обсяги поставок до країн Африки у 2022 р. також зменшилися : з 3,7 млрд дол. США у 2021 р. до 1,6 млрд дол. США (-57 %), що забезпечило регіону частку у 6,8 % від українського експорту сільгосппродукції.

Завдяки «зерновому коридору» у 2022 р. та налагодженню постачання залізничним і автомобільним транспортом стало можливим відновлення експорту аграрної продукції. Намагання повторного блокування Росією морських шляхів у липні 2023 р. Україна подолала за активної підтримки наших іноземних партнерів.

За даними Державної служби статистики України, експорт агропродовольчої продукції у січні–червні 2023 р. збільшився проти минулорічних показників за відповідний період на 16 % і склав 11847 млн дол. США. Основними ринками збуту вітчизняної агропродукції залишаються три регіони – країни Європейського Союзу, Азії та Африки. У I півріччі 2023 р. їх сумарна частка склала майже 82 % вартості українського експорту сільгосппродукції. Триває нарощування поставок до Євросоюзу, який другий рік поспіль є головним ринком збуту, а також Азії, тоді як експорт продовольства в Африку продовжує знижуватися²¹⁷.

Визначальними групами продукції в товарній структурі аграрного експорту України у січні–червні 2023 р. є зернові культури (у вартісному вимірі – 5316 млн дол. США), олії та жири (2850 млн дол. США), насіння і плоди олійних (1123 млн дол. США), залишки і

²¹³ Загроза продовольчій безпеці світу. URL: <https://mfa.gov.ua/zagroza-prodovolchij-bezpeci-svitu>

²¹⁴ Україна годує 400 млн людей у світі. URL: <https://agronews.ua/news/ukrayina-goduje-400-mln-lyudej-usviti/>

²¹⁵ Народження голоду з вогню : Огляд аналітики про продовольчу безпеку світу в контексті війни в Україні. URL: <https://ecoaction.org.ua/narodzhennia-holodu-z-vohniu.html>

²¹⁶ 2022 року Україна суттєво посилила європейський вектор аграрного експорту. – Микола Пугачов. URL: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/3516-2022-roku-ukrayina-suttyevo-posylyla-yevropeyskyu-vektor-aharnoho-eksportu-mykola-puhachov.html>

²¹⁷ У I півріччі 2023 року зріс експорт українських продуктів харчування до країн ЄС та Азії – Інститут аграрної економіки. URL: <http://www.iae.org.ua/presscentre/presrelease/3646-u-i-pivrichchi-2023-roku-zris-eksportu-ukrayinskykh-produktiv-kharchuvannya-do-krayin-yes-ta-aziyi-institut-aharnoyi-ekonomiky.html>

відходи харчової промисловості (681 млн дол. США), м'ясо та субпродукти (439 млн дол. США).

За 9 міс. 2023 р. Україна експортувала майже 49 млн т агропродукції, що на 32 % більше, ніж за аналогічний період 2022 р. Така динаміка склалася завдяки роботі «зернового коридору». Через одеські порти вдалося вивезти перехідні залишки, що утворилися в країні з початком війни та блокадою українського експорту російськими військами. Також вплинуло і нарощування обсягів експорту альтернативними шляхами, особливо через річкові порти Дунаю, які збільшили свою пропускну здатність удвічі. Наразі найбільші обсяги українського продовольства експортуються саме через дунайські порти. Так, у вересні 2022 р. 58 % продовольства екпортувалося через порти Одеської області в рамках «зернового коридору», 17 % – річковими портами Дунаю, 15 % – залізницею та 10 % – автотранспортом. У вересні 2023 р. 63 % обсягу було експортовано через річкові порти Дунаю, 26 % – залізницею, 10 % – автотранспортом та 1 % – через морські порти Одеської області. За повідомленням віцепрем'єр-міністра з відновлення України, за 4 місяці роботи нового чорноморського коридору обсяг транспортування агропродукції з 278 тис. т у перший місяць зріс до майже 5 млн т. Попри систематичні атаки Росії на портову інфраструктуру, за 4 місяці роботи коридору порти Великої Одеси прийняли 337 нових суден під завантаження, ще 79 – готуються прийняти найближчим часом²¹⁸. Також Україна працює над розвитком сухопутної логістики. Зокрема, нещодавно контроль вантажів, що рухаються з українсько-польського кордону до литовських портів, відбуватиметься за спрощеною процедурою. А саме – ветеринарний, санітарний та фітосанітарний контроль вантажі проходитимуть безпосередньо в порту Клайпеда. Зазначений і подібні заходи запроваджуються для прискорення експорту української агропромислової продукції²¹⁹.

При зростанні у 2023 р. показників зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією існує низка факторів, які здатні негативно вплинути на динаміку в подальшому. Зокрема, експорт залежатиме від повноти використання альтернативних логістичних шляхів, тривалості обмежень на українську продукцію та загрози їх поширення на інші товари окремими країнами ЄС. Навіть при сприятливому вирішенні зазначених проблем для України матиме місце високий ступінь невизначеності, прямо викликаний війною, зокрема перебіг бойових дій та терористичні обстріли інфраструктурних об'єктів, а також подальша кон'юнктура світових ринків.

Значне зростання експорту української агропродукції через західний кордон України зумовило спротив фермерів сусідніх країн ЄС щодо посилення конкуренції з українською продукцією, зокрема – транзитною за використання місцевої логістики. Така ситуація спричинила запровадження у квітні 2023 р. Болгарією, Угорщиною, Польщею і Словаччиною заборон на імпорту українського зерна, а також інших харчових продуктів, зокрема молоко, яйця, м'ясо птиці, мед, гречку, буряки, цукор, овочі, фрукти, вино тощо. Постраждав також транзит української продукції через згадані країни. Заборона на імпорту з України увійшла у суперечність з попередніми рішеннями ЄС щодо скасування квот та обмежень на ввезення української продукції. За рішенням Єврокомісії²²⁰, з 2 травня односторонні заходи країн-сусідів України мали бути скасовані, окрім заборони експорту пшениці, кукурудзи, ріпаку та соняшнику.

Серед основних причини блокування ввезення українського збіжжя європейськими країнами-сусідами – невиконання українськими постачальниками договорів транзиту, внаслідок чого значна частка транзитного експорту залишалася в цих країнах, що

²¹⁸ Олександр Кубраков : Експорт 10 мільйонів тонн вантажів – результат роботи Українського Коридору Чорним морем. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35050.html>

²¹⁹ Олександр Гайду : Україна експортує більше продовольства, ніж торік. 13 жовтня 2023 р. URL: <https://sluganarodu.com/oleksandr-haydu-ukraina-eksportuie-bilshe-prodovolstva-nizh-torik/>

²²⁰ Комісія імплементує регламент (ЄС) 2023/903 від 2 травня 2023 року «Про запровадження спеціальних заходів щодо деяких продуктів походженням з України». URL: <https://minagro.gov.ua/napryamki/eksport-do-krayin-yes/reglamenti>

призводило до порушення основних виробничих і торговельних ланцюжків цих країн. Неготовність інфраструктури зазначених країн ЄС (Польщі, Угорщини, Словаччини та Болгарії) до значних обсягів українського експорту лише посилює проблему. Крім того, погіршили ситуацію зміна кон'юнктури ринку, зниження цін на світових ринках, дешевизна українського зерна порівняно з європейським.

Для вирішення проблемного питання уряду варто зобов'язати українські компанії дотримуватися договорів транзиту української продукції країнами ЄС, активно співпрацюючи з урядами держав-партнерів з метою виявлення порушників, відкликати у таких компаній дозволи на зовнішньоекономічну діяльність. Також очевидно є потреба провадження у подальшому скоординованої політики з країнами ЄС щодо регулювання експорту аграрної продукції. Разом з тим, очікуване відновлення повноцінного транспортування зернових з чорноморських портів, збільшення внутрішнього споживання, зокрема на окупованих нині територіях після завершення війни, ймовірно, пом'якшать гостроту проблеми у подальшому.

Варто пришвидшити адаптацію вітчизняного законодавства до вимог ЄС. За даними Держпродспоживслужби, станом на 01.12.2022 р. на 54 % реалізовано заходи із виконання Угоди про асоціацію у частині «Сільське господарство» та на 68 % – у частині «Санітарні та фітосанітарні заходи»²²¹. Разом із тим, спрощення логістичних та митних процедур не скасовує дії при виході на європейський ринок технічних бар'єрів, а саме необхідності забезпечення відповідності процесу виробництва встановленим вимогам та самої продукції – технічним регламентам (і відповідності національних регламентів європейським), вимогам безпечності, маркування в ЄС. Наразі право експорту своєї продукції на територію Європейського Союзу має невелика частка українських виробників, хоча їхня кількість постійно збільшується. Так, станом на січень 2023 р. таке право мали 432 українські підприємства – виробники продуктів тваринного походження, що на 53 од. більше, ніж на початок 2022 р.²²². Водночас, запровадження аналогічних до ЄС вимог щодо якості сировини, наприклад, молока, потребуватиме інвестицій для приведення у відповідність технологічних процесів виробництва та подальшої обробки молока. Підтримки насамперед потребуватимуть малі виробники.

Окрім зовнішніх проблем, українські аграрії мають і внутрішні: втрата виробничих потужностей і основних засобів; налагодження нових логістичних каналів, зведення належної інфраструктури на кордонах; дефіцит кадрів (через вплив людського капіталу, мобілізацію); високі ціни на енергоносії, перебої в електропостачанні та інші. Оскільки вже є орієнтація на західні кордони при експорті агропродукції, доцільно активніше розбудовувати експортну інфраструктуру, ефективно планувати і формувати вантажі, нарощувати пропускні можливості на кордонах, розвивати портову інфраструктуру Дунаю.

У середній та довгостроковій перспективі експортна аграрна політика України має консолідувати позицію аграрного бізнесу та уряду щодо місця і ролі нашої держави у забезпеченні світової продовольчої безпеки, розвитку аграрного сектора, напрямів його трансформації. Основними напрямками державної політики, пов'язаними з репозиціонуванням України у глобальній продовольчій системі, повинні бути наступні.

1. Розроблення та впровадження стимулюючої аграрної зовнішньоекономічної політики, яка враховуватиме інтереси всіх суб'єктів господарювання, залучених до виробництва й експорту продовольства, а також іноземних партнерів та міжнародних організацій, що працюють у сфері проблематики подолання голоду. Доцільно підтримувати суб'єктів господарювання, які самостійно намагаються виробляти й експортувати сільськогосподарську продукцію. При цьому ухваленню державних рішень має передувати публічний діалог, спрямований на врахування інтересів усіх зацікавлених сторін.

²²¹ Підсумки ведення агробізнесу в Україні: 2022 рік – рік сповнений викликів. URL: <https://www.apd-ukraine.de/ua/1521-pidsumki-vedennya-agrobiznesu-v-ukrajini-2022-rik-rik-spovnenij-viklikiv>

²²² Відкриття нових ринків: результати 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vidkryttia-novykh-rynkv-rezultaty-2022-roku>

2. Сприяння розширенню асортименту експорту агропромислової продукції. Насамперед, це стосується збільшення частки готових харчових продуктів та напівфабрикатів у структурі вітчизняного експорту. Для цього необхідно збільшити обсяги переробки сільськогосподарської сировини в Україні, залучаючи інвестиції в створення переробних підприємств. Крім того, варто підтримувати суб'єктів господарювання, які намагаються виробляти й експортувати сільськогосподарську продукцію, яку раніше Україна не експортувала, проте попит на яку є у світі (це стосується як нетрадиційних для України видів рослинницької продукції, так і готової до споживання «нішової» та органічної продукції).

3. Пошук нових маршрутів експорту сільгосппродукції. Україні варто опрацювати і розширяти альтернативні чорноморським шляхи експорту продукції. У цьому напрямку перспективним може стати транспортування зерна залізницею до Литви. Ця країна пропонує альтернативне перевезення зерна по чорноморському маршруту до порту в Клайпеді та інших портів країн Балтії. Таким чином, існує можливість вивозити зерно з України залізничним транспортом для подальшого переправлення через порти країн Балтії.

4. Розроблення та запровадження єдиного інформаційного центру підтримки експортерів та відповідного веб-порталу для поліпшення інституційної спроможності держави задовольняти потреби українських підприємств-експортерів в інформаційному, консультативно-дорадчому, логістичному, організаційному забезпеченні, а також з метою супроводу їх зовнішньоекономічної діяльності. В Україні, крім профільного Міністерства закордонних справ та структурних підрозділів окремих міністерств, створені та функціонують ДУ «Офіс з розвитку підприємництва та експорту» при Міністерстві економіки України, Рада експортерів та інвесторів при МЗС України, ПрАТ Експортно-кредитне агентство. Проте цілісної системи підтримки експортної торгівлі не створено, оскільки функції і повноваження щодо підтримки експортерів розпорозені між цими інституціями, тому не мають звершеного характеру.

5. Посилення вітчизняної експортної дипломатії. Необхідно суттєво посилити економічну спроможність закордонних дипломатичних установ України стосовно просування вітчизняної продукції. Крім того, уряд має сприяти укладанню багатосторонніх міжурядових торговельних угод щодо експорту Україною сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, зокрема у межах участі у програмах міжнародної продовольчої допомоги.

6. Продовження адаптації вітчизняного законодавства до європейських санітарних і фітосанітарних вимог стосовно виробництва сільськогосподарської продукції, умов утримання тварин, що сприятиме постачанню на експорт стандартизованої та високоякісної продукції сільського господарства та продуктів харчування.

7. Створення системи державного нагляду, контролю і покарання у сфері зовнішньоторговельної діяльності, за якої експортерам було б як економічно, так і репутаційно не вигідно постачати за кордон неякісну продукцію. З одного боку, держава повинна захищати інтереси суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, створювати рівні можливості для підприємців та заохочувати конкуренцію при здійсненні експортної діяльності. З іншого боку, потрібно створити такі умови, щоб суб'єкти господарювання не лише дотримувалися вимог чинних нормативно-правових актів України та умов міжнародних договорів України, а й у разі їх порушення несли економічні та репутаційні втрати.

Репозиціонування України у глобальній продовольчій системі означає її перехід з позиції експортера сировинної продукції до постачальника високоякісної та безпечної продукції з більшим вмістом доданої вартості. Одночасно варто працювати у напрямі створення якісної репутаційної складової частини вітчизняних продуктів та компаній, а також над тим, щоб про вітчизняну агропромислову продукцію у світі говорили «Українське – означає якісне». При цьому, зовнішні поставки вітчизняного продовольства

повинні нарощуватися і в гуманітарному напрямі, оскільки потенціал України дозволяє їй бути одним із гарантів світової продовольчої безпеки .

3.3. Побудова кліматично орієнтованого сільського господарства

Сільське господарство й сільськогосподарське виробництво мають значний вплив на довкілля, і водночас їхня діяльність безпосередньо зумовлена станом останнього. Глобальні кліматичні зміни призводять до зниження виробництва аграрної продукції, а також спонукають до посилення уваги світової спільноти до проблем забезпечення продовольчої безпеки. Проблеми екології потребують нових підходів до адаптації сільського господарства до нових умов діяльності. Міжнародна організація із сільського господарства та продовольства ООН (FAO) нині активно впроваджує стратегічний план дій з адаптації сільського господарства до зміни клімату, який базується на переорієнтації агропродовольчих систем у напрямі інноваційного й здебільшого вуглецево нейтрального, кліматично оптимізованого агробізнесу.

Кліматично орієнтоване землеробство – це метод землекористування, який ураховує кліматичні умови та використовує природні екосистеми для максимальної продуктивності сільськогосподарських культур.

Зміна клімату вносить корективи вздовж усього ланцюга виробництва сільськогосподарської продукції : від поля до ринків. Оскільки сучасне сільськогосподарське виробництво ґрунтується на більш передових системах, зміни клімату переважно завдають непрямого впливу, враховуючи більш високі витрати на паливо, добрива, насіння, засоби протидії шкідникам та хворобам тварин і рослин, засоби зниження наслідків ентеральної ферментації (процес травлення, в результаті якого виділяється метан від худоби) тощо. Подорожчання всіх складових частин виробництва впливає на перспективи збуту вирощеної продукції за конкурентною ціною.

Зміна клімату становить серйозну загрозу для глобальної економіки та безпеки внаслідок підвищення ризиків, пов'язаних із забезпеченням населення продовольством. За прогнозом Продовольчої сільськогосподарської організації ООН (ФАО), щоб забезпечити потреби населення (чисельність якого становитиме 9,7 млрд осіб у 2050 р.)²²³, виробництво продовольства у світі має зрости на 50 % до 2050 р. На сільське господарство припадає висока частка (63 %) збитку від стихійних лих, викликаних зміною клімату. Тому за значних змін клімату забезпечення продовольчої безпеки залежатиме від того, наскільки ефективно вдасться пристосувати агровиробництво до таких змін.

Для сільгоспвиробництва України зміна клімату матиме такі наслідки²²⁴ :

- зміщення зон вирощування сільгоспкультур з півдня на північ (такі культури як цукрові буряки та соя вже перемістилися на 150 км), збільшення вегетаційного періоду, утворення нової агрокліматичної зони на півдні України;
- зменшення продуктивності виробництва через брак адекватних технологій та обладнання за сценарію стрімкої зміни клімату;
- інтенсифікація ерозії й втрата родючості ґрунтів внаслідок посилення посух;
- впровадження посухостійких сортів сільськогосподарських рослин і відмова від вирощування деяких вологолюбних культур через скорочення водних ресурсів;
- завдання шкоди рослинам через ураження хворобами і шкідниками внаслідок сприятливих умов для активного розвитку великої кількості хвороботворних організмів, зокрема через зростання суми зимових температур;
- зменшення виробництва традиційних кормових культур і необхідність у вирощуванні нетрадиційних культур (сорго, тритикале тощо);

²²³ FAO, 2018a : The future of food and agriculture : Alternative Pathways to 2050. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy, 228 pp. URL: <https://www.fao.org/3/CA1552EN/ca1552en.pdf>

²²⁴ Шлапак М. Політики з адаптації сільського господарства до зміни клімату : міжнародний досвід і можливості для України. Київ, 2019. URL: <https://www.slideshare.net/MykolaShlapak/ss-204975176>

- непридатність існуючих систем підтримки мікроклімату у приміщеннях для утримання тварин у нових кліматичних умовах.

Варто зазначити, що сільське господарство є водночас значним джерелом викидів парникових газів, які є чинником зміни клімату, адже тваринництво і рослинництво пов'язані з викидами вуглекислого газу, метану і оксиду азоту. Зокрема, якщо прийняти за 100 % всі викиди парникових газів, то 47 % їх формується через високий показник розораності земель)²²⁵, а органічні добрива, такі як і гній, є головним чинником підвищення в атмосфері рівня одного з парникових газів – закису азоту²²⁶.

Розуміння наслідків зміни клімату та оцінка вразливості різних секторів є першими кроками для ефективної підготовки до майбутніх ризиків, пов'язаних зі зміною клімату. В умовах глобальної зміни клімату ефективне планування розвитку територій і секторів економічної діяльності в країні неможливе без визначення ступеня вразливості до зміни клімату та пов'язаних з цим ризиків, що виникають для територій та секторів²²⁷.

Понад 90 % світового продовольчого виробництва безпосередньо залежить від ґрунту та його властивостей²²⁸. Україна володіє потужним потенціалом для виробництва продовольства. Зокрема, площа сільськогосподарських земель в Україні становить 42,7 млн гектарів (70 % площі загального земельного фонду країни), 78,9 % сільськогосподарських угідь – орні землі та багаторічні насадження, 13,0 % – пасовища, 8,4 % – сіножаті. Показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одну особу в Україні найвищий серед європейських країн і становить 0,9 га, зокрема 0,7 га ріллі (середній показник європейських країн – 0,44 га і 0,25 га відповідно).

Значні порушення екологічно збалансованого співвідношення між сільськогосподарськими угіддями, зменшення території унікальних степових ділянок та інших цінних природних екосистем, надмірна розораність території та порушення природного процесу ґрунтоутворення, використання недосконалих технологій у сільському господарстві, орієнтація на досягнення коротко- та середньострокових економічних вигод, що має негативні наслідки для довкілля, у довгостроковій перспективі вже зумовили поширення деградаційних процесів ґрунтів на площі 1,1 млн га. Проблеми деградації земель та опустелювання загострюються через швидкі темпи зміни клімату, що супроводжується підвищенням середньорічних температур, повторюваністю та інтенсивністю екстремальних погодних явищ, зокрема посух, які охоплюють раз у два-три роки від 10 % до 30 % території країни, а раз у 10-12 років – від 50 % до 70 % її загальної площі. Деградація земель та опустелювання – найбільш серйозні виклики для сталого розвитку країни, які спричиняють істотні проблеми у функціонуванні сільськогосподарського сектора та проблеми екологічного і соціально-економічного характеру²²⁹.

Усвідомлюючи вплив кліматичних змін на ефективність галузей національної економіки й, зокрема аграрного сектора, Україна оголосила про добровільне приєднання до Європейської зеленої угоди (European Green Deal). Війна РФ проти України стала негативним зовнішнім фактором, який уповільнив виконання Україною власних зобов'язань, проте не змінив напрям руху Європейським зеленим курсом та на побудову вітчизняної економіки за принципами сталого розвитку. Реалізація Європейської зеленої угоди була одним із стратегічних пріоритетів України до повномасштабної війни, проте російська

²²⁵ Оприлюднено аналіз викидів парникових газів від агросектора в Україні та ЄС. URL: <https://agropolit.com/news/19975-oprilyudneno-analiz-vikidiv-parnikovih-gaziv-vid-agrosektoru-v-ukrayini-ta-yes>

²²⁶ Сільське господарство є головним джерелом емісії одного з парникових газів. URL: <https://agrotimes.ua/agromarket/silske-gospodarstvo-ye-golovnym-dzherelom-emisiyi-odnogo-z-parnykovyih-gaziv-doslidzhennya/>

²²⁷ Методичні рекомендації для здійснення оцінки ризиків та вразливості соціально-економічних секторів та природних складових до зміни клімату: Наказ Міндовкілля від 03.06.2023 р. № 386. URL: <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/386nd1.pdf>

²²⁸ Climate smart agriculture – Sourcebook. FAO, 2013. URL: <https://www.fao.org/3/i3325e/i3325e.pdf>

²²⁹ Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: Розпорядження КМУ від 22.10.2014 р. № 1024-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2014-%D1%80#Text>

агресія зробила цей напрям ще актуальнішим, оскільки разом зі знищенням природних ландшафтів відбуваються істотні впливи на клімат та погіршення здатності територій до адаптації до таких змін, особливо у східних та південних областях, які й раніше вважалися найбільш уразливими щодо кліматичних змін.

У період повоєнного відновлення розвиток аграрного сектора має відбуватися на засадах сталості та структурної збалансованості виробництва з урахуванням ключових цілей і вимог міжнародних документів, до виконання яких Україна вже приєдналась (їдеться, насамперед, про Європейську зелену угоду). Необхідним є обмеження частки у посівах ґрунтовиснажливих сільгоспкультур, при цьому має зрости площа кормових угідь (зокрема бобових культур, які є азотофіксуючими у ґрунті) та, відповідно, – утримання більшого поголів'я худоби.

За оцінками науковців, при структурній перебудові відповідно до екологічних вимог виробництво низки культур зменшиться. Зокрема, підприємства аграрного сектора значно втратять у виробництві кукурудзи (на 40 %), пшениці (близько 10 %) і соняшнику (понад половину площ). Скоротиться також виробництво сої та ріпака. Проте ці зміни є необхідними, оскільки у підприємствах частка посівних площ під технічними культурами (насамперед, соняшником) нині знаходиться в межах 35-50 % залежно від регіону, що є неприпустимим порушенням екологічних вимог. Така ситуація дозволяє отримувати лише короткостроковий економічний зиск, а у довгостроковій перспективі призводить до деградації угідь і зниження врожаїв²³⁰.

Забезпечення кліматично-орієнтованого розвитку сільського господарства в межах, які сприятимуть самовідновленню екосистем і не загрожуватимуть життєдіяльності теперішніх та майбутніх поколінь, уможливить не лише послаблення ризиків кліматичних змін для українського агросектора, але й дасть змогу приєднатися до глобальних зусиль щодо протидії змінам клімату, адаптації глобальної продовольчої системи до природно-кліматичних умов, що змінюються.

Розвиток аграрного сектора варто розглядати в ширшому контексті сталого розвитку сільських територій України, який має відбуватися у інклюзивному напрямі, на принципах забезпечення довгострокового сталого розвитку України у поступі до членства в ЄС. Тому в середньо- та довгостроковій перспективі аграрна політика України має формуватися на засадах збалансування соціальної, економічної та екологічної складових розвитку сільського господарства.

У зв'язку з цим, основними напрямками державної політики, пов'язаними з побудовою кліматично орієнтованого сільського господарства, повинні бути наступні.

1. Регламентация сільськогосподарської діяльності для забезпечення екологічної безпеки аграрного виробництва і зменшення техногенно-аграрного навантаження на довкілля. З цією метою необхідно продовжувати політику адаптації вітчизняного законодавства до діючих принципів та директив ЄС, зокрема принципу «перехресної відповідальності», національних принципів «Добрі умови сільського господарства та довкілля» (Good agricultural and environmental condition, Директива ЄС 1782/2003/ЄЕС), вимог 19-ти Директив та Регламентів ЄС щодо охорони довкілля, умов утримання тварин, здоров'я людини, рослин і тварин, об'єднаних у «Законодавчо обумовлені вимоги до управління» (Statutory Management Requirements), визначених Регламентом ЄС 1782/2003/ЄЕС, комплексу правил сільськогосподарської практики відповідно до впроваджених у країнах ЄС Кодексів Доброї та Належної сільськогосподарської практики та інше.

2. Екологічна диверсифікація сільськогосподарського виробництва, яка передбачає розвиток екологічних видів економічної діяльності у сільській місцевості й має на меті зменшення сільськогосподарських ризиків, а також ощадливе ставлення до довкілля.

²³⁰ Шубравська О. В., Прокопенко К. О. Забезпечення продовольчої безпеки України : повоєнний контекст. *Економіка України*. 2022. № 7. С. 21-42. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.07.021>

Це може бути виробництво біопалива та енергії на основі сировини, отриманої у сільському господарстві (такою сировиною, зокрема, є енергетичні рослини, ріпак, солома, біогаз тощо), розвиток екологічного та агротуризму²³¹ у сільській місцевості тощо.

3. Реалізація заходів щодо підтримки та розвитку сільського господарства на екологічній основі у межах регіональних природоохоронних програм та програм соціально-економічного розвитку. З цією метою доцільним буде здійснювати доплати за дотримання господарствами рекомендованих відповідними директивами ЄС правил ведення сільського господарства. Кошти доцільно виділяти суб'єктам господарювання, які впроваджують органічні системи виробництва, змінюють структуру посівних площ в бік збільшення пасовищ, здійснюють інші природоохоронні заходи (підвищення рівня лісистості; якісне поліпшення ландшафтів, стану сільськогосподарських земель, видового біорозмаїття; зниження рівня забруднення вод).

4. Декарбонізація вітчизняного сільського господарства. Реалізація курсу Європейської зеленої угоди для аграрного сектора має бути зосереджена на сталих та кліматично дружніх рішеннях, таких як: надання переваг агроекологічним практикам (точному землеробству, використанню сівозмін та біологічно різноманітного полікультурного підходу у рослинництві); дрібномасштабне тваринництво з високими стандартами добробуту тварин; застосування технологій та практик для скорочення викидів парникових газів; зменшення та переробка сільськогосподарських та харчових відходів. Окрім того, український аграрний сектор має значний потенціал для розвитку органічного землеробства.

Варто зазначити, що відновлення постраждалих унаслідок війни територій має відбуватись з урахуванням кліматичних ризиків з метою зниження уразливості та підвищення стійкості всіх основних соціально-економічних секторів та природних компонентів до зміни клімату. Таке відновлення має бути «зеленим» з обов'язковим урахуванням прогнозних тенденцій зміни клімату, оцінками ризиків та уразливості соціально-економічних секторів та природних складових частин до зміни клімату та залученням питань адаптації до зміни клімату до регіональних стратегій розвитку, стратегій розвитку територіальних громад та планів заходів з їх реалізації, а також до програм економічного і соціального розвитку областей, районів, міст²³².

При цьому виробництво та переробка агропродукції повинні розвиватися за принципом циркулярної економіки. Агропідприємства та фермерські господарства мають усі можливості стати підприємствами повного циклу з безвідходним та відновним виробництвом, що передбачає повну переробку залишків продукції, використання екологічно чистих інноваційних технологій, ефективного використання ґрунтів залежно від їх якісних характеристик та за призначенням. Зокрема, відходи від рослинництва та тваринництва можна використовувати місцево у локальних проєктах малої біоенергетики або як добрива. Важливою складовою частиною такого заходу є розвиток мережі підприємств із переробки та видалення побічних відходів тваринництва (наприклад, ветсанзаводів), що мають безпечно утилізувати такі відходи й зменшити ризики забруднення довкілля.

3.4. Стратегічні завдання та організаційно-економічні засади розбудови нового українського села

У сільській місцевості України значно погіршується соціально-демографічна ситуація – постійно зменшується чисельність сільського населення, спостерігаються старіння

²³¹ В рамках екотуризму здійснюються екологічно відповідальні подорожі до місць із відносно недоторканою природою, а агротуризм передбачає в якості туристично привабливого об'єкту демонстрацію технологій виробництва продукції сільського господарства.

²³² Методичні рекомендації для здійснення оцінки ризиків та вразливості соціально-економічних секторів та природних складових до зміни клімату: Наказ Міндовкілля від 03.06.2023 р. № 386. URL: <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/386nd1.pdf>

населення й статево-вікової диспропорції, поглиблюється деградація поселенської мережі. До всіх цих процесів в умовах військових дій додалися міграція населення та призов працівників до лав Збройних сил. Кадрова проблема є найбільшою як у кількісному, так і якісному відношенні. Вона і надалі залишатиметься найбільшим обмежувачим фактором сільськогосподарського розвитку. Нестача працездатної молоді на сільському ринку праці ускладнюватиме впровадження прогресивних техніко-технологічних змін у сільськогосподарському виробництві та знижуватиме продуктивність праці, що спричинить низький рівень її оплати і, як наслідок, зниження доходів мешканців села та погіршення їх життєвого рівня. В умовах війни для всього населення України актуальними є питання фінансова скрута і поширення бідності.

При цьому, основною проблемою розвитку сільських територій, яка під час війни лише посилюється, є високий ступінь аграризації сільської економіки, її переважна орієнтованість на виробництво сільськогосподарської сировини та продукції з низькою доданою вартістю, що «консервує» неефективну структуру економіки. Унаслідок цього більшість сільського населення не бере участі у розподілі доходів від використання ресурсів територій, що нерідко є джерелом конфліктів між бізнесом та сільськими громадами і позбавляє останні джерел розвитку. Як результат – посилюється незбалансованість структури виробництва продукції аграрного сектора України²³³. При цьому діяльність великих аграрних формувань (агрохолдингів) часто супроводжується недотриманням ними вимог раціонального землекористування, порушенням сівозмін та нехтуванням заходами щодо охорони земель сільськогосподарського призначення. Таке ставлення негативно впливає на екологічний стан сільгоспугідь, призводить до виснаження ґрунтів, зниження якісних показників сільськогосподарських земель.

Моносекторальний характер економіки більшості сільських територій призводить до несистемності та диспропорційності використання місцевого потенціалу розвитку, деформації кваліфікаційної структури пропозиції на ринку праці, посилення ризиків втрати робочих місць селянами у процесі структурної модернізації агровиробництва, виявленої сезонності в отриманні доходів та залежності доходів домогосподарств від погодних умов. Сільським територіям притаманна значна залежність від постачання товарів з індустріальних регіонів, що призводить до відпливу потенційних ресурсів розвитку²³⁴.

Брак відповідних умов для продуктивної зайнятості призводить до відпливу економічно активних мешканців з громад, декваліфікації працівників, що, своєю чергою, негативно впливає на збереження та розвиток людського потенціалу сільських громад. У сільському господарстві, де працює значна частка сільського населення, заробітна плата протягом багатьох років стабільно поступається середній по економіці.

Погіршення якості людського потенціалу сільських громад запускає «ланцюгову реакцію» втрати їх спроможності до розвитку, відпливу людських, фінансових, сировинних ресурсів, погіршення демографічної структури. В умовах формування «центрів економічного тяжіння», як правило – довкола великих міських поселень – зростають ризики депресивності та знелюднення віддалених від таких центрів сільських територій, водночас як посилення урбанізації загострює інфраструктурні та екологічні проблеми міст²³⁵.

Під час війни у вкрай складному становищі опинилися дрібнотоварні виробники, які займалися вирощуванням сезонної продукції, відігравали важливу роль у забезпеченні зайнятості та доходів сільського населення. Ситуація ще більше погіршується із настанням зимового сезону. Основними труднощами, які очікуються в коротко- та середньостроковому періоді у сфері сільськогосподарського виробництва як для рослинництва, так і для тваринництва, стануть низькі прибутки від продажу продукції, обмежений доступ до добрив

²³³ Див. п. 3.1.

²³⁴ Щодо концептуальних підходів до стратегії розвитку села: Аналіт. доповідь. НІСД, 05.08.2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_18_2021.pdf

²³⁵ Там само.

або пестицидів, палива або електроенергії для живлення обладнання, а також кормів для тварин.

В Україні вирішенню проблем сільських місцевостей сприятиме розроблення і реалізація *Національної стратегії сільського розвитку*, в якій мають бути визначені підходи щодо комплексного розвитку сільських територій, спрямованого на забезпечення зайнятості, ведення бізнесу, розвиток сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці населення та проживання на селі, збереження його природного середовища.

Фермерські та особисті селянські господарства *повинні стати осередком для розвитку стійких агропродовольчих систем* та можуть розглядатися як точки економічного зростання, які забезпечують життєдіяльність значної частки сільських територій та інтегрують навколо себе дрібні господарства населення. Дрібні ферми, їх кооперативи є основою для самозайнятості населення, джерелом додаткових робочих місць у сільській місцевості, відтак основою місцевої економіки та самодостатності сільських громад. Адже, чим різноманітнішою є система виробництва, тим стійкішою та гнучкішою вона є до зовнішніх потреб.

Розвиток місцевого агровиробництва у господарствах населення, фермерами та невеликими агропідприємствами дозволяє запобігти ризикам дефіциту продовольства, особливо в регіонах, які мають значний приплив ВПО, або які можуть стати реципієнтами нових ВПО через переміщення зон бойових дій під час деокупації України. Агросектор може відігравати важливу роль і у відродженні громад, розташованих у зоні ризику поблизу кордону з РФ. Організація вирощування агрокультур, які потребують залучення меншої кількості працівників, дозволить підтримувати економічно ефективно використання територій в умовах, коли значні безпекові ризики перешкоджають інвестуванню у розвиток складніших виробництв.

Пріоритетними напрямками розбудови українського села мають стати : диверсифікація сільськогосподарської та розширення галузевої структури зайнятості населення, ефективно господарювання, соціальний розвиток сільських територій тощо. Нагальною постає потреба у цілеспрямованій державній політиці щодо розвитку і підтримки розвитку мікро- та малих товаровиробників у сільській місцевості.

У зв'язку з цим, основними напрямками державної політики, пов'язаними з розбудовою нового українського села, повинні бути наступні.

1. Розроблення програми розвитку сільських територій – системного документу, положення якого ґрунтуватимуться на принципах інклюзивного людиноцентричного розвитку сільських, селищних громад. Такий розвиток передбачає створення на селі таких умов, за яких реалізація підприємницької ініціативи органічно поєднувалася б зі створенням комфортного середовища проживання людини, родини. Важливою складовою частиною такого розвитку є розвинена і сучасна соціальна, комунальна, транспортна, інженерна інфраструктура, адаптована до останніх технологічних досягнень та індивідуальних потреб мешканців. Також Програма має спрямовуватися на сталий розвиток сільських населених пунктів завдяки створенню таких умов, за яких економічне зростання, матеріальне виробництво та задоволення потреб сучасного суспільства відбуваються в межах, що забезпечують відновлення екосистем і не ставлять під загрозу життєздатність теперішніх та майбутніх поколінь. Кожен мешканець селищної громади не повинен відчувати суттєвих відмінностей щодо якості життя між містом та селом, і повинен мати можливість вести повноцінний, активний та здоровий спосіб життя.

2. Створення сучасних конкурентних переваг сільських територіальних громад на основі раціонального системного використання їх потенціалу у сфері агровиробництва, а також у несільськогосподарських видах діяльності надасть змогу запобігти відпливу із сіл молоді, заохотити працевлаштування в сільській місцевості.

Розвиток місцевого агровиробництва у господарствах населення, а також фермерами та невеликими агропідприємствами дозволяє запобігти ризикам дефіциту продовольства,

збільшити пропозицію робочих місць, доходи місцевих бюджетів, особливо в регіонах, які мають значний приплив ВПО. Зважаючи на це, важливо сприяти можливостям постачання садивного та племінного матеріалу, добрив та засобів агрохімії, реалізації продукції на місцевих ринках, укладанню угод з торговельними мережами, викупу місцевої продукції для задоволення потреб соціальної інфраструктури, малозабезпечених сімей, ВПО тощо.

3. Забезпечення гідних умов життєдіяльності сільського населення має стати основою соціального розвитку. Створення сучасних інженерної, транспортної, інформаційно-комунікаційної та соціальної інфраструктур, підвищення доступності якісних медичних, побутових, житлово-комунальних, рекреаційних послуг, дотримання соціальних стандартів, надання державних соціальних гарантій молодим сім'ям мають бути тими стимулами, що забезпечать високий рівень життя та матеріальний добробут сільського населення²³⁶.

4. Саморозвиток сільських громад. Стратегії та Програми дій щодо економічного розвитку громад мають орієнтуватися не лише на поліпшення послуг за державні кошти чи стратегічні інвестиції, а й на залучення членів громади до співпраці, зокрема виявлення їхніх проблем, а також можливостей використання наявних знань, локальних ресурсів у межах територіальних громад, пошук вмотивованих місцевих лідерів. У європейській практиці механізм забезпечення саморозвитку сільських громад реалізується в межах підходу LEADER (інструмент ЄС для розвитку сільських місцевостей), сутність якого полягає в підтриманні ініціатив та прийнятті рішень щодо локального розвитку на місцях консолідованими органами з представників сільських громад, бізнесу, органів самоврядування, громадянського суспільства. В основу зазначеного підходу покладено необхідність дотримання принципів субсидіарності та партнерства. Програма LEADER може не лише позитивно вплинути на локальний розвиток сільських громад та їхніх територій, а й сприяти виконанню кількох важливих завдань: виховання відповідальності членів громади за власний розвиток, підвищення соціального капіталу, спрямування коштів на найважливіші цілі розвитку території з погляду її мешканців, здійснення громадського контролю над реалізацією проєктів²³⁷.

5. Забезпечення інклюзивності розвитку сільських населених пунктів. Розвиток села передбачає створення комфортних умов для проживання людей будь-якого віку, осіб з інвалідністю та ветеранів війни. Будівництво житла та розвиток соціальної інфраструктури повинні враховувати потреби людей з інвалідністю. Громада має стимулювати створення робочих місць для людей з інвалідністю та ветеранів війни. Крім того, для психологічного відновлення ветеранів війни на території громади варто створювати екологічні парки, контактні тваринницькі ферми, осередки народних промислів, де вони могли б проходити посттравматичну реабілітацію.

6. Відновлення прикордонних населених пунктів та тих, що перебували в безпосередній близькості до зони бойових дій. Агросектор може відіграти важливу роль у відродженні громад, розташованих у зоні ризику бойових дій та поблизу кордону з РФ. Вирощування агрокультур, які потребують залучення меншої кількості працівників, дозволить підтримувати економічно ефективно використання територій в умовах, коли значні безпекові ризики перешкоджають інвестуванню у розвиток складніших виробництв. Розгортання аграрного виробництва на деокупованих територіях має якнайшвидше забезпечити продовольством населення, створити можливості самозайнятості, тобто – умови для повернення людей до регіонів, у яких відновлено безпеку. Відповідно, найпершими завданнями є розмінування сільськогосподарських угідь, об'єктів інфраструктури аграрного сектора та територій господарств населення, визначення завданої шкоди та започаткування

²³⁶ Щодо концептуальних підходів до стратегії розвитку села: Аналіт. доповідь. НІСД, 05.08.2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_18_2021.pdf

²³⁷ Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки: наук. доповідь / за ред. О. М. Бородіної, О. В. Шубравської. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2018. 152 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/st/298.pdf>

рекультиватії земель, постраждалих внаслідок бойових дій. Доцільна організація технічних парків на основі кооперативної власності чи власності громад для надання відповідних послуг. Також пріоритетним має бути налагодження збутової логістики – відновлення мереж закупівлі агропродукції, оптових ринків, сприяння постачанню продукції до інших регіонів.

Реалізація цілеспрямованої політики розвитку села має на меті створення та розбудову сучасних конкурентних переваг сільських, селищних територіальних громад на основі раціонального використання потенціалу громад для залучення фінансових та людських ресурсів, технологій, фахівців у сфері агровиробництва, а також у несільськогосподарських видах діяльності, запобігання відпливу із сіл молоді та заохочення її до працевлаштування на селі, поліпшення привабливості сільського господарства, насамперед, для дрібних і середніх інвесторів.

3.5. Засади аграрної політики в умовах війни та повоєнного відновлення

В умовах повномасштабної війни вітчизняний аграрний сектор є одним з основних у національній економіці й забезпечує її стійкість. Незважаючи на значні втрати, вчинені агресором, сектор володіє достатнім потенціалом для забезпечення продовольчої безпеки країни та постачання продукції на зовнішні ринки. При цьому трансформації, які нині відбуваються в аграрному секторі, сприяють перегляду стратегій розвитку суб'єктів господарювання, створенню умов для збільшення внутрішньої переробки, пошуку нових можливостей та варіантів збуту продукції, удосконалення структури експорту. Збільшення частки агропродукції, яка переробляється на території України та експортується як готові харчові продукти, дозволить знизити потенціал конфліктності з країнами-партнерами, які регулюють насамперед увезення аграрної сировини. Окрім забезпечення поточного споживання, мають формуватися продовольчі резерви держави на тривалий період, що стане додатковим чинником попиту на агропродукцію.

Зниження вартості зерна на внутрішньому ринку через здорожчання логістики створює потенційні переваги для розвитку тваринництва через дешевші та доступніші корми. Формування локальних тваринницьких кластерів із місцевою кормовою базою сприятиме економії завдяки зменшенню транспортування. Для реалізації такого потенціалу важливо розвивати можливості місцевих підприємств з перероблення зернових культур на корми, мініферм м'ясного та молочного спрямування, потужностей зі зберігання та перероблення, зокрема постачання відповідного обладнання. Розширення власної кормової бази також сприятиме збереженню поголів'я худоби в особистих селянських господарствах, зміцнюючи продовольчі системи громад.

Потужні ризики, спричинені російськими атаками на енергетичну інфраструктуру, орієнтація на децентралізацію енерговиробництва зумовили зростання зацікавленості у використанні *біоенергетичного потенціалу* аграрного сектора. Разом зі зміцненням енергетичної стійкості окремих громад та країни в цілому, енергетичне використання супутніх та побічних продуктів може відчутно поліпшити фінансове становище агропідприємств, створити можливості для розвитку інтегрованих диверсифікованих виробництв, зокрема – розвитку господарств з вирощуванням ранніх овочів з використанням власних енергоресурсів, що зможе компенсувати втрати потужностей південних регіонів України. Також доцільно детально вивчити можливості вирощування енергетичних культур у процесах відновлення земель після воєнного забруднення. Реалізації такого потенціалу аграрного розвитку сприятиме підтримка власного виробництва та імпорту обладнання для виробництва енергетичних матеріалів з біосировини, а також підтримка та поширення локальних споживачів таких матеріалів у місцевих електрогенерації та опаленні.

Відновлення аграрного сектора стане рушієм значної активізації розвитку суміжних секторів економіки, до яких належать перероблення агропродукції та харчова промисловість, виробництво добрив, аграрне машинобудування, біоенергетика, сегменти ІТ-індустрії, задіяні в цифровізації аграрного виробництва та логістики. Отже, є підстави очікувати

випереджаючого зростання інвестиційної привабливості цих секторів в Україні. Важливими є відповідне інформування про інвестиційні можливості галузей, моніторинг, систематизація потреб агропідприємств, розширення їхнього попиту на товари та послуги суміжних галузей. Оптимізації міжсекторальної взаємодії слугуватимуть формування агропродовольчих кластерів, залучення інвестицій у горизонтальну диверсифікацію агробізнесу, створення умов для локалізації суміжних виробництв на території регіонів.

Під впливом кліматичних змін виникає необхідність формування нової повоєнної моделі розвитку аграрного сектора зі збалансуванням його економічних й екологічних компонентів, що відповідає цілям сталого розвитку.

Ключові напрями забезпечення стійкості аграрного сектора в умовах повномасштабної війни мають бути спрямовані на збереження ефективності ланцюга «виробництво – переробка – зберігання – постачання населенню продуктів харчування». Вкрай важливими є нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, пошук та створення нових (зокрема й тимчасових) об'єктів для зберігання та первинної переробки продукції, залучення всіх можливостей державного та приватного секторів для постачання продуктів харчування в місця їх збуту. В умовах повоєнного відновлення варто забезпечити диверсифікацію розвитку аграрного виробництва на основі збільшення капіталізації та інвестиційної привабливості агропідприємств, формування ринкових інститутів, що передбачатиме підвищення ефективності використовуваних у сільському господарстві ресурсів, зміцнення продовольчої безпеки держави, розвиток багатокладності, нарощування експорту товарів з більшою доданою вартістю, забезпечення комфортних умов проживання на селі.

Для цього необхідно вжити відповідних заходів. Розглянемо, яких саме.

1. Забезпечення інклюзивного розвитку аграрного сектора та багатокладності на селі, що потребує :

- упровадження дієвих інструментів гарантування раціонального землекористування та захисту прав дрібних земельних власників при ринковому обігу сільгоспземель;
- визначення пріоритетним напрямом реалізації довгострокової євроорієнтованої державної земельної політики у період післявоєнної відбудови запровадження першочергового продажу малим агровиробникам цілісного господарського комплексу фермерського господарства, а не лише земельної ділянки, з метою створення умов для входження молоді у господарювання на засадах сімейного фермерства;
- звільнення сільських мешканців, які вперше реєструються для ведення підприємницької діяльності в сільській місцевості, від окремих видів податків на строк до 3 років за умови, що місцем реєстрації і ведення підприємницької діяльності є сільський населений пункт;
- виділення у Плані відновлення України²³⁸ окремої програми відновлення втрат та нарощення потенціалу сімейних форм господарювання у сільському господарстві у відповідності до проголошеного ООН Десятиліття сімейних фермерських господарств; створення окремої державної інституції повоєнного сільського відновлення для нарощення потенціалу фермерських та особистих селянських господарств²³⁹;
- підтримки й розвитку фермерських та особистих селянських господарств як точок економічного зростання, які забезпечують життєдіяльність значної частки сільських територій та інтегрують навколо себе дрібні господарства населення, сприяння їх взаємодії з

²³⁸ План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/>

²³⁹ Резолюція Народного Форуму селянських, фермерських господарств, організацій громадянського суспільства та академічної громадськості, прийнята на підсумковій конференції, 15 грудня 2022 року, м. Київ. URL: <https://farmer.co.ua/ru/presa/item/845-rezolyutsiya-narodnoho-forumu-selianskykh-fermerskykh-hospodarstv-orhanizatsii-hromadianskoho-suspilstva-ta-akademichnoi-hromadskosti>

обслуговуючими кооперативами для зміцнення зв'язку з ринками збуту продукції та переробною галуззю;

- розробки навчальних програм надання консультаційних (дорадчих) послуг для малих сільськогосподарських виробників з метою вдосконалення навичок у застосуванні технологій господарювання та управління, поліпшення доступу до фінансів, інвестицій, ланцюгів доданої вартості, зокрема для супроводу програм підтримки;

- проведення на постійній основі тренінгів, семінарів та курсів для фермерів, сільського населення задля підвищення їхніх кваліфікаційних знань про сільськогосподарську кооперацію, зміни нормативно-правового поля, що регулює їхню діяльність, особливості ведення бухгалтерського обліку, оподаткування кооперативу та його членів, механізми державної підтримки тощо;

- запровадження державної програми страхування малих форм господарювання, де варто передбачити впровадження нових страхових продуктів, а також інструментів зниження ризиків (таких як деривативи);

- стимулювання розвитку сільськогосподарської кооперації на селі, популяризації кооперативного руху та роз'яснення серед сільгоспвиробників переваг нового Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»;

- розробки Державної програми формування регіональних мереж локальних ринків сільськогосподарської продукції у зонах її вирощування, які забезпечують короткий продуктивний ланцюг постачання, що мінімізує кількість економічних операторів, забезпечить тісні економічні й соціальні відносини між виробниками і споживачами; варто також сприяти запровадженню моделей солідарного сільського господарства та розвитку різноваріантних логістичних систем, орієнтованих на задоволення потреб малих агровиробників і споживачів;

- започаткування системи державних закупівель сільськогосподарської продукції для державних потреб (школи, лікарні, ЗСУ) у малих агровиробників із виділенням для них відповідної закупівельної квоти продукції для суспільних потреб на рівні не нижче, ніж 30 %.

2. Підвищення рівня переробки сільськогосподарської продукції, нарощування експорту продукції з більшим вмістом доданої вартості, що передбачає :

- визначення пріоритетних напрямів розвитку виробництва продукції поглибленої переробки на основі системного моніторингу попиту на неї з боку населення та динаміки експортно / імпорتنих операцій, на основі чого мають ухвалюватися законодавчі рішення про забезпечення державної підтримки;

- запровадження режиму найбільшого сприяння для експорту агропромислової продукції з більшим вмістом доданої вартості на основі взаємної угоди між вітчизняними суб'єктами господарської діяльності та інших держав згідно з відповідними договорами України у сфері зовнішньої торгівлі;

- уведення механізмів та напрямів коригування структури посівних площ сільськогосподарських культур згідно із пріоритетами задоволення потреб внутрішнього ринку у соціально важливих продуктах харчування та біоенергетичній сировині, зокрема завдяки запровадженню угод про державно-приватне партнерство, у рамках яких уряд постачатиме пально-мастильні матеріали підприємствам, які висівають сільськогосподарські культури, визначені угодою, а також гарантуватиме здійснення форвардних державних та місцевих закупівель продукції нового врожаю;

- розміщення у вільному доступі в мережі Інтернет текстів технічних регламентів і стандартів, інших документів, якими встановлено обов'язкові регуляції у сфері зовнішньоекономічної діяльності;

- розробку рекомендацій щодо внесення змін у господарську й виробничу діяльність сільгоспвиробників та переробних підприємств, впровадження яких дозволить підтвердити відповідність їх продукції й виробничих процесів європейським і міжнародним нормам якості та безпечності;

- посилення контролю над проявами недобросовісної конкуренції та запобігання виявам монопольної поведінки українських товаровиробників, постачання на зовнішні ринки неякісної продукції, порушення чинних законів України та умов міжнародних договорів аж до відкликання ліцензій на здійснення зовнішньоекономічної діяльності;

- підвищення відповідальності кожного учасника продовольчого сектора (від постачальника до сфери збуту продукції) за безпеку продовольства, а також здійснення постійного моніторингу його безпечності;

- сприяння формуванню бренду України як постачальника високоякісної сільськогосподарської продукції та харчових продуктів у спосіб розміщення на сайтах дипломатичних посольств матеріалів інформаційного й рекламно-просвітницького характеру про соціально-культурний спадок країни, процеси виробництва, переробки та транспортування продукції до місць її реалізації, а також особливості контролю за якістю і безпечністю продукції на всіх її етапах – від лану до столу;

- поширення практики автоматичного ліцензування зовнішньоекономічних операцій з надання суб'єкту зовнішньоекономічної діяльності дозволу на здійснення протягом визначеного періоду експорту товарів, щодо яких не встановлюються квоти (кількісні або інші обмеження);

- формування нової Стратегії розвитку аграрного експорту України, виходячи з його реального потенціалу в умовах повномасштабної війни, а також логістичних можливостей (за сучасних умов реалізація Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 р., схвалена розпорядженням КМУ від 10.07.2019 р. № 588-р, не є можливою, адже наразі відбувається переорієнтація напрямків експорту).

3. Побудова кліматично орієнтованого сільського господарства, що передбачає :

- розробку Програми відродження сільськогосподарських угідь, яка потребує заходів з розмінування та рекультивациі сільськогосподарських земель, постраждалих внаслідок бойових дій (повернення до господарського обробітку земель, на яких велися бої, вивезення залишків знищеної чи пошкодженої військової техніки) з визначенням категорій таких земель, черговості та оптимальних технологій їх відновлення;

- продовження впровадження адаптованих відповідно до діючих у країнах ЄС Кодексів Доброї та Належної сільськогосподарської практики, а також вітчизняних правил сільськогосподарської практики;

- формування регіональної спеціалізації агровиробництва, заснованої на врахуванні природно-кліматичних чинників і необхідності оптимізації самозабезпечення сільгосппродукцією на регіональному рівні;

- розробку Програми стимулювання впровадження ґрунтозберігаючих кліматично-орієнтованих підходів ведення сільського господарства в Україні в умовах зміни клімату, в якій варто передбачити заходи щодо впровадження технологій для збереження та поліпшення родючості ґрунтів (нульових технологій вирощування (No-till), ґрунтозберігаючих технологій (Mini-till), смугових, комбінованих технологій (Strip-till) та інших;

- реалізацію пілотних проєктів із ведення кліматично орієнтованого сільського господарства, а також із «озеленення» сільськогосподарських земель;

- забезпечення надання підтримки сільгоспвиробникам (насамперед, дрібнотоварним) для ведення аграрного та неаграрного бізнесу з урахуванням впливу зміни клімату на цей процес (у спосіб, зокрема, передбачення надання їм «зелених» та «кліматичних» кредитів, розвитку агрострахування тощо);

- розвиток тваринництва, відновлення і розбудову тваринницьких комплексів, що має здійснюватися з урахуванням допустимих норм навантаження умовного поголів'я на кормові угіддя і необхідності додержання стандартів благополуччя тварин, прийнятих у ЄС (ЄЗК, Директиви 91/629/ ЕЕС, 97/2/ЄС, 1999/74/ЄС тощо);

- залучення до середньо- та довгострокових програм соціально-економічного розвитку громад та територій заходів щодо адаптації сільського господарства до змін клімату, спрямованих на охорону та підвищення родючості ґрунтів, а також іншу природоохоронну діяльність;

- підтримку розвитку органічного (біологічного, екологічного) виробництва, а саме : широке використання біологічних підходів у сільгоспвиробництві (використання гною, сидератів, мінімізація обробки ґрунту, біологічне розпушування і структуризація ґрунту, біологічне переведення азоту в органічні сполуки, біологічна боротьба з бур'янами, збудниками хвороб та шкідниками, відмова від застосування пестицидів або регламентоване їхнє використання тощо);

- підвищення рівня обізнаності агровиробників щодо адаптації сільського господарства до зміни клімату (у спосіб проведення Мінагрополітики, місцевими органами виконавчої влади спільно з профільними науковими установами конференцій, семінарів, виставок, онлайн-навчання, практикумів та інших просвітницьких заходів, а також організації закордонних навчань, обміну досвідом тощо);

- забезпечення широкого висвітлення у електронних та місцевих ЗМІ результатів наукових досліджень, аналітичних оглядів з адаптації агросектора до зміни клімату, що сприятиме ранньому попередженню сільгоспвиробників про зміни клімату в регіонах та превентивному пристосуванню аграрної економіки регіонів України до нових кліматичних умов;

- формування запиту на проведення профільними науковими установами фундаментальних та прикладних досліджень щодо впливу зміни клімату на сільгоспвиробництво, пріоритетами яких мають стати розвиток біотехнологій та селекції, підвищення ефективності водокористування, поліпшення агрокліматичного обслуговування тощо.

4. Розбудова нового українського села, що передбачає :

- розроблення та ухвалення адекватної до сучасних викликів Програми розвитку сільських територій; основними питаннями такої Програми мають бути визначення і законодавче закріплення статусу сільських територій, а також формування інституційного середовища їх розвитку;

- деаграризацію та збереження природного середовища села; з цією метою виділення державних коштів має спрямовуватися на розвиток соціально-культурної інфраструктури села; насамперед, це стосується фінансування освіти на селі, зокрема реалізації програм підвищення кваліфікації учителів, комп'ютеризації шкіл і забезпечення їх необхідними транспортними засобами, поліпшення медичного обслуговування мешканців сільських територій, розвитку мережі сільських бібліотек, а також збереження та облаштування паркової зони, агроландшафтів тощо;

- розвиток несільськогосподарських видів економічної діяльності у сільській місцевості; для цього необхідно започаткувати реалізацію ефективних регіональних і місцевих стратегій та програм розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на основі наявного ресурсного потенціалу та існуючих потреб у продукції й послугах конкретних сільських територій, упровадити пільгове оподаткування для новостворених підприємств на сільських територіях у разі інноваційного характеру їх виробничої діяльності, а також надання соціально необхідних послуг або здійснення інфраструктурного забезпечення таких територій;

- надання правової, методичної та інформаційної підтримки розвитку об'єктів рекреаційного, оздоровчого (бальнеологічного, водолікувального, зоотерапевтичного), культурно-етнографічного, історичного та інших видів туризму, створення умов для розвитку креативних індустрій у сільській місцевості;

- створення умов для підвищення самозайнятості населення (включно з ВПО) у спосіб його залучення до відкриття власної справи в сфері побутових, соціальних, освітніх послуг

мешканцям сільських територій; цьому активно мають сприяти центри підтримки підприємництва та агенції місцевого розвитку;

- розробку типового бізнес-плану створення та функціонування фермерського підприємства, одноосібного господарства та окремого виду бізнесу на селі, організацію надання правової, консультаційної та методичної підтримки щодо впровадження таких бізнес-планів для демобілізованих із сил оборони, зокрема й осіб з інвалідністю;

- забезпечення доступності банківських послуг у сільських громадах, зокрема сприяння збереженню відділень банків, установці платіжних терміналів у сільській місцевості, зокрема мобільних чи працюючих за спеціальним графіком;

- запровадження програм співфінансування за рахунок Державного та місцевого бюджетів підприємців, які повертаються до сільської місцевості для відкриття власної справи;

- формування місцевих платформ для взаємодії бізнесу (роботодавців), навчальних закладів професійної (професійно-технічної) освіти та місцевої влади з метою розробки заходів зі стимулювання створення та збереження робочих місць у сільській місцевості;

- створення замкнених циклів виробництва та сприятливих умов для забезпеченості громад енергетичними ресурсами у спосіб стимулювання заснування міні-виробництв та міні-заводів з перероблення відходів сільського господарства, харчової, деревообробної галузей, лісництва на альтернативні види палива на умовах подальшого постачання їхньої продукції місцевим компаніям.

РОЗДІЛ 4. СТІЙКІСТЬ ТРАНСПОРТНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПРІОРИТЕТИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Здатність транспортної системи України адаптуватися до нових реалій та зберігати свою функціональність в умовах протистояння російській агресії базується на різноманітності видів транспортних засобів у використанні, розгалуженості мережі автомобільних доріг, залізничних шляхів, супутньої транспортної інфраструктури, диверсифікованості системи портів і пунктів пропуску та контролю через державний кордон тощо. Важливо ефективно здійснювати переорієнтацію вантажних та пасажирських потоків з одного напрямку на інший у разі блокування окремих елементів транспортної системи України або воєнної загрози для них.

4.1. Зміцнення стійкості морських перевезень та перспективи подальшого розвитку морського транспорту

Економіка України надзвичайно залежна від морських перевезень – у передвоєнному 2021 р. морськими пунктами пропуску через митний кордон України було пропущено на ввіз та вивіз 63,0 % або 209,6 млн т від усього обсягу пропущених вантажів (рис. 4.1). У 2022 р. морські перевезення скоротилися на 63,3 % або на 132,7 млн т, (враховуючи звичну роботу морського транспорту у два передвоєнних місяці), а їхня частка у загальному обсязі пропущених через державний кордон України вантажів скоротилась до 51,0 %. У січні–вересні 2023 р. негативна динаміка морських вантажних перевезень уповільнилась. У цей період зменшення становило 5,8 % або 3,4 млн т, а частка скоротилась до 50,1 %. При цьому, обсяги каботажних перевезень вантажів традиційно залишаються мізерними – отже, важливість морських перевезень для України полягає саме у зовнішньому сполученні.

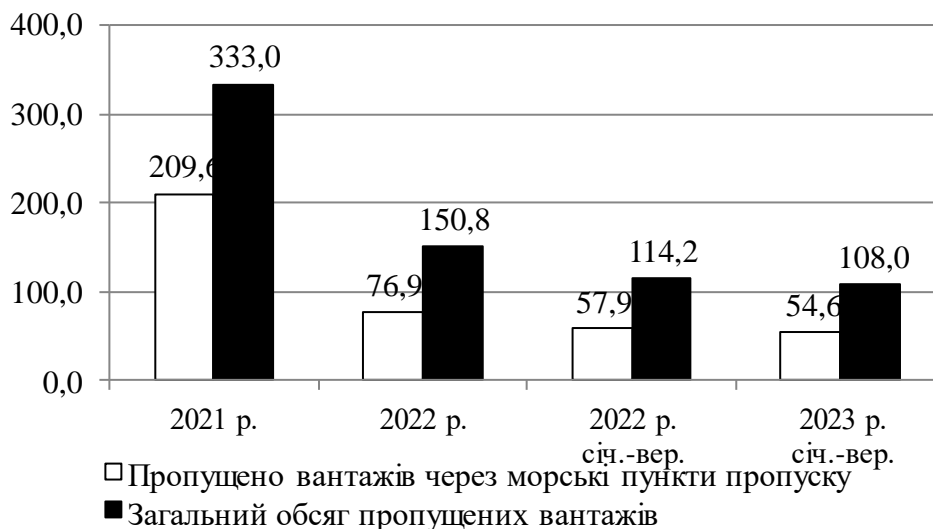

Рис. 4. 1. Динаміка морських перевезень в Україні, млн т^{240, 241}.

Основною проблемою українських морських перевезень є неможливість здійснення їх повноцінної переорієнтації через те, що Чорне море є замкненою водоймою з єдиним виходом до Середземного моря проливами Босфор та Дарданелли. Можливість доступу

²⁴⁰ Інформація Державної митної служби. URL: <https://customs.gov.ua/>

²⁴¹ Без урахування каботажних перевезень.

морських суден до навігації на р. Дунай каналами «Дунай–Чорне море» (Україна) та Сулінським каналом (Румунія) надзвичайно обмежена через їх замалу глибину, яка дозволяє провідку суден лише відносно невеликого дедвейту. Серед інших чинників, які через російську агресію та можливість її повторення у майбутньому загрожують стійкості морських перевезень та морському транспорту України, а також, значною мірою, здатності української економіки бути надійно та ефективно інтегрованою у світову економічну систему, виділимо такі.

- Системне порушення свободи відкритого моря з боку РФ. Зокрема, завдяки мінуванню цивільних судноплавних шляхів, обстрілам цивільних суден та незаконних доглядів плавзасобів, що прямують до України або з неї^{242, 243, 244, 245}. У мирний час РФ вдавалася до одностороннього обмеження та блокування українських морських перевезень у спосіб оголошення певних акваторій місцем проведення військових навчань або створювала штучні перешкоди при переміщенні суден Керч-Єнікальським каналом.

- Односторонній вихід РФ з «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів» та системне саботування цією країною перевезень у рамках визначеного коридору перевезень. Через можливість обстрілів цивільних суден з боку РФ, а також загрозу мінування нового гуманітарного судноплавного коридору до Румунії кількість суден, які протягом 33 днів здійснили перехід з портів Великої Одеси (станом на 18.10.2023 р.), скоротилась до 32 порівняно із 83 суднами, які, в середньому на місяць, здійснювали перевезення зерновим коридором, що передбачався Ініціативою^{246, 247}. Між тим, інтенсивність використання нового чорноморського коридору поступово зростає, й у грудні 2023 р. обсяг вивезених з чорноморських портів зернових та олійних культур сягнув 4 млн т, що більше, ніж найвищі показники періоду дії «Ініціативи...»²⁴⁸.

- Зростання вартості страхування та фрахту суден, що здійснюють вантажні перевезення в Чорноморському регіоні, зокрема в територіальних водах України, через підвищений ризик навігації в умовах воєнних дій або у разі їх повторного розгортання у майбутньому²⁴⁹. Так, якщо під час дії Чорноморської зернової ініціативи середня ставка страхування судна становила 0,75 % – 1 % від вартості судна, то зараз вона складає 2 %.

Усі ці чинники призводять до втрат часу та прибутковості операторами морських суден при здійсненні перевезень, зростають логістичні витрати вантажовідправників, загрожують пошкодженням або знищенням рухомого складу та судових команд, що в результаті знижує привабливість морських перевезень в Україні.

Розглянемо основні пріоритети забезпечення стійкості морських перевезень України під час війни з РФ та у разі її можливого повторення у майбутньому.

²⁴² Sea mines : the deadly danger lurking in Ukraine’s waters. URL:

<https://www.theguardian.com/world/2022/jul/11/sea-mines-ukraine-waters-russia-war-black-sea>

²⁴³ Russia threatening civilian vessels in the Black Sea, Ukraine says. URL: <https://www.politico.eu/article/russia-ukraine-war-threat-civilian-vessels-black-sea/>

²⁴⁴ Russia-Ukraine War Russian Forces Board Civilian Ship in Black Sea. URL:

<https://www.nytimes.com/live/2023/08/14/world/russia-ukraine-news>

²⁴⁵ Ворог активізував авіацію у районі зернового коридору у Чорному морі – ОК «Південь». URL: https://censor.net/ua/news/3451649/vorog_aktivizuvav_aviatsiyu_u_rayioni_zernovogo_korydoru_u_chornomu_mori_ok_pivden

²⁴⁶ Ukraine’s Risky Bet Pays Off With Ships Streaming to Ports. URL:

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-10-18/ukraine-s-risky-bet-pays-off-with-ships-streaming-to-its-ports?srnd=premium-europe>

²⁴⁷ Інформація Об’єднаного координаційного центру Чорноморської зернової Ініціативи. URL: <https://mtu.gov.ua/timeline/Zernova-iniciativa.html>

²⁴⁸ Трекер економіки України під час війни. Центр економічної стратегії. URL: https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/?fbclid=IwAR37sgyK1AFy4hzLuw4gVr5xjoxG_8gspV5mffpGx0qLW1jSWMZ9wQW1Nkc

²⁴⁹ The repercussions of the Ukraine-Russia conflict on the Shipping companies earnings and War risks insurance, URL: <https://www.hellenicshippingnews.com/the-repercussions-of-the-ukraine-russia-conflict-on-the-shipping-companies-earnings-and-war-risks-insurance/>

- Гарантування безпеки морських суден від атак збройних сил РФ та забезпечення дієвого втілення принципу свободи відкритого моря у Чорноморському басейні. Реалізація зазначеного пріоритету також сприятиме зниженню вартості фрахту та страхування у регіоні.

- Залучення міжнародної допомоги у вигляді гарантій відшкодування можливих втрат та пошкоджень, завданих російськими окупантами суднам, що здійснюють перевезення українських вантажів. Серед пріоритетних донорів – країни ЄС, США, Японія та Південна Корея, основні реципієнти українських вантажів, що перевозяться морським шляхом, також міжнародні організації – насамперед ООН та НАТО.

- Підвищення інтенсивності використання територіальних вод країн НАТО суднами, що здійснюють морські перевезення українських вантажів. Зазначене мінімізує ризик їх потрапляння під обстріл, дасть можливість уникнути втрат або пошкоджень плавзасобів, вантажів та судових команд. Крім того, використання акваторії НАТО унеможливить проведення незаконних затримань та доглядів суден російською стороною.

- Запровадження рейдової перевалки українських вантажів у порту в м. Констанца, що сприятиме нарощуванню обсягів морських перевезень з України безпечним шляхом річкою Дунай внаслідок зростання пропускнуої здатності румунського порту.

- Створення умов румунською стороною для забезпечення навігації Сулінським каналом вантажними суднами у нічний час задля уникнення простоїв та більш ефективного використання потенціалу морських вантажних перевезень у Дунайському регіоні.

- Розширення участі іноземних країн у здійсненні тралення та інших протимінних заходів в акваторії Чорного та, у перспективі, Азовського морів з метою мінімізації мінної загрози цивільному судноплавству.

- Забезпечення можливості заходу суден підвищеного дедвейту до українських портів Дунайського кластеру завдяки інтенсифікації днопоглиблювальних робіт у регіоні.

- Оперативне відновлення руйнувань суден, об'єктів портової інфраструктури, під'їзних шляхів та супутньої логістичної системи від наслідків атак збройних сил РФ.

- Удосконалення берегової логістики в контексті усунення вузьких місць, диверсифікації шляхів перевезень, розосередження рухомого складу та вантажів, створення резервних напрямків руху на випадок виведення з ладу або пошкодження існуючих.

- Оптимізація структури торговельного флоту України завдяки нарощуванню кількості сучасних, вискоєфективних суден, зокрема суховантажних, танкерів та контейнеровозів.

Після закінчення війни та повернення тимчасово окупованих російськими інтервентами територій роль морського транспорту у забезпеченні зв'язності економічної системи України зі світовими ринками зростатиме. Перспективи подальшого розвитку морського транспорту під час повоєнного відновлення полягають у забезпеченні національних виробників та споживачів конкурентними, якісними, безпечними транспортними послугами. При цьому варто враховувати актуальні світові тренди у транспортній галузі – насамперед декарбонізацію, зменшення обсягів атмосферних викидів та інших видів шкідливого впливу на довкілля. Роль морських перевезень та морського транспорту у цьому сенсі важко переоцінити, отже, посилення орієнтації вантажопотоків на морський транспорт буде обов'язковою тенденцією після закінчення війни з РФ та під час повоєнного відновлення.

4.2. Розбудова та диверсифікація наземних транспортних перевезень в умовах високих воєнних ризиків

Наземні транспортні перевезення відіграють визначальну роль у забезпеченні функціонування національної економіки – за даними Держстату, у 2021 р. їхня частка у загальному обсязі внутрішніх вантажних перевезень (без урахування стаціонарних видів

транспорту) складала 99,0 % (538,3 млн т з 543,7 млн т) (рис. 4.2)²⁵⁰. Частка вантажообігу, що був здійснений наземними видами транспорту протягом 2021 р., сягнула 98,6 % (227,2 млрд ткм з 230,5 млрд ткм). У пасажирських перевезеннях спостерігається схожа картина – у 2021 р. частка наземних перевезень пасажирів у всій кількості перевезених пасажирів склала 99,6 % (2,6 млрд пас.), а у пасажирообігу – 70,1 % (4,4 млрд пас. км).

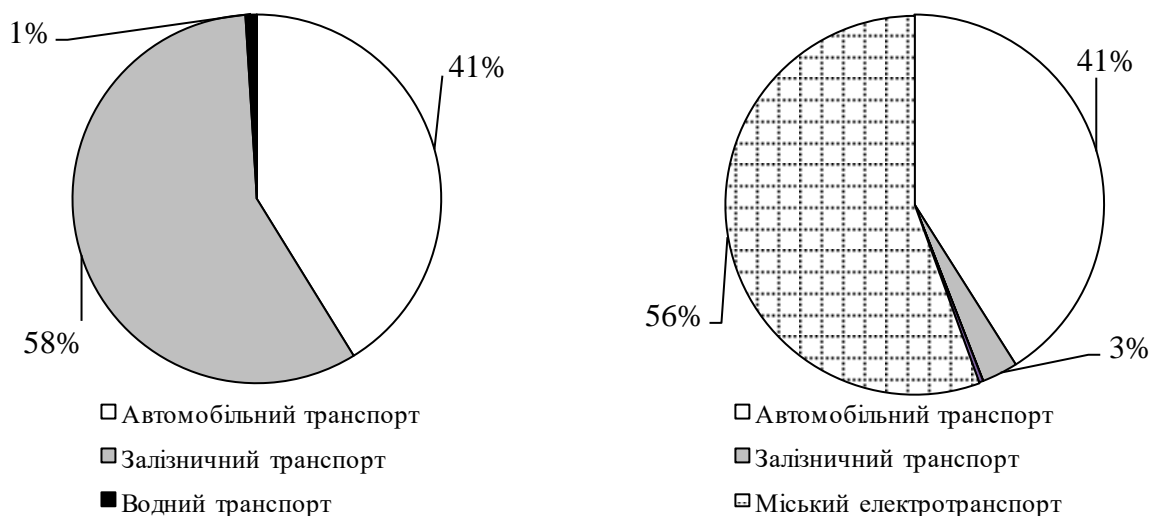

Рис. 4.2. Структура вантажних (ліва діаграма) та пасажирських (права діаграма) перевезень в Україні у 2021 р.²⁵¹, млн т, млн пас.

Зазначимо, що у 2021 р. наземний транспорт посідав друге місце після морського транспорту у загальному обсязі транскордонних вантажних перевезень – 123,3 млн т проти 209,6 млн т відповідно (рис. 4.3)²⁵². Проте внаслідок російської агресії у 2022–2023 рр. вантажні перевезення морським транспортом у зовнішньому сполученні значно скоротилися та практично зрівнялись за обсягами із наземними. Таким чином, протягом повномасштабної війни з РФ роль наземних вантажних перевезень значно зросла – вони є важливою та невід’ємною складовою частиною стійкості національної економіки.

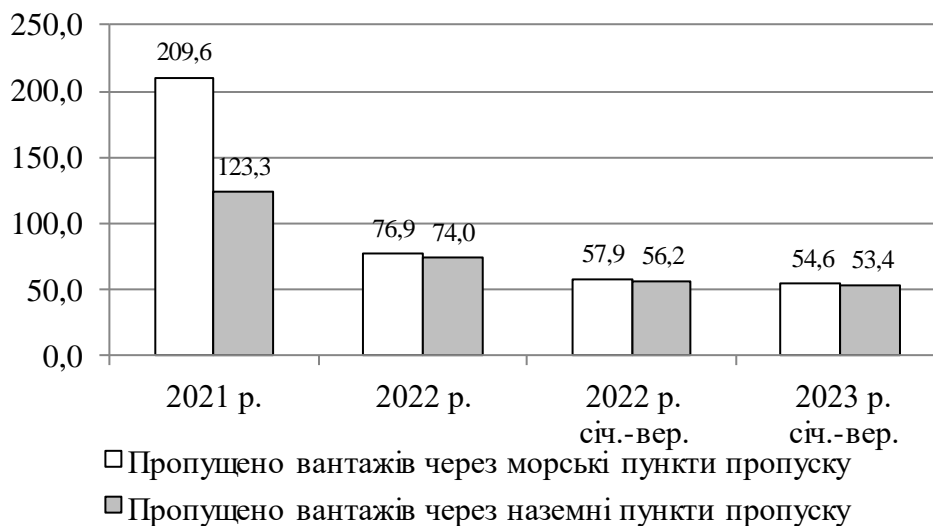

Рис. 4.3. Динаміка транскордонних вантажних перевезень²⁵³, млн т

²⁵⁰ Надано інформацію щодо наземних перевезень транспортом України.

²⁵¹ Види транспорту, частка яких менша за 1 %, на діаграмах не відображено.

²⁵² Надано інформацію щодо всіх транспортних перевезень з та до України.

²⁵³ Інформація Державної митної служби. URL: <https://customs.gov.ua/>

Попри відсутність статистичних даних щодо пасажирських перевезень наземним транспортом протягом 2022–2023 рр., зазначимо, що абсолютна більшість евакуаційних перевезень здійснювалася саме наземним транспортом, а частка інших видів транспорту у внутрішніх пасажирських перевезеннях до початку війни з РФ була мізерною (0,4 % у 2021 р.). Отже, роль наземних пасажирських перевезень для забезпечення зовнішньої та внутрішньої зв'язності є визначальною.

Наслідками неспровокованої російської агресії стали значні ускладнення при здійсненні наземних перевезень в Україні. Розглянемо, які саме.

У внутрішньому транспорті :

- Високий рівень зношеності рухомого складу має додаткові втрати часу при здійсненні перевезень через вимушені обмеження максимальної швидкості руху та зростання кількості аварійних випадків. Так, зношеність локомотивів АТ «Укрзалізниця» на початку 2022 р. становила 97 %, а у 2020 р. третина всіх аварій на залізниці сталася через зношений стан рухомого складу^{254, 255}.

- Обстріли дорожньо-транспортної інфраструктури російськими загарбниками призводять до простоїв транспорту або додаткових витрат часу на об'їзд пошкоджених ділянок та ділянок, що перебувають під загрозою нанесення ударів²⁵⁶.

- Вимушена переорієнтація вантажопотоків спричинює прискорене зношення дорожнього полотна – насамперед під'їзних шляхів до морських портів, що негативно впливає на стан безпеки перевезень, їх середню швидкість та потребує додаткових витрат на утримання та ремонт²⁵⁷.

У зовнішньому транспорті :

- В умовах війни транскордонні вантажні перевезення, насамперед експортних вантажів, суттєво обмежуються недостатньою розвиненістю прикордонної транспортної інфраструктури – як в Україні, так і в сусідніх країнах²⁵⁸. Нерозвиненість прикордонної інфраструктури значно обмежує обсяги наземних вантажних перевезень.

- Через неоптимальні умови праці та мобілізаційні заходи на ринку наземних перевезень існує проблема браку кваліфікованих кадрів – наприклад, їх нестача в АТ «Укрзалізниця» складає 30 %, також спостерігається дефіцит водіїв вантажного автотранспорту²⁵⁹.

- Вимушена переорієнтація вантажопотоків з морських портів України до наземного транспорту спричинила дефіцит окремих спеціалізованих видів рухомого складу – наприклад, зерновозів та бензовозів.

- Вузким місцем вантажних та пасажирських перевезень у зовнішньому сполученні є недостатня пропускна здатність та обмежена спеціалізація пунктів пропуску та контролю через державний кордон України. Так, перестановка залізничних вагонів з української колії шириною 1520 мм на європейську колію 1435 мм може здійснюватися лише на восьми прикордонних переходах, а здатність передавати, наприклад, лісові вантажі є лише на трьох

²⁵⁴ Зношеність локомотивного парку «Укрзалізниці» становить 97 %. URL: <https://gmk.center/ua/news/znoshenist-lokomotivnogo-parku-ukrzeliznici-standovit-97>

²⁵⁵ Топменеджер УЗ : зношений вагонний парк – це пряма загроза безпеці руху. URL: https://lb.ua/economics/2021/10/20/496674_topmenedzher_uz_znosheniy_vagonniy.html

²⁵⁶ «Укрзалізниця» : У Херсоні пошкоджено вокзал і рухомий склад, відомо про кількох поранених працівників, пасажирів в укритті. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/956643.html>

²⁵⁷ «Укртрансбезпека» не в змозі приборкати порушників вагового контролю на трасі Одеса – Рені. URL: <https://intent.press/news/war/2023/trasa-odesa-reni-poterpaye-cherez-vijnu/>

²⁵⁸ Черги з вагонів на кордоні пов'язані з недостатньою готовністю інфраструктури сусідніх країн – Камішін, URL: <https://uaprom.info/news/184911-cherghi-z-vagoniv-kordoni-povyazani-z-nedostatnoyu-gotovnistyu-infrastrukturi-susidnih-krayin-kamishin.html>

²⁵⁹ Укрзалізниці бракує до 30 % кваліфікованих кадрів – голова правління. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3773340-ukrzeliznici-brakue-do-30-kvalifikovanih-kadriv-golova-pravlinna.html>

із них²⁶⁰. Внаслідок такої ситуації утворюються значні черги. Через прості вантажовідправники та перевізники несуть збитки, відбувається зрив контрактних зобов'язань. Крім того, надмірна концентрація рухомого складу та вантажів поблизу обмеженої кількості стаціонарних переходів, станцій перестановки та пунктів пропуску загрожує значними втратами транспортних засобів, вантажів та людей у випадку обстрілів російськими військами – подібні ситуації вже зафіксовано в районі дунайських портів.

- Виконання обов'язкових процедур догляду та контролю при здійсненні транскордонних перевезень потребує значного часу, що не дозволяє ефективно використовувати наявну пропускну здатність транспортної системи та гальмує рух наземного транспорту.

- Побудована нова залізнична гілка на кордоні між Україною і Молдовою та створений спільний пункт пропуску «Серпневе-1 – Басарабська»²⁶¹ потенційно можуть компенсувати залізничний рух пошкодженим внаслідок російських атак підйомним мостом у Затоці та поліпшити доступ українських вантажів до портів Дунайського кластеру. Проте наразі переваги перевезень новою гілкою фактично зведені нанівець діючою тарифною політикою Молдови, через яку вартість транзиту українських вантажів молдовською територією перевищує економічний ефект від таких перевезень²⁶².

- Блокування автомобільних пунктів пропуску та контролю через державний кордон України польськими та словацькими перевізниками та можливість поширення такого явища на інші країни загрожує втратою вагової частки обсягів вантажних перевезень, насамперед імпорту, зокрема таких важливих товарів як паливно-мастильні матеріали (у 2022 р. автомобільний транспорт посідав перше місце за кількісними обсягами перевезених імпортованих вантажів – 10,7 млн т з 30,3 млн т)^{263, 264}.

Через блокування роботи морських портів України з боку РФ розбудова та нарощування обсягів наземних вантажних перевезень під час російського вторгнення є життєво важливим завданням вітчизняного транспорту. Під час воєнного стану та повоєнного відновлення збільшення наземних перевезень має відбуватись із урахуванням відповідних пріоритетів. Розглянемо, яких саме.

- Диверсифікація шляхів та напрямків перевезень, яка дозволить мінімізувати втрати рухомого складу, вантажів та персоналу у випадку ворожих обстрілів, забезпечити стійкість та гнучкість транспорту з урахуванням дворічного досвіду війни в умовах змін ландшафту економіки, а також надавати оптимальні транспортні послуги замовникам залежно від їх розташування.

- Збільшення кількості пунктів пропуску та контролю через державний кордон України, а також розширення їхньої спеціалізації задля можливості здійснення оперативної переорієнтації потоків вантажів та пасажирів у разі руйнування окремих елементів прикордонної транспортної інфраструктури ворогом або у разі виникнення раптової, непередбачуваної потреби нарощення перевезень. Наявність розширеної системи пунктів пропуску з широкою функціональністю також матиме позитивний синергетичний ефект для соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів України та сусідніх країн.

²⁶⁰ В «Укрзалізниці» розповіли про можливість добової перестановки вагонів на європейську колію. URL: <https://uprom.info/news/other/infrastruktura/v-ukrzaliznyczy-rozpovila-pro-mozhlyvosti-dobovoyi-perestanovky-vagoniv-na-yevropejsku-koliyu/>

²⁶¹ Україна відкриває залізничну гілку з Молдовою. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/ukrajina-vidkrivaye-zaliznichnu-gilku-z-moldovoyu-12189861.html>

²⁶² Аграрії просять знизити залізничні тарифи для зерна на Дунаї.

URL: <https://usm.media/uza-prosit-zmenshiti-zaliznichni-tarifi-na-dostavku-zerna-v-dunajski-porti/>

²⁶³ На АЗС закінчується паливо через страйк поляків на кордоні: чи загрожує Україні дефіцит. URL: <https://informer.ua/uk/na-azs-zakinchuyetsya-palivo-cherez-strayk-polyakiv-na-kordoni-chi-zagrozhuye-ukrajini-deficit>

²⁶⁴ Торгівля-2022 : третину імпорту товарів в Україну привезли міжнародні автомобільні перевізники. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/torhivlia-2022-tretynu-importu-tovariv-v-ukrainu-pryvezly-mizhnarodni-avtomobilni-pereviznyky>

- Інтенсифікація процесів інтеграції українського наземного транспорту до транс'європейської транспортної системи Ten-T та забезпечення його повноцінного залучення до європейських інфраструктурних проєктів, зокрема проєкту Rail Baltica, а також проєктів, що реалізуються в рамках Стратегії ЄС для Дунайського регіону. Це дозволить мінімізувати бюрократичні перепони при здійсненні транскордонних перевезень, оптимізувати використання пропускну здатності транспортної інфраструктури та збільшити обсяги перевезень в умовах російської агресії та під час повоєнного відновлення.

4.3. Перспективні заходи державної політики у сфері транспорту

Забезпечення стійкості національної економіки та побудова нової секторальної структури у період повоєнного відновлення потребуватимуть переосмислення архітектури транспортної системи України. Проєктування конкретної структури транспортної системи можливе лише за наявності узгодженого бачення поствоєнного ландшафту промисловості. Разом із цим, уже сьогодні зрозуміло є важливість наявності розгалуженої мережі автомобільних та залізничних доріг для стійкого забезпечення логістичної зв'язності територій. Можливість оперативної переорієнтації пасажирських та вантажних потоків дозволяє усунути логістичні перешкоди для оптимізації виробничої структури економіки та регіонального розвитку у повоєнний період. Відтак динамічна відбудова цілісної транспортної системи країни є одним з першочергових завдань.

Наявні магістральні напрями по лініях «Схід – Захід» є важливим підґрунтям для реалізації євроорієнтованого вектору відновлення та подальшого розвитку економіки України, оскільки забезпечуватимуть ефективне залучення ресурсного потенціалу східних регіонів України у виробничій взаємодії Україна – ЄС. При цьому на перших етапах відбудови зазначені напрями будуть важливими для постачання до регіонів, які потребуватимуть відновлення, необхідних матеріалів, що виробляються у західних та центральних регіонах країни. Розбудова магістральних транспортних шляхів має стати потужним чинником інклюзивності процесу відновлення, його важливої ролі для поживлення економіки незруйнованих регіонів та країни в цілому.

Реалізація перспектив членства в ЄС створюватиме підстави для побудови *довгострокових* цілей перебудови транспортної системи на засадах стійкості та оптимізації логістики, а також поліпшення міжрегіональних комунікацій. При цьому варто врахувати гіршу розвиненість транспортної мережі менш індустріально розвинених західних регіонів країни, які в новій просторовій моделі економіки напевне нестимуть більше навантаження. Потрібно приділити посилену увагу розбудові автомобільних та залізничних шляхів між обласними центрами та між обласними центрами та столицею. Велике значення матиме збільшення кількості мостових переходів через великі річки, насамперед Дніпро, а також через Дністровський лиман. Під час відновлення південних регіонів України першочергово мають бути відбудовані автомобільні та залізничні мости через Дніпро у районі м. Херсона.

Усталення меж територіальних громад потребуватиме перегляду мереж місцевих доріг, які мають бути синхронізовані зі структурою мереж закладів освіти та охорони здоров'я.

Відповідно, формуються значні перспективи для довгострокового розвитку пов'язаних із дорожнім будівництвом галузей економіки України, зокрема розвиток малих місцевих виробництв.

Важливим орієнтиром розвитку транспортної системи має стати розбудова можливостей мультимодальної взаємодії. Насамперед – завдяки нарощуванню обсягів контейнерних перевезень, що, разом з іншим, зменшить витрати часу на перевантаження й задіяти для експорту переходи, які не мають обладнання для переналаштування на європейську ширину залізничної колії.

Стабільність залізничних перевезень потребуватиме організаційного удосконалення АТ «Укрзалізниця» з метою зміцнення його фінансової стійкості. Разом

із тим, зважаючи на високі безпекові ризики, доцільним є зберегти державну власність на профільні активи підприємства, при цьому, приватизувати непрофільні активи й налагодити мережеву взаємодію з приватними надавачами супутніх послуг.

Для України розвиток залізниці має бути тісно пов'язаний зі зміцненням комунікації з європейською залізничною мережею, передусім – послідовним нівелюванням бар'єру різної ширини колії. Заведення на першому етапі європейської колії до центрів західних регіонів дозволить вибудовувати на їхніх майданчиках потужні мультимодальні перевантажувальні хаби.

Для забезпечення мобільності населення, яка буде важливою для адаптації ринків праці та поселенської мережі до нового промислового ландшафту країни, розвинена система магістральних перевезень має бути доповнена гнучкою мережею місцевих перевезень автомобільним та залізничним транспортом як в межах громад, так і на міжмуниципальному та міжрегіональному рівнях. Для цього мають розвиватися муніципальний транспорт, підтримуватись охоплення залізничними перевезеннями малих станцій, впроваджуватися мультимодальні маршрути «залізниця – автобус».

Разом із тим, важливим напрямом є розвиток інфраструктури пасажирських перевезень через західний кордон України, що спрощуватиме комунікації з батьківщиною втікачів від війни, сприятиме їх поверненню в Україну у середньостроковій перспективі. Значний позитивний результат могло б принести відновлення ще до завершення бойових дій авіаційного сполучення з аеропортами обласних центрів західних регіонів України (зокрема Львів, Ужгород) з відповідним убезпеченням польотів силами ППО європейських партнерів.

Руйнування шлюзового господарства греблі нижнього каскаду дніпровських ГЕС на невизначений термін блокує наскрізне судноплавство по р. Дніпро. **Важливими складовими частинами розбудови транспортної системи можуть бути відновлення вантажних річкових перевезень у межах «Прип'ять – Запоріжжя», а також організація перевантажувальних хабів у нижній течії Дніпра в районі м. Херсон.**

Подолання суперечностей, які призвели до блокування автомобільних пунктів пропуску на західному кордоні України автоперевізниками низки сусідніх країн, є одним із першочергових завдань для стійкості української системи міжнародних перевезень. Президент України В. Зеленський наголошував, що ситуація з блокуванням українського автомобільного транспорту на кордоні, зокрема, з Польщею викликана політичними, а не економічними причинами та закликав до виважених дій для її деескалації²⁶⁵. На користь такої позиції свідчить інформація щодо основних показників та індикаторів вантажних перевезень українськими та польськими перевізниками, яку озвучено міністром розвитку громад, територій та інфраструктури України О. Кубраковим на зустрічі з міністром інфраструктури Польщі у грудні 2023 р.²⁶⁶. Таким чином, у 2024 р. недопущення блокування вільного транскордонного руху вантажів через кордони України з її європейськими сусідами відповідно до чинних міжнародних угод має стати одним з основних пріоритетів вітчизняної зовнішньоекономічної політики. Разом із тим, у рамках формування дорожньої карти вступу України до ЄС має бути складено узгоджений план послідовної імплементації в Україні європейських регуляцій у сфері транспорту, який дозволить побудувати рівні умови для конкуренції на єдиному європейському ринку транспортних перевезень.

В умовах блокування РФ чорноморських портів України для зміцнення стійкості морських перевезень та розвитку морського транспорту варто забезпечити більш повне та безпечне використання потенціалу портів Дунайського кластеру. Для цього необхідно розширювати пропускну здатність інфраструктури Дунаю та збільшувати ефективність роботи з румунськими партнерами, зокрема:

²⁶⁵ «Усе потеплішає»: Зеленський прокоментував блокування кордону польськими перевізниками. URL:

<https://suspilne.media/625453-use-poteplisae-zelenskij-prokomentuav-blokuvanna-kordonu-polskimi-pereviznikami/>

²⁶⁶ Кубраков зустрівся із новим міністром інфраструктури Польщі: говорили про розблокування кордону. URL: <https://suspilne.media/644610-kubrakov-zustrivsa-iz-novim-ministrom-infrastrukturi-polsi-govorili-pro-rozblokuvanna-kordonu/>

- розглянути можливість використання суден, які не беруть участь у перевезеннях, у якості потужностей зберігання вантажів у портах Дунайського регіону;
- опрацювати можливість запровадження спільного планування перевезень портами Дунайського кластеру з портом у м. Констанца, що синхронізує робочі процеси та забезпечить ефективніше використання наявного вантажного обладнання та рухомого складу за рахунок зростання інтегрованості та сумісності;
- вивчити перспективи нарощування підготовки лоцманів з метою активізації судноплавства в Дунайському регіоні, зокрема у нічний час – насамперед Сулінським каналом після його облаштування відповідними засобами безпеки руху та сигналізації (за згодою румунської сторони);
- провести переговори з представниками Всесвітньої продовольчої програми ООН, ЄС, США та інших потенційних донорів щодо можливості тимчасового отримання від них Україною суден для використання в якості потужностей для зберігання вантажів портами Дунайського кластеру;
- ініціювати перемовини з Румунією щодо рейдової перевалки у порту м. Констанца, яка сприятиме нарощуванню обсягів переробки українських вантажів в умовах перенасиченості цього порту, дозволить уникнути конкуренції українського експорту із місцевими зерновими вантажами та можливості потрапляння вітчизняного зерна на внутрішній ринок Румунії;
- запропонувати представникам Румунії задіяти лоцманів з України для нарощування кількості проводок суден між українськими портами та портом у м. Констанца, що оптимізує реалізацію існуючого потенціалу транспортної взаємодії в Дунайському регіоні.

У середньостроковій перспективі реалізації потенціалу портів Дунайського кластеру має сприяти будівництво залізничної колії до станції Кілія, яка обслуговує Усть-Дунайський морський торговельний порт²⁶⁷.

Для розбудови та диверсифікації наземних транспортних перевезень в умовах високих воєнних ризиків, можливості тривалого блокування пунктів пропуску та контролю через державний кордон у сусідніх країнах ЄС необхідно взяти відповідних заходів. Розглянемо, яких саме.

- Інформувати представників Європейської комісії та Ради Європейського Союзу щодо критичної залежності української економіки від залізничного сполучення з європейськими країнами в умовах військової агресії з боку РФ та з огляду на запровадження обмежень на вітчизняний експорт сусідніми країнами. Досягти спільних домовленостей щодо ліквідації гальмівного ефекту від недостатньої пропускної здатності європейської залізничної мережі, насамперед у прикордонних територіях, за рахунок активізації співпраці з Україною у сфері залізничного транспорту завдяки розширенню існуючої системи пунктів пропуску та прикордонної транспортної інфраструктури.

- Збільшити кількість залізничних станцій та терміналів, що здатні обслуговувати контейнерні перевезення, що дозволить здійснювати оперативну переорієнтацію вантажопотоків з автомобільного на залізничний від транспорту у разі блокування пунктів пропуску та контролю через державний кордон у сусідніх країнах ЄС.

- Запропонувати представникам міністерства транспорту Польщі, Латвії, Литви та Естонії внести на розгляд Європейської комісії ініціативу щодо залучення пункту пропуску Мостиська-II – Медика до проекту «Rail Baltica» завдяки відповідному розширенню залізничної інфраструктури Республіки Польща із використанням інструменту «З'єднання Європи» (CEF), що сприятиме збільшенню обсягів вантажних перевезень територіями зазначених країн та позитивно вплине на стійкість українського залізничного транспорту.

²⁶⁷ Мільярди на відновлення залізниці : деталі великого плану.

URL: <https://www.railinsider.com.ua/milyardy-na-vidnovlennya-zaliznyczi-detali-planu/>

- Внести на розгляд Європейської комісії пропозицію щодо здійснення початкового планування та розробки технічного завдання продовження проекту «Rail Baltica» до м. Львова за рахунок коштів CEF (Connecting Europe Facility – фонд ЄС, створений у 2014 р. для інвестицій у транспортні, енергетичні, цифрові та телекомунікаційні проекти), враховуючи перспективу набуття Україною членства у ЄС, що дозволить зекономити час та позитивно впливатиме на темпи інтеграції української залізничної системи до TEN-T (Транс'європейської транспортної мережі).

- Вивчити можливість розширення кількості пунктів пропуску та контролю через західний державний кордон України, що дозволить здійснювати оперативну диверсифікацію логістики вантажних перевезень у разі виведення з ладу окремих об'єктів або ланок прикордонної транспортної інфраструктури та сприятиме більш стійкому функціонуванню системи транскордонних перевезень.

- Провести інвентаризацію рухомого складу, обладнання, комплектуючих, матеріалів з об'єктів транспортної інфраструктури, що перебувають у державній власності, на кордоні з РБ та РФ та вивчити можливість використання цих основних засобів на новостворюваних та вже існуючих логістичних об'єктах західних регіонів України.

- Розширити наявну мережу терміналів, які дозволяють здійснювати завантаження автомобільного транспорту на контейнерні платформи, що збільшить ефективність використання такого виду перевезень та збереже сполучення автомобільним вантажним транспортом з країнами, де блокуються пункти пропуску та контролю через державний кордон.

У забезпеченні стійкої роботи транспорту України в умовах завдання агресором ударів по транспортній інфраструктурі визначальну роль відіграє оперативне виконання ремонтно-відновлювальних робіт. Для цього потрібно:

- організувати постачання з урахуванням можливостей допомоги від зарубіжних партнерів необхідних обсягів сировини, матеріалів та комплектуючих, а також спеціалізованої будівельної та ремонтної техніки;

- створити розсосереджені запаси матеріалів, комплектуючих, обладнання та технічних засобів для здійснення ремонтно-відновлювальних робіт на автомобільних дорогах, залізничних коліях, мостах та шляхопроводах;

- замінювати зруйновані мости, віадуки, шляхопроводи та естакади там, де це можливо, на моделі модульної конструкції, що сприятиме збільшенню швидкості будівництва, а також відновлення зазначених об'єктів транспортної інфраструктури у разі їх пошкодження або руйнування²⁶⁸; при цьому, з міркувань безпеки, варто уникати застосування поєднаних (залізнично-автомобільних) конструкцій;

- враховуючи високий рівень залежності України від імпорту бітуму, сприяти залученню інвестиційних ресурсів у розвиток будівництва в Україні цементобетонних автомобільних доріг.

²⁶⁸ Waagner-biro modular bridge solutions. URL: <https://www.waagner-biro-bridgesystems.com/modular-bridges-1#:~:text=The%20modular%20bridge%20system%20consists,of%204.5%20to%206%20metres.>

ВИСНОВКИ

1. Попри суттєві втрати, реальний сектор економіки у 2023 р. демонструє стійкість і адаптивність до викликів війни. У промисловості, за підсумками першого півріччя, зафіксовано зростання в окремих галузях (машинобудуванні, харчовій промисловості, виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції). У важких умовах війни українські аграрії продовжують працювати на забезпечення продовольчої безпеки; відновлюється промислове виробництво м'ясо-молочної продукції, є всі передумови для ефективного розвитку цієї галузі й реалізації її експортного потенціалу. Пожвавлення економічної активності та повернення внутрішньо переміщених осіб сприяли зростанню пасажирських перевезень, утім, тенденція щодо падіння обсягів перевезень вантажів триває.

2. Відновлення у реальному секторі економіки гальмується як об'єктивними зовнішніми чинниками, пов'язаними із веденням бойових дій, так і низкою внутрішніх проблем та перешкод. Для забезпечення функціонування реального сектора в умовах війни на державному рівні протягом 2022–2023 рр. реалізовано низку заходів. У промисловості такі заходи стосувалися, зокрема, забезпечення релокації виробничих потужностей, підтримки створення і розвитку переробних підприємств, індустріальних парків, реалізації подальших кроків у напрямі євроінтеграції. Державна аграрна політика спрямована на: посилення стійкості аграрного сектора, подолання наслідків військових дій та перешкод для експорту вітчизняної агропродукції, адаптацію нормативно-правового поля в аграрній сфері відповідно до норм і правил ЄС. З метою мінімізації руйнівного впливу російської агресії на вітчизняний транспорт та для забезпечення виконання ним своїх основних функцій у нових умовах вжито низку першочергових заходів, завдяки яким вдалося не допустити порушення зв'язності регіонів, уникнути дефіциту транспортних послуг на внутрішньому ринку та втрати каналів перевезень у зовнішньому сполученні.

3. Зважаючи на наявну структуру виробництва, першочерговими напрямками державного стимулювання промисловості варто вважати: розбудову машинобудівної промисловості як стратегічно важливої галузі для підтримки обороноздатності країни, її технологічного та інноваційного розвитку, залучення у глобальні ланцюги створення продукції; модернізацію металургійної галузі на новій технологічній базі для забезпечення її відповідності світовим тенденціям, відновлення промисловості через екологічну, «зелену» трансформацію виробництва; розвиток галузі будівельних матеріалів з орієнтованими для внутрішнього ринку виробництвами для забезпечення повоєнної реконструкції економіки; поглиблення перероблення сільськогосподарської сировини, що є визначальним чинником забезпечення продовольчої безпеки України, збільшення експортних надходжень та зміцнення зовнішньоекономічної безпеки; стимулювання вторинного перероблення сировинних ресурсів, що зменшуватиме використання невідновлюваної сировини у промисловому виробництві, формуватиме потужний ресурс для відновлення зруйнованої інфраструктури та енергетичного забезпечення країни, сприятиме пришвидшеній інтеграції України до європейського порядку денного Зеленого курсу.

4. Основою для сфокусованої державної підтримки має стати визначення на державному рівні стратегічних галузей промисловості України. Формування переліку стратегічних галузей має враховувати специфіку потреб воєнної економіки та повоєнного відновлення. Визначення стратегічних галузей має відбуватися на основі експертних міжгалузевих досліджень із визначенням обмеженого кола перспективних напрямів промислової спеціалізації України на внутрішньому та зовнішніх ринках з масштабним позитивним впливом на розвиток інших галузей економіки, високим потенціалом

формування точок зростання в українській економіці, розвитку «наскрізних» технологій, зниження соціальної напруженості та безробіття в умовах війни та повоєнної відбудови.

5. Отримання Україною статусу країни кандидата на вступ до ЄС відкриває перспективи модернізації української промисловості на нових технологічних засадах, здатних забезпечити стійкість економіки під час війни і пришвидшити її структурну перебудову у повоєнний період. Рух у напрямі євроінтеграції активізує зрушення у промисловості, зокрема, у спосіб: стимулювання виробництва більш технологічної продукції, інтеграції України у європейські ланцюги доданої вартості; розвитку підприємництва, впровадження реформ у промисловості та її розбудови унаслідок участі України у фондах і програмах ЄС; реалізації спільних виробничо-інноваційних проєктів у перспективних секторах. Забезпечення подальшої адаптації українського законодавства до європейських норм і вимог, поглиблення інтеграції українського бізнесу до ринків ЄС, запровадження «Промислового безвізу», пришвидшення секторальної інтеграції – важливі кроки у цьому напрямі для структурної трансформації й підвищення конкурентоспроможності економіки у повоєнний період.

6. Диверсифікація аграрного виробництва на основі підвищення капіталізації та інвестиційної привабливості агропідприємств, насамперед, для дрібних і середніх інвесторів, формування нової генерації виробників у дрібнотоварному сегменті аграрного сектора з передачею їм новітніх технологій, навичок та спроможностей до впровадження інновацій, відновлення стійких зв'язків аграрного та промислового секторів – чинники, які мають принципово посилити роль агроресурсного багатства України, перетворити аграрний сектор на рушій сучасного інклюзивного соціально-економічного розвитку та структурної модернізації економіки. Новий аграрний сектор дозволить реалізувати політику інтенсивного сільського розвитку, подолати розрив у якості життя сільських та міських мешканців.

7. Адаптація вітчизняного законодавства до європейських та світових стандартів щодо вирощування сільськогосподарських культур та утримання тварин, а також щодо якості та безпечності сільськогосподарської продукції та продуктів харчування дозволить Україні залишатися гарантом постачання харчових продуктів на світовий ринок продовольства – і, водночас, просувати на зовнішні ринки продукцію з більшим вмістом доданої вартості, поглиблювати співпрацю з європейським аграрним бізнесом, пропонуючи взаємовигідні ініціативи.

8. Забезпечення кліматично-орієнтованого розвитку сільського господарства в межах, які забезпечують самовідновлення екосистем і не ставлять під загрозу життєздатність теперішніх та майбутніх поколінь, дасть змогу не лише послабити ризики кліматичних змін для українського агросектора, але й дієвим чином приєднатися до глобальних зусиль щодо протидії змінам клімату, адаптації глобальної продовольчої системи до природно-кліматичних умов, що змінюються.

9. Створення сучасних конкурентних переваг сільських, селищних територіальних громад на основі раціонального системного використання потенціалу громад для залучення фінансових та людських ресурсів, технологій, фахівців у сфері агровиробництва, а також у несільськогосподарських видах діяльності, дасть можливість запобігти відпливу із сіл молоді, заохотити працевлаштування в сільській місцевості (зокрема у неаграрних видах діяльності), подолати тенденції надмірного накопичення населення в містах.

10. Незважаючи на певні позитивні тенденції у динаміці показників роботи транспорту України протягом 2023 р., рівень передвоєнного 2021 р. не досягнуто, а поточні обсяги вантажних та пасажирських перевезень все ще лишаються під сильним гальмівним впливом від російської агресії.

11. Серед основних чинників стійкості транспортного сектора України в умовах війни варто виділити ефективні та адаптивні морські перевезення та морський транспорт, а також диверсифіковані наземні перевезення, що здатні стабільно функціонувати в умовах високих воєнних ризиків завдяки своїй гнучкості та можливості оперативної диверсифікації вантажних та пасажирських потоків.

12. Основними пріоритетами розвитку транспорту України в умовах війни та повоєнного відновлення економіки варто вважати диверсифікацію шляхів та напрямків перевезень, збільшення кількості пунктів пропуску та контролю через державний кордон України, а також інтенсифікацію процесів інтеграції українського наземного транспорту до транс'європейської транспортної системи Тен-Т та забезпечення його повноцінного залучення до європейських інфраструктурних проєктів.

РЕЗЮМЕ

З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну реальний сектор економіки зазнає потужних втрат та руйнувань активів, виробничо-збутових, логістичних ланцюгів, об'єктів інфраструктури, аграрних і земельних ресурсів, людського капіталу. Після глибокого падіння за підсумками 2022 р. у 2023 р. у реальному секторі загалом встановився тренд позитивної динаміки, що стало можливим завдяки стійкому попиту на внутрішньому ринку, поліпшенню забезпечення електроенергією споживачів, диверсифікації шляхів експорту української продукції. Проте для закріплення позитивних змін та налагодження стійкого функціонування сектора в умовах повномасштабної війни важливо продовження адаптаційних змін, подолання існуючих проблем та обмежень, масштабування ефективних стратегій та практик підприємств щодо подолання кризи, викликаної війною, та пристосування до нових умов діяльності.

Новим системним викликом для реального сектора економіки стало руйнування Каховської ГЕС. Трагедія руйнівним чином вплинула на аграрний сектор кількох регіонів – масштаб затоплення на Херсонщині орієнтовно становить 10 тис. га сільськогосподарських земель на правобережжі та у кілька разів більше на лівому березі області, який нині перебуває під окупацією. Після підриву Каховської ГЕС російськими окупантами збитки промислового сектора спричинили відчутний негативний вплив на показники й перспективи виробничої та експортної діяльності промислових підприємств, який виявився одразу після катастрофи, і матиме більш довгострокові наслідки. Для транспортної галузі підриву Каховської ГЕС спричинив фізичне унеможливлення судноплавства у нижній частині р. Дніпро через зниження рівня води. Пряме відновлення Каховської ГЕС навряд чи є доцільним, а подолання наслідків підриву залежатиме від обраного варіанту розвитку регіону. Під час відновлення постраждалої від Каховської трагедії Херсонщини варто не відтворювати переважно радянське надбання в незмінному вигляді, а будувати якісно нову сучасну інфраструктуру. Йдеться про довготривалу перебудову економіки та екологічної системи великого регіону з усіма відповідними наслідками.

Для забезпечення функціонування реального сектора в умовах війни на державному рівні протягом 2022–2023 рр. реалізовано низку заходів.

У промисловості такі заходи стосувалися, зокрема, забезпечення релокації виробничих потужностей; підтримки створення і розвитку переробних підприємств, індустріальних парків, реалізації подальших кроків у напрямі євроінтеграції. Завдяки вжитим заходам і реалізованим ініціативам промисловість функціонує та демонструє стійкість до викликів і ризиків війни, попри безпрецедентні пошкодження, втрати і руйнування. Надалі варто зосередитись на створенні умов для роботи промисловості на зміцнення обороноздатності країни (оборонне замовлення, замовлення обладнання для військових, одягу, взуття, ліків, продовольства тощо), що підтримуватиме українські виробництва, а також розширенні програм для переробних підприємств, опрацюванні нових експортних маршрутів і побудові транспортно-логістичних зв'язків усередині країни, використанні можливостей, які виникають для України як країни – кандидата на вступ до ЄС.

Державна аграрна політика спрямована на посилення стійкості аграрного сектора і подолання наслідків воєнних дій та перешкод для експорту вітчизняної агропродукції, адаптацію нормативно-правового поля в аграрній сфері відповідно до норм і правил ЄС. Основні напрями в умовах повномасштабної війни мають спрямовуватися на збереження ефективності ланцюга «виробництво – переробка – зберігання – постачання населенню продуктів харчування». Вкрай важливими є нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, пошук та створення нових об'єктів для зберігання та первинної переробки продукції, залучення всіх можливостей державного та приватного секторів для постачання продуктів харчування в місця їх збуту. В умовах повоєнного відновлення варто забезпечити диверсифікацію розвитку аграрного виробництва на основі підвищення капіталізації та інвестиційної привабливості агропідприємств, формування

ринкових інститутів, що передбачатиме підвищення ефективності використовуваних у сільському господарстві ресурсів, зміцнення продовольчої безпеки держави, розвиток багатокладності, нарощування експорту товарів з більшою доданою вартістю.

З метою мінімізації руйнівного впливу російської агресії на вітчизняний транспорт та для забезпечення виконання ним своїх основних функцій у нових умовах вжито низку першочергових заходів, завдяки яким вдалося не допустити порушення зв'язності регіонів, уникнути дефіциту транспортних послуг на внутрішньому ринку та втрати каналів перевезень у зовнішньому сполученні.

Відновлення економіки під час війни та у повоєнний період має передбачати здійснення виважених кроків щодо відходу від сировинної моделі економіки, стимулювання перероблення, формування точок зростання, розвитку перспективних напрямів спеціалізації України на внутрішньому та зовнішніх ринках тощо.

Стійкість промисловості в умовах війни та повоєнного відновлення визначається її здатністю ефективно протистояти загрозам, викликам і ризикам війни, адаптуватися до змін воєнної обстановки без значної втрати функціональності суб'єктів промисловості, зв'язків між ними, а також формувати підґрунтя економічного зростання і розвитку у довгостроковій перспективі. Основними напрямками державної промислової політики мають бути: підтримка стратегічних галузей промисловості; розбудова сучасного машинобудування; модернізація металургійної галузі на новій технологічній базі; розвиток галузі будівельних матеріалів з орієнтацією на внутрішній ринок; поглиблення ступеня промислового перероблення сільськогосподарської сировини; стимулювання вторинного перероблення сировинних ресурсів; пришвидшення євромодернізаційних зрушень.

Для підвищення стійкості аграрного сектора в умовах війни та повоєнного відновлення важливо сприяти: досягненню інклюзивності аграрного сектора на основі повноцінної реалізації підприємницьких ініціатив, розвитку багатокладності на селі; репозиціонуванню України у глобальній продовольчій системі; побудові кліматично орієнтованого сільського господарства. При цьому розвиток сільського господарства має відбуватися зі створенням умов, за яких економічне зростання, матеріальне виробництво та задоволення потреб сучасного суспільства відбуваються в межах, що забезпечують відновлення екосистем і не ставлять під загрозу життєздатність теперішніх та майбутніх поколінь, тобто сприятимуть досягненню цілей сталого розвитку.

Серед основних чинників стійкості транспортного сектора України в умовах війни виділено ефективні та адаптивні морські перевезення та морський транспорт, а також диверсифіковані наземні перевезення, що здатні функціонувати в умовах високих воєнних ризиків. Основними пріоритетами розвитку транспорту України в умовах війни та повоєнного відновлення економіки варто вважати диверсифікацію шляхів та напрямків перевезень, збільшення кількості пунктів пропуску та контролю через державний кордон України, а також інтенсифікацію процесів інтеграції українського наземного транспорту до транс'європейської транспортної системи Ten-T та забезпечення його повноцінного залучення до європейських інфраструктурних проєктів.

SUMMARY

Since the beginning of the full-scale Russian invasion in Ukraine, the real sector of the economy has suffered destruction of assets, production and sales, logistics channel, infrastructure objects, agricultural and land resources, and human capital. After a deep decline following the results of 2022, in 2023, a trend of positive dynamics was established in the real sector in general, which became possible due to the sustainable demand at the domestic market, the improvement of reliability of the supply of electricity, and the diversification of export routes of Ukrainian products. However, in order to consolidate positive changes and establish sustainable functioning of the sector in conditions of full-scale war, it is important to continue adaptive changes, overcome

existing problems and limitations, scale up effective strategies and practices of enterprises to overcome the crisis caused by war, and adapt to new operating conditions.

The destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station became a new systemic challenge for the real sector of the economy. The tragedy had a devastating impact on the agricultural sector of some regions – the scale of flooding in the Kherson region was estimated at approximately 10,000 hectares of agricultural land at the right bank, as well as several times more at the left bank of the region, which is currently under occupation. The losses suffered by the industrial sector after the explosion of the Kakhovka Hydroelectric Power Station caused a tangible negative impact on the indicators and prospects of the production and export activities of industrial enterprises, which appeared immediately after the disaster, and will also have longer-term effects. For the transport sector, the catastrophe resulted in physical impossibility of shipping in the lower part of the Dnipro River due to a decrease in water level. Direct restoration of the Kakhovka Hydroelectric Power Station is unlikely to be expedient, and the ways to overcome the consequences of the destruction will depend on the chosen option for the development of the region. During the restoration of the Kherson Region affected by the Kakhov's tragedy, it is not necessary to reproduce mainly the Soviet heritage in its unchanged form, but to build a qualitatively new, modern infrastructure. It is about a long-term reconstruction of the economy and environmental system of a large region with all the corresponding consequences

In order to ensure the functioning of the real sector in the conditions of war at the state level during 2022–2023, a number of measures were undertaken.

In industry, these measures concerned, in particular, relocation of production capacities; support for development of processing enterprises, industrial parks, implementation of further steps in the direction of European integration. Due to these measures, the industry functions and shows resilience to the challenges and risks of war, despite unprecedented damages, losses and destructions. In the future, it is important to focus on creating conditions for the functioning of industry to strengthen the state's defense capabilities (defense orders, orders for equipment for the military, clothing and footwear, medicines, food, etc.), which will support Ukrainian production. It is needed to focus on the support programs for manufacturing enterprises, to develop new export routes and to create transport and logistics connections within the country, using the opportunities that are available for Ukraine as a candidate for joining the EU.

The state agrarian policy is aimed at strengthening the stability of the agricultural sector and overcoming the consequences of combat actions, overcoming obstacles to the export of domestic agricultural products, adapting the regulatory and legal field in the agricultural sector in accordance with EU norms and rules. The key directions in the conditions of a full-scale war should be aimed at preserving the efficiency of the supply chain of food to the consumers. It is extremely important to increase the production of agricultural products, to find and create new facilities for storage and primary processing of products, to attract all the possibilities of the state and private sector for the supply of food products to their points of sale. In the conditions of post-war recovery, diversification of the development of agricultural production should be ensured at the basis of increasing the capitalization and investment attractiveness of agricultural enterprises, the formation of market institutions, which will increase the efficiency of the resources' usage in agriculture, strengthening the food security, developing diversity, increasing the export of goods with a higher value added.

In order to minimize the destructive impact of Russian aggression at domestic transport and to ensure that the latter fulfils its main functions in the new conditions, a number of priority measures were undertaken, thanks to which it was prevented the disruption of regional connectivity, avoided a shortage of transport services at domestic market and the loss of transport channels at foreign vector.

The recovery of the economy during the war and in post-war period should include steps to move away from the raw material model of the economy, stimulating processing, forming growth points, developing perspective areas of Ukraine's specialization at domestic and foreign markets, etc.

In wartime conditions and during post-war recovery, the industrial sector's resilience is determined by its ability to effectively resist threats, challenges and risks of war, adapt to war situation changes, while retaining functionality and connections, as well as to form the basis for economic growth and long-term development perspectives. The key vectors of the industrial policy should be supporting the strategic branches of industry, developing modern machine-building, modernizing the metallurgy at a new technological base, developing the building materials' industry with a focus at the domestic market, increasing the level of agricultural raw materials industrial processing, stimulating raw materials' recycling and accelerating euromodernization.

Among the main factors of the stability of the transport sector of Ukraine in the conditions of war, effective and adaptive sea transportation and maritime transport, as well as diversified land transportation, capable of functioning in conditions of high war risks, are highlighted. Among the main priorities of the development of Ukrainian transport in the conditions of war with Russia and post-war economic recovery are the diversification of transport routes and directions, increasing the number of checkpoints across the state border of Ukraine, as well as the intensification of the integration processes of Ukrainian land transport into the Trans-European transport system (Ten-T) and ensuring its full involvement in European infrastructure projects.

Вступ	3
Розділ 1. Функціонування реального сектора економіки в умовах повномасштабної війни: підсумки та тенденції	4
1.1. Стан та обмеження розвитку реального сектора економіки за період повномасштабного вторгнення РФ: проміжні підсумки	4
1.2. Руйнування Каховської ГЕС як новий системний виклик для реального сектора економіки	17
1.3. Провідні політики та вжиті заходи для підтримки реального сектора економіки України в умовах повномасштабної війни	22
Розділ 2. Вектори та інструменти стійкості й відновлення промисловості	40
2.1. Чинники формування та обриси секторального ландшафту промисловості у повоєнному відновленні	40
2.2. Розвиток стратегічних галузей у забезпеченні модернізації та довгострокової стійкості промисловості	48
2.3. Перспективи модернізаційних зрушень у промисловості України в процесі євроінтеграції	53
2.4. Засади промислової політики в умовах війни та повоєнного відновлення	58
Розділ 3. Перспективи стійкого розвитку аграрного сектора в умовах війни та повоєнного відновлення	65
3.1. Інклюзивний розвиток аграрного сектора на основі повноцінної реалізації підприємницьких ініціатив, розвитку багатокладності на селі	65
3.2. Репозиціонування України у глобальній продовольчій системі	69
3.3. Побудова кліматично орієнтованого сільського господарства	74
3.4. Стратегічні завдання та організаційно-економічні засади розбудови нового українського села	77
3.5. Засади аграрної політики в умовах війни та повоєнного відновлення	81
Розділ 4. Стійкість транспортного сектора України в умовах війни та пріоритети повоєнного відновлення	87
4.1. Зміцнення стійкості морських перевезень та перспективи подальшого розвитку морського транспорту	87
4.2. Розбудова та диверсифікація наземних транспортних перевезень в умовах високих воєнних ризиків	89
4.3. Перспективні заходи державної політики у сфері транспорту	93
Висновки	97
Резюме	100
Summary	101